

*Амонды цин нукуы банкъардтаиккам,
мәләеты кой куына уыдаид, усед. Уымаен
семә мәләет куына уыдаид, усед нә амон-
ды аенкъарәнтәен аккаг аргъ никәед скод-
таиккам, нә базыдтаиккам, бирәетә дзы
ног кәй нал әрцәрдзысты нә зәрдәеты,
семә сын әрмәстдар ацы уысм ис бамба-
рәен сә арф нысануәг.*

Гәздәенты Гайто

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Редакция

Заместитель главного редактора – Альбина КЕЛОЕВА
Редактор отдела прозы – Диана АЛБОРОВА
Редактор отдела поэзии и драматургии – Баградз КАСАЕВ
Редактор отдела критики и публицистики – Тамерлан ТЕХОВ

Редакционный совет

Гастан АГНАЕВ, Борис ГУСАЛОВ,
Клавдия ДЖУСОЕВА, Станислав КАДЗАЕВ,
Анатолий КУСРАЕВ, Анжела КУДЗОЕВА,
Руслан БЗАРОВ, Зелим БАТАЕВ

Владикавказ,
2023

МАХ

8

2023

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал мыхуыры цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЕТАГКАТЫ Оксанæ

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг – КЪЕЛОЙТЫ Альбинæ
Прозæйы хайады редактор – АЛБОРТЫ Дианæ
Поэзи æмæ драматургийы хайады редактор – КАСАТЫ Батрадз
Критикæ æмæ публицистикæйы хайады редактор – ТЪЕХТЫ Тамерлан

Редакцион совет

АГЪНАТЫ Гæстæн, ГУСАЛТЫ Барис,
ДЖУСОЙТЫ Клавæ, КЪАДЗАТЫ Станислав,
КЪУСРАТЫ Анатоли, КУЫДЗОЙТЫ Анжелæ,
БЗАРТЫ Руслан, УАТАТЫ Зелим

Дзæуджыхъæу,
2023

НОМЫРЫ ИС:

АМДУГОНЫ ХЪУЫДЫТÆ

ХОЗИТЫ Барис 5

ГÆЗДÆНТЫ ГАЙТО: 120 АЗЫ

ГÆЗДÆНТЫ Гайто. *Радзырдтæ* 8

ГÆЗДÆНТЫ Гайто. Фæстинон. *Роман. I-аг хай* 37

«Ау, искæд ма фембæлдзыстæм?..» *Фыстæджытæ* 87

«Хъуыстон Терчы уылæнты зард...» *Мысинæгтæ* 96

ГÆЗДÆНТЫ Гайтойы сфæлдыстады ахадындзинад нæ абоны царды ... 97

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ

ХЪАЙТЫХЪТЫ АЗÆМÆТ: 100 АЗЫ

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт. Сæууон хуры скастау – нæ фыдæлты фарн.

Æмдзæвгæтæ 112

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт. Джызæлы хъомгæсы катый. *Радзырд* ... 116

НОГ ТÆЛМАЦТÆ

Немыцаг поэзи 126

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Историон таурæгътæ 135

ТÆФÆРФÆС

Хъæрацаты Зæирæ 142

МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ 143

АЕМДУГОНЫ ХЪУЫДЫТÆ

ФИДÆНМÆ МÆНГ САГЪÆСТИМÆ ЦÆУÆН НÆЙ...

Алы адæмы ‘хсæн дæр ис, национ иудзинадыл зæрдæйæ чи нæ тыхсы æмæ йæм йæхи пайдайы цæстæй чи кæсы, ахæмтæ – нацийы бындурæвæрæг дзыллæ æмæ йын йæ хъаймагъ чи хæры, уыцы «тæрхонны лæгтæ». Ахæм къордты архайд алы адæмтæм иухуызон у: æнæраст хъуыддæгтæй исбон скодтой, бæрзонд сбадтысты æмæ сæхицæн радтой бæстæйы фæллойæн хи бакæныны æмæ разамынд дæттыны бар. Уымæ гæсгæ уыцы къордтæм алы хатт дæр ваййы сæ бынтæ бахъахъхъæныны цымыдистæ (фæлмæнæй йæ загъæм афтæ). Уыдонæн иумæйагæй ницы ис бæстæ æмæ адæмы лыггæнинаг фарстатимæ. Уымæ гæсгæ сæм нымæды нукуы уыздæн цавæрдæр «национ хъуыды». Сæ кæфхъуындарон фæндтæн пайда чи нæ уа, уый ныхмæ уыздæн сæ тох æппындзух дæр.

Сæ исбон æмæ барады фæрцы фæсивæд æмæ æвзонгадимæ хирхæфсæнтæй сæхицæй тыхстхуыз адæм аразынц. Æмæ уыдон куы «срагъæд» ваййынц, уæд та сын «национ хъуыдыйы» бæсты баппарынц алыхуызон («патриотон», «динон», «спортивон» кæнæ æндæр исты «-онтæ») хъæзтытæ. Цæмæй нæ адæммæ æцæг патриотон æнкъарæнтæ ма гуырой, уый тыххæй нæ мыхуыры фæрæзтæ, радиохъуысынады уылаентæ, телеуынынады экрантæ æмæ Интернеты хызæгтæ байдзаг

чындауыд хэрзэгьдаудзинад халæн ницы-мацытæй. Кæй хъæлæс дзы нæ райхъуысдзæн?! Уымæ цъыф калынд Фыдыбæстæйы хæсты Стыр Уæлахизыл, раст адæм æмæ патриоттыл. Алыхуызон æдылы, æнæсæрфат, æнæбындур хъуыдытæ парахат кæнынц адæмы ‘хсæн – импери саразын, ног паддзах равзарынаг бæстæ фараст хайыл ныддихтæ кæныны онг. Цыма райсом паддзах куы равзарæм, уæд АИШ æмæ Ныгуылæйнаг бæстæтæ сæ санкцитæ аивдзысты...

Нæ бæстæйæ дини паддзахад кæнæ монархи саразынмæ чи сиды, уыдоны адæмы мæт æппындæр нæй: уыдонæн сæ нысан у дини æххуысæй дзыллæйы æнæразыдзинад иннæрдæм аздахын, цæмæй та раздæрау æууæндын райдайой «фидæны рухс цардыл», Хуыцауы паддзахдзинадыл æмæ афтæ дарддæр. Афтæмæй та цыфæнды дин дæр хъахъхъæны æмæ парахат кæны цагъарад (раб Божий, раба Божья) æмæ уымæ гæсгæ цæуы алы хицауады зæрдæмæ дæр. Фæлæ диссаг та куыд нæу – дунейы цытджын æвзæгты «цагъар» йеддæмæ æндæр дзырд не ссарттой. Æмæ йæ кæд агургæ дæр нæ кодтой, кæд сæ хъæугæ дæр нæ кодта. Ныртæккæ æгас дунейы мидæг дæр динагй разы нал сты. Зæгъæм, Лондоны 1000 чырыстон кувæндонæй 700-мæ æввахс уæйгонд (!) æрцыдысты: ничиуал сæм цыд, æмæ, хъалон цæмæй фыстаиккой, уыг сæм нал уыд. Цæмæн афтæ рауад, зæгъгæ, исчи куы бафæрса, уæд ын дзуапп агурыныл бирæ хъуыды нæ хъæуы – зæххы къори æмæ дун-дуне æмбарыны уагæвæрды æрцыдис стыр ивдзинæдтæ.

Адæм сæ равзæрдæй фæстæмæ хъуыды кæнынц сæ фидæныл. Уыцы зондахаст дзыллæйы кæны кæрæдзимæ хæстæгдæр æмæ сæ рох кæнын нæ уадзы, адæм кæй сты, уыг. Уымæ гæсгæ тырнын хъæуы, алчидæр йæ лæджыхъæд сæрибарæй кæм æвдиса, ахæм цардыуагмæ. Рæстдзинадыл æууæндын ирон адæмæн сæ туджы ис. Æмæ йæ уымæ гæсгæ цæсты гагуйау хъахъхъæнын хъæуы. Ивгъуыдмæ нæ цæстæнгас здахгæйæ, мах дисы æфтауынц фыдæлты сæрибармæ тырнындзинад, хъысмæтыл æууæнк æмæ кадмæ бæлгæйæ мæлæгтæй нæ тæрсын. Æмæ куыд нæ – мин азты дæргъы сæ царды бындуры æвæрд æрцыдысты æппæтадæмон хæзнатæ. Уыцы зонындзинæдтæ сын гом кодтой сæ удыхъæд, ногæй нывæстой сæ сурæт. Адæймагæн йæ архайд ивы йæ цардыуаг, йæ куысты уаг, йæ цæстæнгас, йæ уынынад. Фæлдзусад æххæст кæны адæймаджы бæллиц æмæ йын уæнгрæг кæны йæ уагæвæрд æмæ йæ мидсæрибар.

*ХОЗИТЫ Барис,
газет «Рæстдзинад»-ы сæйраг редактор*

ГÆЗДÆНТЫ ГАЙТО: 120 АЗЫ

(1903 – 1971)

Алы адæймагæн дæр ис дыууæ хъысмæты.

Иу, – чи ис, уый.

Иннæ, – кæцы хъуамæ уа, уый.

ДОНЫ САУ ХЪАЗТÆ

Радзырд

Фарон, дыууын æхсæзæм августы, райсомæй газет куы рафæлдæхтон, уæд дзы бакастæн, зæгъгæ, Булоны хъæды, стыр цадæй гыццыл фалдæр ссардтой уырыссаг лæг Павловы мард. Йæ чыссæйы уыд сæдæ фæндзай франчы æмæ цыбыр фыстæг йе ‘фсымæрмаæ: «Мæ дзæбæх æфсымæр Федя, амы цард тынг уæззау æмæ æгъуыз у. Мæ зæрдæ дын зæгъы, цыдæриддæр хорзæй ис, уыдон. Нæ мадмæ, Австралимæ ацыдтæн, зæгъгæ, ныффыстон».

Æз Павловы хорз зыдтон, стæй, майрæмты мæйы дыууын фæндзæмы кæй фехсдзæн йæхи, уый дæр зыдтон: сайгæ æмæ æппæлгæ никуы кодта.

Майрæмты мæйы дæсæм бон æм бацыдтæн æхца æфстау агурæг: сæдæ фæндзай франчы мæ хъуыд, æмæ нæм рауад ахæм ныхас:

– Кæд мын сæ ратдзынæ фæстæмæ?

– Дыууынæмы кæнæ дыууын фæндзæмы.

– Дыууын цыппæрæмы.

– Хорз, фæлæ дыууын цыппæрæмы цæмæн, дыууын фæндзæмы цæуылнæ?

– Уымæн æмæ дыууын фæндзæмы ферæджы уыдзæн. Дыууын фæндзæмы æз мæхи фехсдзынæн.

– Исты зын уавæры бахаудтæ, мыййаг?

Æз зыдтон, Павлов йæ фæнд никуы фæивы, æмæ йæ цæмæй аива, ууыл ныхас æрмæст рæстæгсафæн уыдаид.

– Нæ, ахæмæй дзы ницы ис. Фæлæ цæрын, куыд зоныс, афтæ, ницæйаг цардæй, тагъд рæстæджы истæмæй фæхуыздæр уа, уый æнхъæл дæр нæ дæн. Æмæ дарддæр ныры хуызæн хæрын æмæ кусыны царды æз хорзæй ницы уынын.

– О, фæлæ дын хиуæттæ ис, æмæ...

– Хиуæттæ? Хиуæттæ ис. Фæлæ уыдон тынг нæ фæхъыг кæндзысты, растдæр та, æрмæст иуцасдæр рæстæг, стæй сæ мæ хъуаг дæр ничи у.

– Омæ хорз, фæлæ уæддæр раст нæ дæ. Кæд дæ фæнды, уæд ма уый тыххæй аныхас кæндзыстæм. Изæр хæдзары ваййыс?

– Хæдзары. Æрбацу-иу. Уæвгæ та йæ зонын, цы зæгъинаг мын дæ.

– Уый фендзыстæм.

– Хорз, фембэлынмæ, – загъта, дуар гом кæнгæйæ, йæ æрвылбонь уазал æмæ дæлзидынгæнæг мибылхудтимæ.

Уыцы ныхасы фæстæ мæм гуырысхо нал уыд, Павлов йæхи кæй амардзæн, ууыл, раст, Павловæй рацаугæйæ, тротуарыл кæй цауын, ууыл куыд нæ гуырысхо кодтон, афтæ.

Фæлæ мын уæддæр йæ фæнд æндæр исчи куы загътаид, уæд ыл нæ баууæндыдаин. Мæ зæрдыл æрбалæууыд, иу-дыууæ азы размæ нæ зонгæтæй иуимæ ныхас:

– Кæс-ма-иу, кæддæра цыдæр æвзæр цæмæйдæр нæ фæуа йæ цард. Табуыгæй йын ницыуал баззад. Кæнæ йæхи автобусы бынмæ баппардзæн, кæнæ та – поезды. Кæсгæ-ма-иу кæн.

– Мæ хæлар, æгæр ахæцыдтæ сæнттæ цæгъдыныл, – дзуапп ын радтон уæд æз.

Æз кæй зыдтон, уыдонæй Павловæй фæразондæр æмæ диссагдæр адæймаг нæ уыд. Йæ буар, фæллад цы у, уый нæ зыдта; иуæндæс сахаты куысты фæстæ-иу тезгъо кодта, цыма æппындæр нæ бафæллад, афтæ. Йæ бон уыд мæйгæйтты æрмæст дзулæй цæрын, æмæ нæдæр æфхæрдхуыз уыд, нæдæр – æххормагхуыз. Кусын æмæ æхца фæстауæрц кæнын та зыдта, иунаг адæймаг дæр куыд нæ зыдта, афтæ. Йæ бон уыд цалдæр суткайы нæ фынай кæнын, фынай та кодта æрмæст фондз сахаты.

Иухатт та йыл уынды райсомы цыппæраем æрдæгыл амбæлдтæн; бульвары фæцайцыд сындæггай, йæ къухтæ йæ рог пæлæзы дзыппыты тъыст, афтæмæй; зымæг уыд, фæлæ йын, æвæццагæн, уазал дæр нæ тых кодта. Æз зыдтон, йæ куысты райдайæнмæ ма æрмæст цыппар сахаты кæй ис.

– Æгæр æрæгмæ нæ ахаста дæ тезгъо, тагъд дæ куыстмæ цауын куы хъæуы, – дзурын æм æз.

– Нырма мын цыппар сахаты ис рæстæг. Сен-Симоны тыххæй цы хъуыды кæныс? Мæнмæ гæсгæ, диссаджы адæймаг уыд.

– Сен-Симонмæ кæуылты ахæцца дæ?

– Францы политикон историйæ мæ фæлварæн дæттын хъæуы, уым та, куыд зоныс, афтæмæй Сен-Симон дæр ис. Изæрæй нырмæ фæкастæн, ныр, зæгъын, атезгъо кæнон.

– Æмæ абон нæ кусыс?

– Куынна кусын. Хæрзæхсæв.

– Хæрзæхсæв.

Æмæ дарддæр сындæггай бульварыл йæ цыды кой кодта. Фæлæ йæ буары тыхтæ, бынтон дзæгъæлы йын цы уды хъарутæ сæфт, уыдоны раз ницы уыдысты. Йæ диссаджы миниуджытæй куыд æмæ кæм спайда кæнæн ис, уый сбæрæг кæнын йæхи бон нæ уыд, æмæ æнæрхуыдыйæ задысты. Мæнмæ гæсгæ, Павловæй рауадаид, æмбал кæмæн нæ разындаид, ахæм капитан: æцаг уыцы науыл хъуамæ æдзухдæр цыдæр бæллæхтæ цыдид. Кæнæ та хъуамæ суыдаид, зæххæнкъуыстытæ кæнæ та карз низты эпидемитæ æмæ, судзгæ хъæдтæ кæм уыд, ахæм рæтты замманай бæлццон.

Фæлæ ахæмæй ницы уыд – нæдæр нау, нæдæр эпидемитæ, зæххæнкъуыстытæ æмæ судзгæ хъæдтæ. Павлов цард ницæйаггомау парижаг уазæгдоны, куыста, иууылдæр куыд куыстой, афтæ. Æмæ уæд ахъуыды кодтон, чи зоны, æддæмæ йæхицæн фæндаг цы тых агуырда, уый йæ æркодта йæхи марынмæ, уыцы тых срæмыгъта, фидар æхгæд мигæнæн йæхи мидтыхы тæссаг æлхъывдæй куыд срæмудзы, афтæ. Фæлæ та-иу ногæй, йæхимæ йæ къух цæмæн систа, уый аххосаг бамбарыныл хъуыды кæнгæйæ, уыдæттыл мæ къух ауыгътон, уымæн æмæ, адæймаг йæхи куыд равдисдзæн алыхуызон уавæрты, уый цы æууæлтæм гæсгæ бæрæг кæнынц, уыдонæй иу дæр Павловмæ нæ уыд, æмæ та-иу йæ никай хуызæн уавынай уыцы фæлгæтты æдде аззæд.

Павловæн ма уыд йæхи сæрмагонд мидбылхудт дæр. Уыцы худт адæймагæн æхсызгондзинад нæ хаста: уыдис ын сæрхызты нысан; æмæ йæ æмбæрстой æппæты къуымыхдæртæ дæр, фæлæ сæ уырныдта, зæгъгæ, Павловæн ахæм мидбылхудт кæныны бар ис.

Гæды ныхас никуы загъта; æмæ уый бынтон диссаг уыд. Никамæн козбау ми кодта, алкæмæн дæр æргом дзырдта, цы дзы хъуыды кæны, уый; уымæн æм уыд зын хъусæн, æмæ-иу, дзыхарæхстдæр чи уыд, уыдон ныхас хъазынмæ аздæхтой, сæхæдæг дæр-иу худтысты; иннæтимæ-иу йæ узал худтæй худт Павлов дæр. Зонгæ цы рæстæг уыдыстæм, уым æрмæст иунаг хатт фехъуыстон йæ худты, æз æнхъæл цæмæн нæ уыдтæн, ахæм фæлмæндзинад. Уæд дзырдтам давыны тыххæй.

– Уый диссаджы хъуыддаг у, – загъта Павлов. – Зоныс, æз раздæр къæрных уыдтæн, фæлæ йын бамбæрстон йæ ницæйагдзинад æмæ йæ ныууагътон, уæдæй фæстæмæ ницыуал адавтон.

– Ды давгæ кодтай? – ныддис кодтон æз.

– Уым диссагæй ницы ис. Адæмæн сæ фылдæр давджытæ сты.

Æмæ кæй нæ давынц, уый аххосаг, тæрсгæ кæй кæнынц кæнæ та сын амал кæй нæй, æрмæст уый у. Фæлæ æрдзы хъæдæй алы адæймаг дæр искуы-иуæй фæстæмæ дауæг у.

– Æз-иу арæх фехъуыстон ахæм ныхæстæ æмæ разы нæ дæн уыцы хъуыдыимæ. Мæн нæ уырны, алы адæймаг дæр къæрных уа, уый.

– Мæн та уырны. Æз сæ хорз зонын, давджытæ мæм арвæй бæрæгдæрæй зынынц. Æвзарын, адæймаг адавдзæн æви нæ, уый.

– Зæгъæм, æз. Æз адавдзынæн?

– Гæнæн ис æмæ адавай. Сæдæ франчы нæ адавдзынæ, фæлæ сылгоймаджы æмæ стыр æхцаты тыххæй адавдзынæ.

– Левæ та? – афарстон та йæ.

Æз Павловимæ фæсарæнты ахуыр кодтон, æмæ Левæ дæр уыд нæ бирæ иумæйаг æмбæлттæй иу – хъæлдзæг, æнæмæт, хорз адæймаг цы вæййы, уый.

– Адавдзæн.

– Васильев та?

Васильев уыд хуыздæр ахуыргæнинаегтæй иу – æрхуым æмæ тынг сыгъдæгдзæсгом адæймаг; йæ бакаст – æдзæллагхуыз, фæлæ йæ алы хæс дæр æххæст кодта тынг бæрнонæй.

– Уый дæр, – æнæ гуырысхойæ загъта Павлов.

– Куыд? Уыцы хæрзаудæг æмæ куыстуарзаг, алы бон Хуыцаумæ кууæг куыд адавдзæн?

– Фыццаджыдæр у тæппуд, æмæ уый у сæйрагдæр, дарддæр ды цытæ ранымадтай, уыдон ницы сты. Фæлæ уый у дауæг, уымæйдæр гыццыл ницæмæты фæныхилæг.

– Сережæ?

Сережæ дæр не ‘мбал уыд, зивæггæнаг, бæллицты уацайраг æмæ дилетант, фæлæ тынг зæрдæргъæвд; уарзта, кæрдæгыл уæлгоммæ хуысгæйæ, сахатгай, æрцауæн цы хъуыддæгтæн нæ уыд, ахæмтæм бæллын: Парижы цæрынмæ æмæ ма бирæ æндæр цæмæдæрты бæллыд, мах ма Турчы куы цардыстæм, уæд. Йæ алыварс цы уыд, уыдон æм кастысты æцæгæлон æмæ æгъуыз. Иухатт, цавæрдæр зын фæлварæны размæ æхсæвы райхъал дæн æмæ кæсын – Сережæ нæ фынаей кæны, тамако дымы.

– Цы кæныс, – афарстон æй, – тыхсыс?

– Гыццыл, фæлæ уыдæттæ ницы сты.

– Куынæ йæ радтай, уымæй тæрсыс?

– Цæй кой кæныс? – афарста мæ дисгæнгæ.

– Фæлварæны, æндæр ма цæй кой хъуамæ кæнон?

– Цытæ дзурыс, уый мæт мæ нæй. Æз æндæр цæуылдæрты хъуыды кæнын.

– Цæуыл?

– Хъуыды кæнын, тæфæй цæугæ яхтæ æгæр зынаргъ у, наупæлæзджын та ницы уыйбæрц у, йæ аразыны аккаг нæу. Æмæ мæм тæфæй цæугæйы фаг æхца нæ уыздæн, – загъта уыцы хъуыддагхуызæй.

Ныр æм афтæмæй, тамако цæмæй балхæдтаид, уый дæр нæ уыди.

Цы тамако дымдта, уымæй ма цы мур аззад, уый аппæрста. Талынг уыд, æмæ мæм афтæ фæкаст, цыма йæ хъæццулыл æрхауд.

– СЕРЕЖÆ, – гыццыл фæстæдæр æм сдзырдтон, – мæнмæ гæсгæ, дæ хъæццулыл æрхауд.

– Æмæ цы, бауадз æй, æмæ сбæрæг уыздæн. Фылдæрхатт сæхæдæг ахуыссынц, уымæн æмæ уымæл ваййынц, – æмæ бафынæй. Æвæццагæн та йæ фыны наутæ уыдта.

– СЕРЕЖÆ ТА? – ногæй йæ афарстон æз.

Æмæ уæд Павловы цæсгомыл фæзынд, ахуыр цæуыл нæ уыдыстæм, ахæм фæлмæн хуыз; уæд бахудт бынтон æндæрхуызон – диссаджы æргом худтæй.

– Нæ, СЕРЕЖÆ НИКУЫ АДАВДÆН. НИКУЫ.

Мæнмæ хорз каст йемæ ныхас кæнын; æдзух бæллыдтæн, иннæты хъуыдыты хуызæн чи нæ уа, ахæм исты хи хъуыды зæгъынмæ, фæлæ мæ-иу æрбайрох, æмæ зæрдиагæй хъуыстон, Павлов цы дзырдта, уымæ. Æрмæст мын уымæ ныхас уыд, адæймагмæ цымыдис хи пайдайыл, ома хи цæмæйдæр равдисыныл амад кæд нæ ваййы, ахæм иунæг цау мæ царды.

Нæй афтæ зæгъæн, æмæ Павловы уарзтон, – æгæр æцагæлон уыдыстæм кæрæдзийæн; стæй уый дæр, иннæты куыд нæ уарзта, афтæ мæн дæр нæ уарзта. Уымæй уæлдай ма зыдтон, зæгъæм, исты тыхст уавæры бахаудтон, уæд Павловмæ нымады дæр нæ уыдаид. Куы мын фæтæригъæд кодтаид, уæд та мын æхсызгон нæ уыдаид.

Мæ зæрдыл лæууыд, Павлов мын иухатт йæ иу зонгæйы тыххæй цы радзырдта, уый. Йæ зонгæ йын дзырд радта, афтæмæй дзы иу боны æмгъуыдмæ æхца æфстау райста, йæхæдæг æнæхъæн дыууæ къуырийы

нал фæзынд; стæй йæм æрбацыд æмæ ма дзы ногæй, хатыртæ кургæйæ, лæгъстæтæ кæнгæйæ, фондз франчы куырдатæ, цы бахæрон, уый мын нæй, зæгъгæ.

– Æмæ? – бафарстон æй.

– Радтон ын æхца. Æндæр искæмæн нæ радтаин, фæлæ уый адæймаг кæй нæу, уый тыххæй йын радтон. Йæхицæн дæр ын æй загътон. Фæлæ ницы сдзырдта, афтæмæй æнхæлмæ каст, цалынмæ мæ дзыппæй æхца истон, уæдмæ.

Павлов бахуат æмæ ма йæ ныхасмæ бафтыдта:

– Дæтгæ та йын дæс франчы ракодтон.

Зæрдæйæ тæригъæд кæнын нæ зыдта, æвæццæгæн, йæхæдæг искæй тæригъæдхуаг кæй никуы уыд, уымæн. Тæригъæд кодта логикайыл æнцой кæнгæйæ. Йе ‘мбалтæ йæ нæ уарзтой, æрмæст æм хæрз хуымæтæг зæрдæйы хицæуттæн уыд хорз ахаст: уыдон æй не ‘мбæрстой æмæ йæ æнахуыр, фæлæ тынг хорз адæймагыл нымæдтой. Чи зоны, раст уыдысты; æрмæст, уыдон цæуыл хуыды кодтой, уым нæ. Цыфæнды дæр фæуæд, фæлæ Павлов æгæр рæдау дæр ма уыд; æмæ-иу, дæс-иуæндæс сахаты фабрикæйы фыдæбон кæнгæйæ, цы æхцатæ бакуыста, уыдон æнцонæй хардз кодта. Бирæ æхца лæвæрдта æфтау дæр, æмæ дзы хæсджын дзæвгар чидæртæ уыдысты; арæх æххуыс кодта, æппындæр кæй нæ зыдта, уынджы-иу æм чи бацыд æххуысагур, уыдонæн.

Иухатт бульвар Арагойыл фæцæйцыдыстæм. Уыд æрæгмæгомау, талынг æмæ узал, хæдзæртты рудзгуытæ – æмыр æхгæд; бæлæсты бæгънæг къалиутæ, мæнмæ куыд фæкаст, афтæмæй узал æмæ æгомьг уынгмæ æгуыппæгдзинад æфтыдтой. Иу бæзæрхыг æдзæллагтомау нæлгоймаг нæм æрбахæстæг æмæ нын фæсус хъæлæсæй дзуры, кусæг лæг кæй у, знон госпиталæй кæй рацыд, зымæджы къæсæрыл уынджы кæй баззад, уыдæттæ. Куырдатæ, цæмæй йын истæмæй аххуыс кæнæм.

– Мæнæ мæ гæххæттæтæ дæр, – зæгъгæ нæм сæ æвдисы, кæй йын сæм не ‘ркъæсдыстæм, ууыл йæ зæрдæ даргæйæ. Фæлæ йын сæ Павлов райста æмæ сæм цæджындзыл ауыгъд цырагъы рухсмæ æркаст, стæй сæ мæнмæ æрбадардта. Госпиталæн дзы йæ кой дæр нæ уыд.

– Кæсыс, куыд сайы, – загъта Павлов уырыссагау. Æмæ дзæгъæлдзуйы ‘рдæм азылд, ныххуат æмæ йын фондз франчы радта.

Æндæр хатт та уырыссаг къуылыл лæгыл амбæлдыстæм, уый дæр æхца агуырдатæ. Мæнæн зонгæ уыд: Парижы цæрын куы райдыдтон, уæд

иу сæрдыгон бон библиотекæйæ рацыдтæн æмæ, кæсгæ-кæсын уынджы куыд фæцæйцыдтæн, афтæ дын мæм чидæр мæ чиныджы сæрты йæ мæллæггомау узал къух куы ‘рбадарид. Скастæн æм: мæ разы лæууыд къуылых лæг, йæ уæлæ – хорз донхуыз костюм æмæ дзæбæх чылджын худ. Йæ къухы рог змæлдæй йæ худыл хæрдмæ схæцæгау кодта æмæ тагъд-тагъд дзурын райдыдта:

– Уырыссаг дæ? Тынг æхсызгон мын у нæ базонгæ, инвалид кæй дæн, уый аххосæй мын эмигранты уæззау куыстæй царды фæрæзтæ ссарæн нæй, æмæ мæ бахъуыд дæумæ æххуысагур бадзурын, æмæ дæ, куыд бархи æфсады раздæры хæцæг афицер æмæ Мæскуыйы императорон университеты историон-филологон факультеты фæстаг курсы студент, куыд раздæры гусар æмæ коммунистон хицауады цыфиддæр политикон знаг, афтæ курын, цæмæй мæм иу уысм байхъусай æмæ мын, мæ уавæр бамбаргæйæ, дæ бон цæмæй у, уымæй аххуыс кæнай.

Дзырдта æнæрлæугæйæ, æмæ йын йæ хæцæ-мæцæ ныхæстæ ницæй тыххæй бахъуыды кодтаин, уый фæстæ дæр ма йыл цалдæр хатты куынае сæмбæлдаин, уæд. Алы хатт дæр дзырдта уыцы иу ныхæстæ, æнæ ивгæйæ, æцæг-иу куы Мæскуыйы, куы Хъазаны, куы та Харьковы университеты студент уыд, стæй гусар нæ, фæлæ улан, артиллерист кæнæ та сауденджызон флоты лейтенант. Уый уыди цыдæр æнахуыр адæймаг. Кæддæр æй иуизæр æнæнхæлæджы ауыдтон аргъуан Сен-Жермен-де-Прейы цур чысыл фæзы иу ацæргæ æнкъард сылгоймаджы фарсмæ бадгæ. Бадт йæ сæр бынмæ уагъдæй, уыд ын æнамонд хуыз, æмæ йын æз уæд тынг фæтæригъæд кодтон. Фæлæ йæ æртæ боны фæстæ та федтон Одзоны фæзы кафеиы, дымдта сигарæ, йæ рахиз къухæй æрбахъæбыс кодта ахуырстытæ хæтаг сылгоймаджы, афтæмæй нуæзта цыдæр лылахуыз нуазинаг тæнæг агуывзæйæ.

Фыццаг хатт куы фембæлдыстæм, уыцы бон мæм уыди æрмæст æхсæз франчы, æмæ йын загътон:

– Хъыгагæн дын мæ бон баххуыс кæнын нæу, уымæн æмæ мæхимæ дæр нæй æхца. Мæ бон дын у дыууæ франчы раттын.

– Æртæ æмæ æрдæг, дæ хорзæхæй, – сдзырдта уæд.

Æз бадис кодтон:

– Уыйбæрц цæмæн?

– Уымæн æмæ, лæппу, ахæм у йæ аргъ сихорæн уырыссаг аслам хæрæндоны, – зондамонæн хъæлæсæй мын æй бамбарын кодта, йæ ху-

дыл та схæцыд æмæ ма йæ ныхасмæ бафтыдта: – Бузныг дын, коллегæ.

Æмæ ацыд, йæ лæдзæгыл æнцойгæнгæ.

Ныр дæр та ныл уый æрбамбæлд. Дзуры нæм:

– Уырыссагтæ стут? Тынг æхсызгон мын у, мæ инвалиды уавæры руаджы...

– Æз зонын, уыдтæ Мæскуы æмæ Хъазаны университетты студент, уыдтæ гусар, улан, артиллерист æмæ денджызон. Мыййаг, дæлдон науыл нæ ленк кодтай кæнæ дины академийы нæ ахуыр кодтай? – йæ ныхас ын айста Павлов.

Стæй мæн афарста:

– Ды йæ нæ зоныс? Æз ын ныр фондз хатты радтон æхца.

– Зонын, фæлæ историон-филологон факультеты тыххæй æгæр ахæцыд, – загътон æз. – Æнæуи та æнамонд адæймаг у.

– Иннæ хатт-иу æндæр искæмæ бацу, æз дын ныр æдæппæтæй дæс æмæ дыууиссæдз франчы радтон: мæнмæ гæсгæ, дæхæдæг æнæхъæнæй дæр нæ дæ уыдоны аргъ. Афтæ ма фенхъæл æмæ дын де ‘взæр уавæры тыххæй афтæ загъын: дæ бынаты исты архиерей куы уайд, уæд уымæн дæр афтæ загъын, – дзырдта йын Павлов, йæ дзыппæй æхца исгæйæ.

Павлов цард иу гыццыл агъуысты, Монпарнасы аслам уазæгуæттæй иуы. Йæхæдæг ын йæ къултæ сахуырста, тæрхæджытæ дзы бакодта æмæ сыл чингуытæ сæвæрдта, йæхицæн балхæдта фæтаегенæй судзгæ чысыл пец; æмæ-иу æм æхца куы ‘рбамбырд иуцасдæр æнæкусгæйæ ацæрыны фаг, уæд уыцы агъуысты æрвыста йæ рæстæг æнæхъæн мæйгæйтты, уынгмæ-иу рахызт æрмæст дзул кæнæ тахынаг æмæ цайгæрдæг балхæнынмæ.

– Æмæ уыцы æппæт рæстæг цы фæкуссыс? – бафарстон æй кæддæр иу ахæм заман.

– Хъуыдытæ фæкæнын, – уыд йæ дзуапп.

Æз ын уæд йæ ныхæстæ ницæмæ æрдардтон; фæлæ фæстæдæр базыдтон, Павлов, уыцы фидар æмæ раст лæг, æцæгдзинадæй уыд, йæ бæллицты ахæсты арæх чи бахауы, ахæм романтик.

Уый мæнмæ фæкаст тынг æнахуыр, æппындæр ыл цы миниуæг не сфидыдтаид, ахæм, фæлæ æцæгдæр афтæ уыд. Ууыл мæн йеддæмæ хъуыды дæр ничи акодтаид, мæн йеддæмæ ничи ацархайдта, цæуылты фæхъуыды кæны, уымæй йæ бафæрсыныл, уымæн æмæ Павловæн йæхимæ цымыдисдзинад хæстæг дæр нæ цыд, фæлварæнтæ та кодта æрмæстдæр йæхиуыл.

Парижы фæцард цыппар азы бон-изæрмæ кустгæйæ, нæдæр кæсгæ исты кодта, нæдæр æм исты каст диссаг. Стæй дын æвиппайды уæлдæр ахуыр райсыны фæнд куы скæнид. Афтæ та уымæн рауад, æмæ чидæр, йемæ ныхасгæнгæйæ, бахахх кодта, зæгъгæ, университет фæдæн каст.

– Æмæ дæм университет тынг стыр диссаг кæсы? – бафарста йæ уæд Павлов.

– Нæ, фæлæ йæ ды нæ фæдæ каст.

– Уый афтæ у, фæлæ æз уымæн æппындæр ницы нысан лæвæрдтон. Хорз хъуыдыйыл мæ бафтыдтай: университет каст фæуыдзынæн.

Æмæ райдыдта ахуыр кæнын: бацыд историон-филологон факультеты философийы хайадмæ æмæ изæрыгæтты фæскуыст ахуыр кодта – уый алкæй бон нæ бауыдаид. Павлов æй йæхæдæг хорз æмбæрста. Иухатт мын афтæ:

– Ныр цавæрдæр уырыссæгты тыххæй куы фæфыссынц, æхсæвыгæтты, дам, вокзалы кусынц, бон та ахуыр кæнынц, уæд мæ зæрдыл хæстон корреспондентты фыстытæ æрлаууынц. Хъуыды ма кæнын, иу газеты кæддæр фыстой, зæгъгæ, «сармадзанта тызмæгæй лæууыдысты сæ пылы лукъайы хуызæн фындзтæ знаджы ‘рдæм арæзтæй». Цыфæнды хæстон дæр, артиллерист куынае уа, уæддæр бамбардзæн, ацы корреспондент, сармадзан цы у, уымæн кæй ницы зоны, чи зоны, уынгæ дæр æй никуы фæкодта. Ам дæр афтæ: зæгъдзысты исты репортерæн, æмæ уый дæр хъусын кæны, зæгъгæ, æхсæв кусынц, бон та ахуыр кæнынц. Уымæн йæхи арвит æхсæвы куыстмæ, уæд бонæй йæхи хроникæ дæр нывыл нал ныффыссид, стырдæр хъуыддæгтыл нæ дзурдыстæм.

Ныхъхъуыды-иу кодта, стæй-иу, алкæд куыд худти, афтæ бахудт:

– Æхсызгон та куыннае у, дунейы ахæм бирæ æдылытæ кæй ис, уый.

– Цы дзы ис æхсызгонæй?

– Нæ зонын. Æнцойдзинад хæссы, дæхæдæг цыфæнды æвзæр æмæ ницайаг куы уай, уæддæр ма, дæуæй бирæ дæлдæр чи лæууы, ахæмтæ дæр кæй ис, уый.

Æрмæст уæд иунæг хатт равдыста æргом йæ мæстæлгъæд. Уæвгæ йын йæ ныхæстæм гæсгæ аргъ кæнæн нæ уыд; бирæтæ, хорз æй чи нæ зыдта, уыдон ыл не ‘ууæндыдысты. Кæддæр та дын афтæ:

– Урс гвардийы службæ кæнгæйæ тынг æнахъинон тæппуд уыдтæн, мæ удæн тынг тарстæн.

Уый мæм зын бауырнæн фæкаст æмæ, Павловимæ æфсады чи уыд, ахæмы бафарстон.

– Павлов? Павловай ныфсхастдæр адæймагыл æз нæма сæмбæлдтæн, – дзуапп мын радта уый.

Павловæн æй куы радзырдтон, уæд бадис кодта:

– Æмæ дын æз исты афтæ загътон, тæссаг заман мæ сæр æмбæхстон, загъгæ. Тынг тарстæн – æндæр ницы. Æмбæхсгæ нæ кодтон. Мах ме ‘мбалимæ дыууæйæ бабырстам æнæхъæн взводмæ æмæ сæ дыууæ пулеметы байстам, мæ быны мæ бæх фæмард, афтæмæй. Цыдтæн сгарæг – æндæр куыд хъуамæ уыдаид? Фæлæ мæ æппæт уыдæттæ тынг тæппуд уæвынæн ницы хъыгдæрдтой. Уый зыдтон æрмæстдæр мæхæдæг. Иннæтæн-иу æй куы дзырдтон, уæд мыл не ‘ууæндыдысты.

– Дæ ахуыр куыд у, хæдæгай?

– Дыууæ азы фæстæ фæуыдзынæн университет.

Æмæ мæхæдæг æвдисæн уыдтæн, дыууæ азы фæстæ та уыцы зонгæимæ куыд ныхас кодтой, уымæн.

Дзырдтой бирæ цæуылдæрты, стæй йæ фæстагмæ йæ зонгæ куы афæрсид:

– Цæй, куыд у, ныр дæр ма ахæм хъуыдыйыл дæ, университеты ахуыр ницы у, загъгæ?

– Раздæрæй ноджы тынгдæр, – æмæ йе уæхсчытыл схæцыд, афтæмæй ныхас æндæрæрдæм аздæхта. Сорбонны историон-филологон факультет кæй фæци каст, уый кой та æппындæр не скодта.

Йæ ныхас дæр цыдæр æнахуыр фæд уагъта; цы дзырдта, уымæй искæй зæрдæ балхæныныл никуы архайдта, æмæ уыдæтты тыххæй йемæ дзурынмæ ничи бæллыд. Иухатт, цалдæр адæймаджы кæм уыд, ахæм ран куыддæр ницы хуызы сдзырдта, æхца мæм фаг нæй, загъгæ. Уыцы рæстæг уым фæци, æдзухдæр йæ зынаргъ дзæумæттæй æмæ йæ бирæ æхцатæй аппæлынуарзаг æрыгон лæппу, цавæрдæр Свистунов. Уый-иу арæх дзырдта: «Не ‘мбарын, сымах цæрын цæуылнæ зонут, уый. Æз æфстау никæмæй исын æхца, уе ‘ппæтæй хуыздæр цæрын æмæ къæмдзæстыг никуы вæййын; æхца æфстау курын, æвæццæгæн, тынг зын вæййы».

Æмæ ныр уыцы Свистунов, Павлов йæ ныхасæн хицау кæй у, ома, æфстау ын цы æхца ратта, уыдон кæй нæ фесæфдзысты, уый зонгæйæ, хъавыд Павловæн, цасдæриддæр æй хъæуы, уыйас раттын.

– Нæ, – загъта йын уæд Павлов. – Æз дæуæй æхца нæ райсдзынæн.

– Цæуылнæ?

– Уымæн æмæ чынды дæ, стæй дæ козбаудзинад дæр мæ зæрдæмæ нæ цæуы. Æз дæуæй куы ницы агуырдтон.

Свистунов афæлурс, фæлæ ницы сдзырдта.

Павлов нæ зыдта æмæ нæ уарзта сылгоймæгты дæр. Цы фабрикаейы куыста, уым йæ фарсмæ уыд, æрæджы идæдзæй чи баззад, ахæм – иу-дæсæмæссæдзæдзыд францаг сылгоймаджы кусæн бынат. Павлов сылгоймаджы зæрдæмæ тынг цыд, фыццаджыдæр, тынг хорз кусæг кæй уыд, уымæй, дыккаджы та, æддаг бакастæй дæр: арæх ын-иу кæсгæйæ баззад йæ рæмбыныкъæдзтæм фистæг къухты арæхстджын змæлдмæ, йæ фидар бæрзæй æмæ фæтæн фæсонтæм. Сылгоймаг Павловаен дæр йæхи хуызæн хуымæтæг кусæг æнхæл уыд: лæппу æппындæр никуы ницæуыл дзырдта йе ‘мкусджытимæ. Уыцы миниуæг ын сылгоймаг кодта йæ æгæр æфсæрмдзасты, стæй ма францаг дæр кæй нæу, уый аххос. Уыдæттæ та, кæй зæгъын æй хъæуы, Павловы мадзурайы æцæг аххосагмæ ницы бар дардтой. Бирæ хæттыты-иу сылгоймаг афæлвæрдта лæппуимæ аныхас кæныныл дæр, фæлæ йын уый хæрз цыбыр дзуаппытæ лæвæрдта.

– Тынг нæуæндаг у, – дзырдта-иу сылгоймаг.

Æппынфæстаг йæ къухы бафтыд Павловимæ аныхас кæнын. Павлов францаг æвзагыл сыгъдæг дзырдта, «аргойæ» иунæг дзырдæй дæр никуы пайда кодта. Æвæццагæн, уыдонæй цæхгæр ныхмæвæрддæр дыууæ адæймаджы зын ссарæн кæй уыд, уымæ гæсгæ сæ ныхас рауад тынг цымыдисаг.

– Байхъус-ма, – райдыдта сылгоймаг, – ды æрыгон дæ, æвæццагæн дын бинонтæ дæр нæй.

– Нæй.

– Æмæ æнæ сылгоймагæй куыдтæтæ кæныс?

Кæд ацы дыууæмæ иумæйагæй исты уыд, уæд, дыууæйæ дæр сæ хъуыдытæ æргом кæй дзырдтой, уый. Æцæг дзырдтой æмæ хъуыды кодтой алыхуызон цæуылдæртыл; æмæ сæ астæу дæрддзæг уыд, сылгоймаг æмæ нæлгоймаджы ‘хсæн стырдæр цы дæрддзæгæн уæвæн уыдис, ахæм.

– Дæу æнæмæнг хъæуы бинойнаг кæнæ та хæзгул, – адарддæр кодта йæ ныхас сылгоймаг. – Байхъус-ма, махæн нæ бон уайд иумæ уæвын.

Æз дæ бирæ цæуылдæрты сахуыр кæнин, дæумæ фæлтæрддзинад нæй. Уымæ сылгоймаг дæр нæй дæ фарсмæ. Цы зæгъдзынæ?

Павлов æм касти æмæ йæ мидбылты худти. Цыфæнды бæзджындæр сылгоймаг дæр Павловы худтæй бамбæрстаид, ацы адæймагимæ ахæм ныхас кæй райдыдта, уымæй цы стыр рæдыд æруагъта, уый. Сылгоймаджы дæр ныфс ницæмæйуал уыд, фæлæ ма йæ уæддæр афарста:

– Цæй, цы зæгъдзынæ?

– Мæн ды нæ хъæуыс, – цыбыр дзуапп ын радта лæппу.

Иу тыхджын минниуæг та ма йæм уый уыд, æмæ, æхсæнады цы хъуыдытæ ныффидар, уыдон цы домдтой, уыдæттæй йæхи хæрз сæрибарæй кæй хатыд. Уый нæдæр кусæг уыд, нæдæр студент, нæдæр æфсæддон, нæдæр зæхкусæг, – йæ цард æрвыста æнæ уыцы сословиты къуындæгдзинадтæй. Диссаг ма мæм каст, æнахуыр стыр зонды хицау нæ уæвгæйæ, алкуыдæр, авторитеты хъомыс уæлдай тыхджындæр кæм уыд, уымыты дæр ахæм сæрибарæй кæй æнкъардта йæхи: литературæйы, наукæйы, аивады. Йæ хъуыдытæ, ныронг цы фехъуыстон кæнæ бакастæн, уыдонæй никæй хъуыдыты хуызæн уыдысты.

– Достоевскийы тыххæй та цы хъуыды кæныс, Павлов? – бафарста йæ, философи, уырыссаг трагикон литературæ æмæ Ницше цымыдисаг кæмæн уыдысты, иу ахæм æрыгон поэт.

– Уый, мæнмæ гæсгæ, уыд ницæйаг бынтыдзæуæг, – загъта Павлов.

– Куыд? Цы загътай?

– Ницæйаг бынтыдзæуæг, – ногæй та загъта. – Истерикон субъект, йæхи гениалон чи хуыдта, ахæм мæрддзæст, сайаг æмæ искæй хардзæй къамæйхъазæг. Гыццыл уынджындæр куы уыдаид, уæд исты къупецаг ацæргæ сылгоймагмæ бацыдаид, цæмæй йæ уый дара.

– Æмæ йæ литературæ та?

– Уый мæнмæ нымады нæу, – загъта Павлов. – Æз ын йæ романтий иу дæр кæронмæ нæ бакастæн. Ды мæ бафарстай Достоевскийæ. Алы адæймагмæ дæр ис, цы у, уый йын æппæты тынгдæр цы минниуæг æргом кæны, иу ахæм, иннæтæ та вæййынц афтæ, уæлæвæрд. Æмæ Достоевскийæн уый у, ницæйаг бынтыдзæуæг кæй у, уый.

– Цыдæр æвирхъау ныхæстæ кæныс.

– Мæнмæ гæсгæ, æвирхъау ныхæстæ та æппындæр нæй, – загъта та Павлов.

Æз æм æрбацыдтæн фынддæсæмы, цымдтам цай, стæй йæхи марыны кой ракодтам.

– Дæс боны ма дын баззад, – райдыдтон æз.

– О, уымæ хæстæг. Цæй, цы хъуыдытæ мын æрхæсдзынæ, цæмæй ма, ма фæнд раст кæй нæу, ууыл баууæндын кæнай? Дæ бон у, цы дæ фæнды, уый дзурын: дæхæдæг зоныс, уымæй ницыуал аивæн ис.

– Зонын. Фæлæ ма ма уæддæр фæнды иу хатт фехъусын дæ фæнды æфсон.

– Уый хæрз хуымæтæг у, дæхæдæг ахъуыды кæн: æз кусын фабрикæйы æмæ цæрын тынг æвзæр. Хуыздæр ницы æрхъуыды кæнæн ис: иу балцыл арæх хъуыды кодтон, фæлæ мæм ныр афтæ кæсы, цæмæ дзы æнхъæлмæ кæсын, уый дзы куынæ разына, уæд мын цыфæнды цæфæй дæр риссагдæр уыздæн. Дарддæр: ма цард æппындæр никæй хъæуы. Мæ мадæй ферох дæн, уымæн æз дæс азы размæ амардтæн. Мæ хотæ смой кодтой, фыстæджытæ дæр сæ нæ исын. Ме ‘фсымæр, ды дæр æй зоныс, дыууыфондзæдзæд къуыдипп. Хуыцауыл не ‘ууæндын, иунаг сылгоймаджы дæр нæ уарзын. Цæрын мæм ницы диссаг кæсы: кусын æмæ хæрын? Нæдæр политика, нæдæр аивад, нæдæр Уæрæсейы хъысмæт, нæдæр уарзт: уыдоны æз ницы нысан уынын. Карьерæ æз не скæндзынæн, стæй ма хъæугæ дæр никуы кодта. Ныр мын зæгъ дæхæдæг: цæй номыл ис афтæ цæрæн? Рæдыдæй дæр куы хъуыды кæнин, цыдæр курдиат мæм ис, зæгъгæ, фæлæ зонын, ницавæр курдиат мæм ис. Афтæ, гъе.

Бадт ма бакомкоммæ æмæ йæ мидбылты худт, цыма йæ сæрхызт хуызæй афтæ зæгъынмæ хъавыд: уынут, алцыдæр куыд хуымæтæг у, æмæ йæ æз бамбæрстон, фæлæ йæ сымах не ‘мбарут, стæй йæ æмбаргæ дæр нæ бакæндзыстут. Мæнæн ма бон нæу зæгъын, Павловæн тæригъæд кодтон, зæгъæм, йæ револьвер йæ къухæй кæмæн ратыдтаин, ахæм æмбалы хуызæн. Павлов уыд æгæр дард æмæ узал ран, фæсмон æмæ тæригъæд нымады кæм нæ уыдысты, иннæ адæмы æнкъарæнтæ кæдæм нæ хъардтой, хуры тынты бон ахизын кæм нæ уыд, кæмдæр ахæм цавæрдæр æмбæрзæны фæстæ. Фæлæ мæнæн хъыг уыд, ацы адæймаджы зынаргъ æмæ хъæугæ механизм цасдæр рæстæджы фæстæ кæй нал змæлдзæн, ацы царды кæй нал уыздæн, иууылдæр йæ миниуджытæ – æнæнцой, ныфсхаст æмæ йæ тасæфтауæг уды тых – иууылдæр агайдзысты уæлдæфы æмæ амæлдзæн, спайда кæнæн дзы кæм уыд, уый не ссаргæйæ.

– Ныр та ды зæгъ, цы хуыды кæныс уый тыххæй, – загъта Павлов.

– Æз афтæ хуыды кæнын: цавæрдæр логикон æфсон куы фæагурыс алцæмæн дæр, уæд раст нæ вæййыс – уый вæййы дзæгъæлы рæстæгсафæн. Зæгъыс, дæ цардæн ницы нысан ис. Фæлæ дын ахæм абстрактон идейæтæ куыд хуамæ бакæнын кæной цавæрдæр ми? Ахуыды-ма кæн, зæгъæм, æз цыппæрдæс сахаты фæкуыстон, куыдзы фæллад бадæн, сæххормаг дæн, раст цыма æртæ боны дæргъы ницы бахордтон, уыйау. Стæй ресторанмæ бацыдтæн, дзæбæх бахордтон, æрбацыдтæн хæдзармæ, диваныл схуыссыдтæн æмæ тамако дымын. Цæй дымæгмæ мæ бахуыд ам цавæрдæр нысан?

Павлов йе уæхсчытæ фелхъывæгау кодта.

– Кæнæ та, – дзурын дарддæр. – Зæгъæм, иу аз фæцардтæ æнæ сылгоймагæй, æз дын нæ зæгъин ацы ныхæстæ, фæлæ нын дзурыны фадат уыйбæрц бирæ нал баззад, уымæ гæсгæ мын æндæр дæнцæгтæ агурынæн рæстæг нæй. – Фæцардтæ иу аз æнæ сылгоймагæй, стæй дын иу чызг разыы дзуапп радта, æмæ баиу стут. Ау, уым дæр та исты нысан агурдзынæ?

– Уыдон иууылдæр рæстæгмæйы хабæрттæ сты.

Мæнмæ æппæтæй диссагдæр каст, йæ буармæ цард уарзын кæй нæ цыд, уый. Исты низæфхæрд æвзонг лæппу куы уыдаид, уæд ма гъа. Фæлæ уый уыд æнахуыр тыхджын æмæ фидар, уымæн æвдисæн – цыппæрдæс сахаты куыстæй дæр кæй нæ фæллад, – æцæг иннæ хуыд-дæгтæ зынаембарæн уыдысты. Павловмæ нæ уыд нæдæр удаист, нæдæр фæсмон, нæдæр фыдæнхъæл. Æз æй рагæй зыдтон, зыдтон æй иннæтæй хуыздæр, æмæ мæм æвзæрд æрмæст иу хуыды: мæ разы уыд цавæрдæр сусæг фæзынд, цы йæ схонон, уымæн та мæм нæдæр исты хуыды уыд, нæдæр цавæрдæр дзырдтæ, суанг интуитивон æмбарынады онг дæр. Мæ хуыдытæ ууыл фескуыдтаин: Павлов йæхи марыны фæндимæ мæнæн уыд зын раиртасæн, раст денджызы бын цы зайæгойты хуызæн цæрагойтæ цæрынц, уыдонау. Зын раиртасæн мын уыд, цы у, уый, бæрæг цы æхсæвы уынаæрæн нæ вæййы, уыйау æмæ æндæр, адæймагæн цы нæу йæ бон бамбарын, ахæм фæзындтытау. Фæлæ уæддæр мæ бон сразы уæвын нæ уыдис йемæ.

– Ацы дунейыл исты ис, ды цы уарзыс, ахæмæй? – бафарстон ма йæ фæстагмæ æмæ æнхъæлмæ кастæн æппæрццæг дзуаппæ. Фæлæ Павлов загъта:

– Ис.

– Цы?

Æмæ æнæнхъæлæджы райдыдта дзурын. Хъуыды ма кæнын, цы æнахуыр мæм фæкастысты уæд уыцы изæр йæ зæрдæргом ныхæстæ. Дзырдта, цы æвирхъауы хабæрттæ кодта, уыдонæй æппындæр æфсæрмы нæ кæнгæйæ. Æндæр уавæрты фæкуыддæр уыдаин, фæлæ мæм ныр кастысты æрдзон – иу уысм дæр мæ нæ рох кодта: Павлов нывонд у, йæ фервæзын кæнынаен ницы мадзал ис, йæ хъæлæс, ныр цы хъæлæс зæлы æмæ ивæнтæ кæны, уый бамыр уыдзæн, тагъд æдзæрд цы буар суыдзæн, уым. Райдыдта дардæй, радзырдта мын йæ сабибонты æмæ, давгæ цы бирæ азты дæргъы кодта, уыдоны тыххæй; ракодта мын зыгъарджытыл йæ диссаджы цуаны кой Уæрæсейы Владимиры губернийы æд револьвер æмæ, цæугæдоны цы бæлæгъы ленк кодта, уый тыххæй; фæлæ йе ‘нкъарæнты змæлд рабæрæг, денджызы сау хъазты, æппæты хуыздæр æмæ рæсугъдæр мæргътыл кæй нымадта, уыдоны кой кæнын куы райдыдта, уæд.

– Ды зоныс, – бафарста мæ, – Австралийы мидæггаг цадты доны сау хъазтæ кæй цæрынц? Афæдзы бæрæг рæстæг уыдон уым фæзынынц дæсгай минтæй.

Æмæ дзырдта, уыцы хъазты сау базыртæй æмæхгæд арвыл, – хуыдта йæ æндæр цавæрдæр дунейы истори, нæ алыварс цы ис, уый æндæрхуызон бамбарыны æндæр фæрæз. Дзырдта, кæй йæ нукуы фендзæн, ууыл.

– Доны сау хъазтæ! – сфæлхат та кодта ногæй. – Сæ уарзты рæстæг куы æрцæуы, уæд хъæр кæнын райдайынц. Хъæр кæнын сын зын у, æмæ, цæмæй сæ хъæрæн сыгъдæгдæр æмæ тыхджындæр азæлд уа, уый тыххæй хъаз йæ къубал доны уæлцъарыл æрæвæры, стæй йæ сæр сисы æмæ хъæр кæны. Австралийы мидæггаг цадты! Ацы дзырдтæ мæнæн сты цыфæнды музыкæйæ дæр æхсызгондæр.

Йæ ныхас уыд дæргъвæтин, дзырдта Австралийы æмæ денджызы сау хъазтыл. Зыдта æнахуыр бирæ бæстон хабæрттæ уыдоны царды тыххæй; касти, цыдæриддæр сыл уыд фыст, уыдæттæ, цалдæргай бонтæ-иу бахардз кодта англисаг æмæ немьцаг æвзагæй фыст тексттæ тæлмац кæныныл, дзырдут æмæ фыссæн чиныг йæ къухы, афтæмæй. Австрали уыд йæ иунаг æнæсæххæстгæнгæ бæллиц. Уым баиу сты, йæ царды фæндиæгтæ æмæ, зæрдæ цæуыл фæлæууа, ахæмæй цыдæриддæр уыд, уыдон. Афтæ мæм каст, цыма уыцы бæллицты тых йæ цæстыты куы

сэмбырд уайд æмæ уыцы сакъадахмæ куы ныккæсид, уæд сакъадахы алыварс дон рафыцид. Æмæ мæ цæстыты раз фестад, æрмæст фыны фенæн кæмæн уыд, ахæм фантастикон ныв: мингай сау базыртæ арв æрбахгæдтой, сæ бынмæ та фыцы æмæ абухы денджыз.

Æз фæбадтæн йемæ суанг сæумæцъæхтæм, стæй ацыдтæн æнахуыр æнтысынæг æнкъарæнтимæ.

– Хорзыл амбæл, – загъта мын уæд Павлов. – Æмæ хæрзæхсæв. Мæн та сахаты фæстæ фабрикаемæ цæуын хъæуы.

– Æмæ ма дæ уый ныр цæмæ хъæуы? – тынг мæ нæ фæндыд, афтæмæй йæ бафарстон уæд.

– Æхца, æхца. Æз сæ мемæ, кæй загъын æй хъæуы, нæ ахæсдзынæн, фæлæ цалдæр адæймагæн хъуамæ сæ хæс бафидон. Уавæрæй пайда кæнын хорз нæу.

Æз ницы сдзырдтон.

– Æнæуи та æз цæуын Австралимæ, – загъта фæстагмæ.

Уынгмæ куы рацыдтæн, уæдмæ æрбарухс, райдыдта æрвылбоны цард; æз кастæн, мæ рæзты хæдтулгæтыл æмæ фистæгæй чи цыд, уыдонмæ æмæ хъуыды кодтон, ацы адæм кæй никуы бамбардзысты, æз уыцы райсом кæй фехъуыстон æмæ бамбæрстон, уыцы æппæты сæйрагдæр хъуыддæгтæ; æмæ, уыцы æрхæндæг сусæгдзинад иууылдæр куы базыдтаиккой, уæд мæм уый та хардзау фæкастаид.

Алы хатт-иу куыд уыд фыццаг уысм, афтæ та ныр дæр фæдтон, ныхæстæй загъæн цæмæн нæй, ахæм цыдæр ивддзинæдтæ, мæ алыварс цыдæриддæр уыд, уым: уынджы фæзилæны кинематографион витринайы; йæ цыдæй чи æрлæууыд æмæ цæмæйдæр йæ бынаты чи бандзыг, ахæм адæймаджы хуызæн уæзласæн машинайы, зайæгхæлтты лæгуæрдон йæ разæй чи тылдта, уыцы сылгоймаг-уæйгæнджы, – алцæм дæр фæдтон мæнæн æнæмбæрст змæлд æмæ мæнæй æмбæхст нысан, фæлæ мæ ныр иннæ хæттытау тынг не стыхсын кодтой, уымæн æмæ, гыццыл раздæр цы фехъуыстон, уыдоны раз иууылдæр уыдысты ницытæ æмæ мацытæ, æрмæст, цæст цы уыны, уый, – дард фæндагыл цы дард рыг сыстад, уыйау.

Дыууын цыппæрæмы Павловæн йæ сæдæ фæндзай франчы бахастон. Бузныг, загъгæ мын мæ къух райста.

Æз йемæ фæбадтæн æнæхъæн изæр, дзырдтам, хи амарыны хъуыддагмæ æппындæр чи ницы бар дардта, ахæм алы хабæрттыл. Йæ цæсгомыл

цы æнцойдзинад уыд, ууыл нæ бадис кодтон, чи зоны, фыццаг хатт бахауд, цы уды тых нæ бахардз кодта, уый йæ кæм бахъуыд, ахæм уавæры. Мемæ, дурын домбай цы фæзы уыд, уый онг фæцыд, стæй фæхицæн стæм. Æз ын йæ къух тынг нылхъывтон: зыдтон – нæ фæстаг фембæлд у.

– Фембæлынмæ уал, – ахуыр куыд уыдтæн, афтæ йын загътон æз.
– Фембæлынмæ уал.

– Хорзыл амбæл, – дзуапп мын радта Павлов.

Æз рацыдтæн, фæстæмæ фæкасфæкаæсгæнгæ. Фæзæн йæ астаумæ æввахс куы бахæццæ дæн, уæд Павлов йæ къух хæрдмæ фæхъыл кодта, æмæ мæм фехъуыст йæ сабыр худгæ хъæлæс:

– Искуы-иу доны сау хъазтæ дæ зæрдыл æрлæууæнт.

РÆДЫД

Радзырд

Фыццаг уыдис æрмæстдæр хъæбæр бадæнимæ къæлæтджын, уый фæстæ ферттыфта киноты рæсугъд чызджы цæсгом, дарддæр зæрдыл æрлæууыд хинайæны доны ад, стæй Наташæйы зноны маринадгонд кæсаг, фæстадæр та – кæддæры фыстаеджы дыууæ рæнхъы: «Дæуыл æууæндын æнæ дызæрдыгæй, æмæ мæ ныфс ис, цалынмæ æгас уон, уæдмæ, иу ахæм хъуыддаг дæр не ‘рцæудзæн, цæмæй уыцы æууæнк фесæфа». Фæлæ уыцы ныхæстæ баст уыдысты, хъуыды кæнын цæуыл нæ хъуыди, уыдæттимæ; хъуыды кæнын та æмбæлд æндæр цæуылдæрты, зæгъæм, италиаг равдыстыл; аивадыл, скульптурæйыл, фæлæ ныр уыдон ницыуал уыдысты тыхсты хосæй уæлдай, раст гимназы кæддæры уроктау.

Æмæ уыцы фыдæбон – цы нæ хъæуы, ууыл нæ хъуыды кæнын – уыд, кæронмæ чи фæцæйхæццæ кæны, ахæм тыхкуысты хуызæн, нуæрттæ куы сриссынц, æмæ туг сæры дзæхст-дзæхст кæнын куы райдайы, дæ къух ауигъын дæ алцæуыл дæр куы бафæнды, уыйау. Ноджы диссагдæр та уыд, алцыдæр ныр дзæгъæлы æмæ æнæпайда кæй разынд, уымæн æмæ йæ цард нырмæ уыд амондджын, æнтыстджын æмæ классикон – раст цæттæ нывтыл карстау. Алцыдæр ныры онг уыд мысинæгты æмæ æнкъарæнты даргъ рæнхъ, алкацыдæр сæ уыдис, рæстаеджы чи адзæгъæл æмæ кæмдæр фæсте чи баззад, чи зоны, йæ сабидуджы денджызы был, уыцы амондджын райдайæны фæстæ. Уый вазыгджындæр, уæрæхдæр

æмæ арфдæр кодта, æмæ-иу æм афтæ каст, цыма, уымæй дарддæр цы дуне уыд, уый, цард цы хонæм, уый цур ницы ахадыдта.

Æрмæст аст азы размæ фæзынд, фæлæ уайтагъд фæцыдæр дызæрдыг, бамбарæн кæмæн нæй, ахæм цавæрдæр афтиддинады æнкъарæн, цыма йын уæддæр кæмдæр гыццыл цыдæр нæ фаг кæны, уыйау. Фæлæ уый фæстæ фæзынд Васили Васильевич, æмæ уæд сбæлвырд – ныр алцыдæр уыдзæн зæрдæрайгæ æмæ, хуыздæр уæвæн куыд нæй, афтæ.

– Хуыздæрæн цы бонтæ æмæ къуыритæ бахъуыды кодта уыцы рæстæгæй, уыдонæй алы лыстæг хабар дæр зæрдыл лæууыд, æмæ æмбæрста, зæрдывæрды гæнæнтæ куыд æнæкæрон æмæ зынбауромæн сты. Æмæ-иу уыцы хъуыдыты цыд куы фенцад, уæд-иу, йæ уд цы амонд бавзæрста, уымæн аивæн нæ уыд, ныртæккæ ацы сабыр æмæ талынг фатеры куыд у алцыдæр, афтæ.

Æцæгæйдæр уыд сабыр æмæ талынг, афтæ зынд, цыма æппæт дæр ногæй æрцыд йæ классикон хуызмæ, æмæ та йыл иу боны фарн бафтыд, йæ хъуыдыты цы нывтæ сног, уыдонæй. Уалынмæ æнæнхъæлæджы фатер айдзаг авджы згъæлæнты удаист хъæрæй.

Васили Васильевич ныр æнæхъæн сахаты дæргъы фатеры къуымтæ къахта, стъолы, диваны бынмæ бакæс-бакæс кæнгæйæ, фæлæ йæ тухæнтæ уыдысты бынтон дзæгъæлы. Цалдæр хатты æрзылди агъуыстыл, ногæй та бакаст диваны, къæлæтджынты бынтæм, йæ къух сын тъыста сæ хъæдабæ рыгæйдзаг фæлмæн базты астæу, фæлæ дзы ссардта æрмæст гæххæтты гæбæзтæ, англисаг булавкæ æмæ, хъазæн къамтæй цы къарол фесæфт, уый, – цы йæ хъуыдис, уый нукуыцæй разынд.

Æнæзивæгæй та-иу ногæй райдыдта агурын; бæрзонд скъаппы сæрма схирынвæнд дæр акодта, фæлæ йæм къæлæтджын куыд баввахс кодта, афтæ йæ цæсты кæронæй ацахста: стъолыл цы уæззау æхсырхуыз вазæ уыд, уый бынæй зыны сау тетрады гыццыл кæрон. Рахæцыд ыл, стъол базмæлыд, фæлæ тетрад йæ бынатæй змæлгæ дæр нæ фæкодта; рахæцыд ыл тынгдæр, æмæ уæд стъол йæ фарсыл худæджы хъен ацис, сфæлдæхт, вазæ нызæлланг кодта æмæ лыстæг згъæлæнтæ баци пьолыл. Васили Васильевич лæууыдис æмæ дзагъырæй каст: бынтон диссаг та уыд уыцы зæлланджы фæстæ изæры сабыр.

Æрталынг. Цъæх диван зындис сауæй, гæзæмæ бур дардта сахаты тымбылæг, мынæг ферттив-ферттив кодта, йæ даргъ босы къæдзилыл цы гыццыл къори уыд, уый, рудзынджы æдде æнæзмæлгæ нывты хуызæн

зындысты бәләсты сау аууәттә, цалдәр уысмы фәстә ссыгдысты уынджы цырагьтә, сә фәлурс рухс бахызт фатермә, әмә разындысты пьолыл фәлдәхт гыццыл стьол, урс авджы сәстытә әмә Васили Васильевич йәхәдәг, тетрад йә кьухы, афтәмәй. Васили Васильевичыл уыд даргь хәлаф әмә матросы хәдон. Ләууыдис кәләнгонды хуызән әмә йе стыр цьәх цәстытә нә иста пьолыл урс пырхәнтәй. Афтә йәм фәкаст, цыма бирә рәстәг рацыд, цалынмә сындәг кьахдзәфты уынар нә райхьуыст, уәдмә. Ссыгд электрон рухс, әмә хьәләс кьәсәрәй сдзырдта:

– Цы ныппырх кодтай, Васили Васильевич?

Әмә уәд Васили Васильевич, йә цәсгом йә кьухтәй амбәрзгәйә, ныккуыдта, уымән әмә нырма ныр бамбәрста, цы 'рцыд, уымән срәст кәнән кәй нал ис, уый.

– Омә йәм цәмән 'внәлдтай?

Васили Васильевич, хәкьуырццәй кәугәйә, йәхи рәстытә кодта: агуырда, йә фыд ын абон райсомәй диссәджи хәйрәг кәм аныв кодта, уыцы тетрад, тетрад та уыд вазәйы бын, әмә, тетрадыл куы рахәцыд, уәд вазә әнәнхьәләджы фәфәлдәхт әмә стьоләй рахауд.

– Омә хорз, – загьта мад. – Ныр мын аххуыс кән вазәйы сәстытә әмбырд кәннынмә, әцәг дә кьух ма алыг кән.

– Әмә цыргь сты? – афарста Васили Васильевич.

– Тынг цыргь.

– Әмә вазә ләгьз куы уыдис.

– Васили Васильевич та тынг әдылы ләппу уыдис.

– Нә уыдис, сайгә кәныс, – загьта Васили Васильевич.

Васили Васильевич раджы бафынәй, йә дзых әрдәггомәй, йә гыццыл кьух кьәдзгондәй йә сәры бын. Наташә дәр раджы ацыдис, кьәләтджын баивта диваныл; йә сәрмә сыгьдис гыццыл цырагь, авджы сәстытә әмбырдгонд әмә әппәрст әрцыдысты, иннә хабәрттә дәр уыдысты нывыл, фәләә уәддәр, ахуыр цәуыл уыд, уыцы цәмдәрты ссарын хьуыд, бахьахьхәанинагдәр дзы цы ләмәгьдәр бынат баззад, уый райдайән, алцыдәр әндәр хуыз кәй фәстә райсы әмә сә раздәры фәлгәттә хәлд кәй фәстә әрцәуынц, уыцы райдайән, йә фәстә алцыдәр әндәр цәстәй куы фәдта, алцәмән дәр сә кәддәры конд куы аивта, уыцы райдайән. Кәм, кәд әмә цәмән рауадис афтә? Раджы,

йе ‘рыгон бонты-иу әм уыдис әдылы фәндтә, цалдәр фыдуынд байы, фәләә уымән йә аххос фыдуаг кәнә, хорз әмә әвзәр кәй нә иртәстә, уый нә уыдис, уым йе ‘взонгад уыд аххосджын.

Уый фәстә – уарзт әмә чындзәхсәв, йә мады узал цәстәнгас: мад йә удхәссәг уыдта әнәхьән дунейы амондджын адәмәй. Стәй та уыдысты дунейау зәронд дзуары нывимә арфәтә. Ныв афтә зәронд әмә тар ныщци, әмә бәлвырдәй нал зынд, цавәр зәды ныв ыл уыд, уый, әрмәст гәзәмә бәрәг дардта йә цәсгом гыцыл тызмәг цәстытимә, бур тымбыл зиллак йә сәрмә, афтәмәй. Фәләә зәды нывмә кәсгә дәр ничи кодта – нәдәр, чи фәдзәхста, уый, нәдәр, кәй фәдзәхстой, уыдон; ныв-иу фәстәмә йә бынаты сәвәрдтой әмә-иу әй бамбәрзтой, хур әмә рәстәгәй чи фәтар, ахәм цьәх кьалиутәй.

Уыдатты размә та уыдис Уәрәсе, рухс фатер стыр рудзгуытимә, гимназ әвзаджы уруктимә, – «иннә адәмы хуызән», – афтә-иу әлгьгәнгәйә дзырдта цәрәнбонты исты стыр бәлләхтәм әнхәәлмәкәсәг әмә хьәздзыг цард әнәсәрмәхәссинагыл нымайәг мад. Әппынаәдзух цәуынмә хьавыд куы моладзандонмә, куы революционертәм әмә йә ләгән дзырдта, афтә цәрән нәй, афтә цәрын худинаг у, зәгьгә. Фәләә нә ацыд нәдәр моладзандонмә, нәдәр революционертәм, әфсәст цардәй йә удхәссәг уынгәйә, дарддәр дәр раздәрау цыдис театрмә әмә буц кодта хуынд уазджыты. Мад-иу ногәй райгас, искәуыл исты стыр бәлләх кәй әрцыдис, уый базонгәйә, кәнә та-иу исчи мәлыны кьахыл куы уыдис, уәд; йә хьуыддәгтә-иу фәуагьта әмә-иу араст уырдаәм, бәхтәрәдджы тагьд кәнгәйә, әрбаласта-иу дохтырты, әхца хардз кодта әнә нымайгәйә, рәвдыдта сидзәрты, кодта ма ноджы бирә әндәр хорздзинәдтә. Фәләә уыдоны размә, кәй зәгьын әй хьәуы, хьуамә исты ахәм бәлләх әрцыдаид, әхца әмә дохтыры хостәй пайда куыд нал уыдаид.

Уый нә уарзта нәдәр йә чызджы, нәдәр йә фырты, нәдәр йә ләджы; афтәмәй та йәм цыдысты алыхуызон әххуысагурджытә – сылгоймәгтә, нәлгоймәгтә, хатгай сәм бакәсән дәр нә уыди, ахәм цәнкуылтә, здыхст цәсты уәлтгыфәлттимә, расыггәнджытә, чехоткәйә рынчынтә, әнамонд әмә әлгьыст адәм, әмә-иу сын ләвәрдта әхца, дзаумәттә, хионты хуызән сә рәвдыдта. Уый фәстә-иу, хәргә кәм кодтой, уырдаәм куы бацыд, уәд-иу иууылдәр ныссабыр сты, әмә-иу уәд райдыдта:

– Хуыцауаен бузныг загъае, абон дәр та афсәст кәй стәе, уый тыххәй.

Йә ләг-иу йе уәхсчытыл хәрдмә схәцыд – дәс әмә ссәдз азмә ахәе алыбоны комедитыл сахуыр.

Әнәниздзинад, амонд, хъәздыгдзинад, уарзт, – адәймагәе йә зәрдә цәмәй рухс кәны, уыдәттәй та йә удхәссәг уыдта әмә сыл худт. Йә чызджы уарзон сәе куы ‘рбацыдис (уый, Берлины куы ‘рцардысты, уыцы рәстәг уыдис, фәлә хәдзаны уагәвәрды ницы аивта, – мәгуыртә раздәрау әмбырд кодтой сау асинтыл, се ‘хсән уырыссәгтәй уәлдай фәзындысты немыцәгтә дәр) әмә йын куы загъта, Катеринә Максимовнәйы ракурынмә хъавын, загъгә, уәд иуцасдәр әнәдзургәйә мәсты каст фәкодта, стәй загъта, загъгә йын тынг әхсызгон у уыцы хабар. Фәлә йә ныхәсты уыйбәрц марг әмә әнәуынондзинад уыд, әмә усгур фәкуыддәр, раст цыма тәрсәгау дәр фәкодта уыцы әнахуыр мәстджын цәстәнгәсәй. Чындзәхсәвы бон дәр йә уынгәг къабайы адәмы арфәтәе хъуыста, стәй бадзырдта йә чызгмә әмә йын фехъусын кодта, загъгә, цы ‘рцыдис, уый әнкъард хабар у, фәлә цард афтә у әрдзы домәнтәе гәсгә әмә йын бафәдзәхста, цәмәй йә зәрдыл дара, Берлины әххормаг адәе бирә кәй ис, уый.

Хъуыды кәны йә фыды ныхәстә дәр: «Гәнәе нәй, Катя. Нә мад ахәе әнамонд у».

Уый фәстә стыр диссагау уыдис, Катя, Парижы цәргәйә, йә мадәй цы фыццаг фыстәг райста, уый: «Мә кьона, Катюшә, мә дзәбәх уәздан чызг...»

Фыстәдджы әнәнхәләджы уыйбәрц хъарм, рәвдауәе ныхәстә разынд, мад раздәр зонгә дәр кәй нә кодта, әмә Катя кәсгә-кәсын скуыдта, стәй фыстәг равдыста йә ләгмә, әмә уый дәр загъта, загъгә, әдзухдәр йә усы мады, иннә адәе куыд әнхәл уыдысты, уымәй хуыздәрыл нымадта, уымәе әмә йә улыкөнд бирә фәлмәндәр у, фәлә йә равдысын йә бон нәу.

Уәдә Васили Васильевич куы райгуырд, уыцы бон дәр, фыццаг кәй цәсгом федта Катя, уый уыд йә мад; фәлә, кәй загъын әй хъәуы, мад әвәстиатәй фәстәмә ацыд. Катяйы ‘фсымәр куыд дзырдта, афтәмәй, дам, әнкъардәй загъта: «Хъыгагәе, Катя дәр әмә йә сывәллон дәр сты әнәниз, әмә сын тас ницәмәй у». Мад йә фырты цалдәр азы нә

федта æмæ йыл уыцы бон рынчындоны куы амбæлд, уæд ын «дæ бон хорз» загъта, стæй йæ, ды та ам цы агурыс, зæгъгæ, афарста.

– Мæ хо ам ис, – дзуапп ын радта фырт.

– Уый о, фæлæ дæу ам ницы хъуыддаг ис, – ногæй та загъта мад æмæ фæраст, йæ чызджы хъæр цы палатæйæ хъуыст, уырдаем.

Уый фæстæ Васили Васильевичы райгуырдыл, куыддæр Катя сæхимæ æрбаздæхт рынчындонæй, афтæ цин кодтой æртæйæ: Катя, йæ лæг æмæ Катяйы ‘фсымæр Алыксандр. Нуæзтой шампайнаг сæн, арвыстой тел сæ ныйарджытæм æмæ куывтой Васили Васильевичы цæрæнбонæн, уый та фатеры иннæ кæрон æнцад фынæй кодта йæ гыццыл рæсугъд хуыссæнгæртзы тыхтæй. Васили Васильевич æй схуыдта Катяйы ‘фсымæр. Йæ хæрæфырты фыццаг хатт куы федта, уæд бафиппайдта:

– Кæсут-ма йæм, кæсут, ахæм хъуыддагхуыз у, æмæ йæм адæймаг æрмæст йæ номæй дзурын æфсæрмы кæны. Хъæуы йæ хонын Васили Васильевич.

Æмæ афтæмæй баззадис, иууылдæр æцæгхуызæй дзырдтой: «Васили Васильевич та кæм ис?», «Цы кæныс, Васили Васильевич?»

Васили Васильевич уыдис гыццыл æмæ тыппыртæ, фыццаг йæ цыппæртыл бырыд, уый фæстæ йæ къахæй цыдис фатеры æмæ-иу куы ахауд, уæд се ‘ппæтмæ дæр æнæдзургæйæ каст йе ‘рттиваг цæстытæй. Æппæтæй фылдæр уарзта йæ мадыфсымæры, уый фæстæ – йæ мады, уый фæстæ та, гæнæн ис, йæ фыды, афтæ йæхæдæг загъта, сæдæйæм хатт æй куы фарстой, уæд. Уæд загъта фыццаг хатт «гæнæн ис».

Йæ лæг изæры куы ‘рбацыд, уæд Катя йæхи надта. Лæг хинайæн агъуысты авгæй æхгæд дуарыл бахæцыд, бахызт мидæмæ æмæ ауыдта Катяйы.

Катя, йæ цæсгомыл æфсæрмыйы сырх ахорæн аладæрст, афтæмæй йæ халат йæ уæлæ æрбакодта æмæ йæ уатмæ бацыд. Цалдæр минуты фæстæ лæг дæр бацыд, йæ къухы стыр тæбæгъы цайы агуывзæ, афтæмæй.

– Æвæццагæн, дæ цай хъæудзæн фæснад?

– Бузныг, ныр дæр та алкæдау аудаг разындтæ.

Лæг къæлæтджыны æрбадт æмæ, хуынд цы кадджын сихормæ уыд æмæ ныр кæцæй æрбацыд, уый хабæрттæ кæнын райдыдта. Сылгоймаг æм цыма фыццаг хатт æмæ дардæй дисгæнгæ хъуыста, афтæ йæхинымæр хъуыды кодта, куыд зондджын ныхас кæны адæмы тыххæй, æвиппайды куыд хатыд, вазыгджын æмæ ницабæрæг цы у, цы зæгъын æмæ цы бакæ-

нын хъауы, уыдæттæ. Лæг, æнхъæлдæн, никуыма фæрæдыд – нæдæр сбæрæггæнинаг цы уыд, нæдæр бакæнинаг цы уыд, уым, – афтæ уыд алкаæддæр, æмæ йыл сылгоймаг дæр сахуыр, алцæмæй дæр ыл æууæндыд. Раздæр-иу ын цæмæндæр гуырысхо кодта йе ‘нкъарæнтыл æмæ йæ алы хуызты фæлвæрдта – фæлæ-иу æдзухдæр, хуыздæр уæвæн куыд нæ уыд, афтæ рауад. Æцæг æй уарзта ацы дунейы æппæтæй фылдæр, йæхæдæг куыд дзырдта, афтæ, æви йын-иу, Катямæ гæсгæ, æххуысгæнæг йе ‘нахъинон тыхджын зонд фæци. Дыккаг хатдзæг фæзынд, уымæн æмæ лæг уыд куырм кæнæ та йæхи куырмæфсон скодта йæ бинойнагимæ ахастыты. Ницæуыл æууæндыд – нæдæр адæмыл, нæдæр идейæтыл, нæдæр ахастытыл, алцыдæр амад уыд æрмæстдæр хыгъдыл, æмæ Катяйы хатгай дисы æфтыдта, адæмы тыххæй-иу йæ æгъатыр хъуыдытæ раст кæй рауадысты, уый; йæ лæг зыдта, кæимæ куыд дзурын хъауы, æмæ йæм æнæпайда æнкъарæнтæ никуы æвзæрд. Алцыдæр-иу æвиппайды бамбæрста, æмæ-иу, æрмæстдæр Катямæ иунæгæй баззайгæйæ, ссис æххуысхъуаг Васили Васильевичы хуызæн, уымæн æмæ йæ фидарæй уырныдта, Катя æвзæр хъуыддаг кæй никуы бакæндзæн. Ныр дæр ын хæрзæхсæв загъта æмæ йæхи уатмæ ацыд, æмæ та сылгоймаг хъуыдытыл фæци, куыд хъуамæ æууæнда адæймаг афтæ зæрдиагæй искæуыл, æппындæр æвзæр исты бакæнын йæ бон нæу, зæгъгæ. Æцæгдæр, Катямæ исты гуырысхо фæзына цæрæнбонты æнæивгæ хъуыддæгтæм, уый йæ хъуыдыйы кæрон дæр нæ уыди. Йæ къухæн ын куы аба кодта æмæ йын йæ цæстыгæм куы ныккаст, уæд бамбæрста, абон æй йæ бинойнаджы уаты баззайын нæ хъауы, абон Катяйæн уый æхсызгон нæ уыдзæн.

Кæд фæллайгæ бакодта? Нæ, Катя уый бамбæрста, йæ къух ын йæ къухмæ куы райста æмæ куы фемдзаст сты, уæд. Æмæ йын уый фæстæ йе ‘нгуылдзтæ сындæггай суæгъд кодта, рæвдаугæ йæм йæ мидбылты бахудт æмæ йе ‘нæуынар цыдæй уатæй рацыд.

Катя хатгай фæлмæцыд, йæ лæг кæй никуы рæдыд, стæй ахæм фидар кæй уыд, уымæй – раст цыма адæймаг нæ, фæлæ хъуыдыгæнæг идеалон машинæ у. Хатгай-иу æм афтæ каст, цыма йæ ахъуыды кæнын дæр нæ хъауы, цæмæй базона, Катяйæн æхсызгон æмæ хыг цы уыдзæн, уый. Хатгай йын-иу Катя цыдæр цæхгæр æмæ æнæраст ныхæстæ дæр загъта, фæлæ йæм лæг никуы смæсты, æрмæст-иу йæ мидбылты худт, уымæй дæр уыцы бахудты уыд æрмæстдæр узæлд: афтæ худти Васили Васильевичмæ дæр. Уый та нысан кодта, Катяйы тынг хорз кæй базыдта – суанг йе

‘нэзагъд бэллицтæ æмæ йе ‘нәнхъæлæджы хъуыдытимæ, йæ мид-уавæры раив-баивтæ – базыдта йæ хæрз æнцонай, базонын æй цы æндæр цыфæнды фарст фæхъæуы, уый куыд базоны, афтæ.

Стæй фæстаг рæстæджы онг алкæддæр раст разыны. Фæлæ йæ Катя иухатт куы бафарста, цы хъæуы, цæмæй адæймаджы бынтон хорз базонай, уымæн, зæгъгæ, уæд ын дзуапп радта:

– Уарзты интуици.

– Æмæ, кæй нæ уарзыс, уый базонынæн та? Иумæйаг фæткон закъонтæ?

– Ахæм закъонтæ нæй, æнхъæлдæн.

– Уæдæ цы ис?

– Ис, алы адæймаг дæр индивидуалон кæй у, уый, æмæ æндæр искай хуызæн сваййы æрмæст æнәнхъæлæджы æмхуызон уавæрты аххосæй, æмæ йæ уæддæр раст саразæн ваййы закъонты руаджы нæ, фæлæ, уыцы рæстæгæн характерон цы ахастытæ ваййынц, уыдоны фæрцы.

– О, Хуыцау, цæй зын бамбарæн у! Уæддæр, иумæйагæй: ис ын базонæн кæронмæ æви нæ?

– Нæй, кæй зæгъын æй хъæуы. Мæнæн мæ бон у развæлгъау базонын, цавæрдæр бæрæг уавæрты цы бакæндзæн, уый, æцæг уый дæр бынтон бæлвырд нæ.

– Ды цыма æрмæст искуы-иу хатт фæрæдийыс.

– Нæ, тынг арах фæрæдийын, æцæг уыцы рæдыдтытæ, срæст кæнæн кæмæн нæй, ахæмтæ нæ ваййынц, æмæ архайын, цæмæй сæ мауал æруадзон, – загъта йæ мидбылты худгæйæ.

– Æз та?

– Дæу та зонын æнæ хъуыды кæнгæйæ, интуицийæ, уымæн æмæ дæ уарзын.

Уыд æхсæвы дыккæгæм сахат, фæлæ Катяйы хуыссæг нæ ахста, агуырдатæ æмæ бамбарыныл архайдта, уыцы рæдыд кæд æмæ куыд æрцыд, уый.

Бæлвырд рæстæгмæ алцыдæр бæрæг уыд: йæ цард цыди дыууæ пъланмæ гæсгæ – сæ иу иннæйы уæлæ æвæрдæй. Иу – кæй уарзта уыдон: йæ лæг æмæ йæ гыццыл лæппу Васили Васильевич, йе ‘фсымæр æмæ йæ фыд. Æмæ сæм кæд йæ ахаст – йе ‘нкъарæнтæ æмæ йæ уарзт – алыхуызон уыдысты, уæддæр ын хастой цин. Дыккаг пълан дæр, кæд ыл хъуыды дæр никуы кодта, уæддæр уыд фыццаджы хуызæн бæлвырд æмæ фидар зонындзинæдтыл арæзт, зæгъгæм, æнæ рæдыдæй сбæрæг

кæнын æмæ зæгъын, иу кæнæ иннæ ми хорз у æви æвзæр. Дунейы ис низтæ, адзал, æнамонддзинæдтæ, æнауынондзинад, хæлд æнкъарæнтæ, сайд, гадзрахат, фæлæ уыдонæй нæдæр йæхимæ, нæдæр, хæстæг æм чи уыд, уыдонмæ ницы хæццæ кодта. Уыдон уыдысты, алчидæр кæй зыдта, ахæм æмбарындæтæ, æбæлвырд æмбарындæтæ та йын уыдысты, кæй никуы банкъардта æмæ нæ зыдта, уыдон, раст цы бæстæйы нæ уай æмæ нæ фенай, уый куыд нæ зонай, афтæ. Уымæ гæсгæ, уыдонæй искуы исты бавзардзæн, ууыл хъуыды дæр никуы акодтаид. Æмæ ныр уыцы ‘нкъарæнты æмæ хъуыдыты фæткæвæрды фæзынд ивддзинæдтæ. Знон афтид æмæ талынг цы бынат уыд, уым разынд цыдæр ног æмæ æлгъаг, – йæ раздæры æмбарынадмæ гæсгæ – æмæ ма уымæй уæлдай æнæнхæлæджы дæр нæ, ныронг ын цы уыд, уыдонау егъау, фæлæ уыдоны хуызæн æппындæр чи нæу, талынг, æнтъыснаг æмæ йæ сæрты ахизæн кæмæн нæ уыд, ахæм ног дунæ.

Фактгæ кæрæдзи фæстæ равæрын æнцон уыд. Раздæр – изæры театры йæ лæгимæ, стæй, йæхицæй иу-фондз азы хистæр, зын сбæрæг кæнæн адаемы хатгæй, уырыссагау хорз чи дзырдта, ахæм æрыгон нæлгоймагимæ базонгæ. Фыццаг бакастæй ницæмæй хицæн кодта иннæтæй, фæлæ дзы цæмæндæр тыхст, кæд æм фау æрхæссæн ницæмæй уыд, уæддæр. Уый фæстæ сæм æрбацыд уазæгуаты, стæй дыккаг хатт, æмæ та ногæй къуырийы фæстæ.

– Уæгъд рæстæг дын бирæ ис, æвæццæгæн? – бафарста йæ Катя.

– Мæ цард иууылдæр, – дзуапп ын радта мидбылты худгæйæ, – æрæджы мын бирæ бынтæ баззад.

Стæй – иумæ боны сеансы киноы, такси, æмæ йæм хæстæгæй-хæстæгдæр цы былтæ кодтой, уыдон... Иннæ бон та рудзынгæй цæуæг æгъуыз зымагон боны рухс æмæ йæхи бæгънæг буар хуыссæны.

Сæхимæ куы ‘рбацыд, уæд йæ лæг хæдзары нæма уыд, Васили Васильевич та хъазæн мæсыг амадта. Дæс минуты фæстæ телефоны дзæнгæрæг: йæ лæдджы хæлæс ын фехъусын кодта, сихор хæрынмæ кæй не ‘рбацæудзæн, изæры дæр кæй бафæстиат уыдзæн, уый.

– Хорз, – дзуапп ын радта Катя æмæ Васили Васильевичимæ сихор иумæ бахордтой. Уый фæстæ æрбацыд йе ‘фсымæр æмæ йын бирæ хæлдзæг хабæрттæ фæкодта. Фæбадт сæм æхсæвы иу сахатмæ, æмæ Катяйæн, сæхимæ цы мæлæтдзаг æнтъыснагимæ æрбацыд, уый сындæггай фæцыдæр, цыма цадæггай дард кæмдæр талынгимæ схæццæ, уыйау.

Æмæ уæд йæ цæстытæ фæрайдзастдæр сты, йæхи банкъардта, раздæр цы уыд, ахæмæй, банкъардта, алцыдæр раздæрау йæхи бынаты кæй баззад, æмæ, нырмæ цы уарзта, уый ныр дæр афтæ кæй уарзы.

Æртæ боны рацыд, ныййазæлыд телефоны дзæнгæрæг, æмæ, æнахуыр, йæхи хъæлæсы хуызæн чи нæ уыд, ахæм хус хъæлæсæй дзуапп радта, хорз, разы дæн, зæгъгæ – уый фæстæ алцыдæр уыди раздæры хуызæн: фыццаг – былтæ, стæй æппæт буары гуыв-гуыв, хиды æртахтæ цæсгомыл æмæ буарыл æмæ, ахæм мæлæтæй хуыздæр мæлæтæн уæвæн нæй, зæгъгæ, хъуыды.

Стæй фембæлдтæ систы иугæндзон. Æмæ сæ ахастыты ницы уыд: нæдæр уарзондзинады, нæдæр кæрæдзийыл сахуыры æнгæс, æрмæст афтæ рауад æмæ, ацы æрыгон нæлгоймагæн Катямæ цы ахаст уыд, уымæ фау ницæмæй æрхастаис, уæздан æмæ узæлгæ, уымæй уæлдай ма сæ фембæлдтытæ уыдысты, æрмæст сæхæдæг кæй зыдтой, уыцы сусæгдзинады нуæрст.

Катя-иу æй иу къуырийы дæргъы куынаæ федта, уæд та-иу йæхи афтæ æнкъарын райдыдта, цыма æппындæр никуы ницы æрцыдис, фæлæ йын фаг уыд æрмæст йæ хъæлæс фехъусын, цæмæй та разы уа, кæдæмфæнды дæр йемæ цæуыныл, æмæ уыцы уавæримæ йæ бон тох кæнын нæ уыди, нæ йыл тых кодта. Иумæ никуы никадæм цыдысты, лæппу Катяйы, стæй йе ‘фсымæры хæдзармæ дæр æппындæр никуыуал фæзынд. Алыксандр ма йæ иухатт афтæ дæр афарста:

– Катюшæ, уыцы алкогольик кæм фесæфт?

– Цавæр алкогольик?

– Нæ йæ хъуыды кæныс, æрыгон саухил лæппу, бирæ бынтæ кæмæн баззад, уый.

– Хъуыды кæнын, фæлæ алкогольик цæмæн? Хорз æй зоныс?

– Æппындæр æй нæ зонын. Стæй йæ зонын дæр нæ хъæуы. Кæсгæ-ма йæм бакæн: æдзухдæр сыгъдæг, зылдхуыз, хъæлдзæг – уый, мæ хур, гуырысхойаг у. Стæй рабæрæг вæййы, алкогольик кæй у, уый.

– Æдылы дæ, Сашæ, æдылы, тынг æдылы.

– Æз та дын зæгъын, ды æппындæр психологийæн ницы ‘мбарыс. Мæн та мæ цæст никуы сайы. Архитектор кæй сдæн, уый рæдыд хъуыддаг уыд, ахуыргонд мæ суæвын хъуыд.

– Архитектор æцæгдæр рæдыд хъуыддаг у.

Катя ныр дис кодта, йæ уарзонимæ, куыд æмбæлы, афтæ ныхас дæр никуы акодтой, стæй дзы уый сæр æппындæр нæ хъуыди. Фæлæ йæм

йæ тæккæ райдайæнаей фæстæмæ йе ‘нахуыр монцмæ уыди цыдæр æнауынондзинады æнгæс æнкъарæн. Лæппу йæ æнæ фæхатгæ нæ фæци æмæ йын иухатт афтæ дæр ма бакодта, кæд мæ нæ уарзыс, уæд фæлтау æмбæлгæ дæр мауал кæнаем, зæгъгæ.

– Æз дæ нукуы уарзтон, хъусыс, нукуы. Фæлæ мæ бон цæрын дæр нæу æнæ дæу.

– Уый мæнаен æгæр зын æмбарæн у.

– О, уый афтæ у, уый æцæг у дæуæн зын æмбарæн, – цыдæр фæсмон æмæ æнарвæссонхуызæй йын бакодта Катя.

Стæй йæ характер хæлын райдыдта, алцæуыл дæр-иу æнæ исты æфсонæй рамæсты. Иухатт та йе ‘фсымæр æмæ йæ лæджды цур Васили Васильевичы рус ныздзæхст кодта. Сывæллоны фыр дисæй скауын дæр ферох.

Йе ‘фсымæр фесхъиудта йæ бынатæй æмæ йыл йæ хъæлæсы дзæг ныхъхъæр кодта:

– Æрра!

Катя бакаст æфсымæрмæ, стæй та йæ лæгмæ – æмæ уæд фыццаг хатт фæдта лæджды узал æмæ æцæгæлон цæстытæ.

Лæг ын, йæ хъæлæс нæ фæбæрзонддæр кæнгæйæ, загъта:

– Ныры онг æз мæ бартæй нæ пайда кодтон, Катя. Фæлæ мын ныр æндæр гæнаен нал ныуагътай. Ис, æз дын кæнын цы нæ бауадзон, ахæм хъуыддæгтæ.

– Куыд хистæр кæныс, афтæ нæ мады хуызæн тынгæй-тынгдæр кæныс, – æррайы хъæр кодта Алыксандр. – Диссаджды гуырджæй рахæсгæ бынтæ.

– Æз афтæ æнхъæлын, хъуыддаг уый мидæг нæй, Сашæ, – цадæггай бакодта лæг.

Хъуыддаг фæцис хæкъуырцц куыдæй, стæй Катя йæ уатмæ бацыд æмæ дыккаг райсоммæ нал сыстад.

Æппындæр ын бауромæн нал уыд. Хæдзары лæггадгæнджытæм загъд, æдзух мæстджын, катай, хæдзары дзаумæттæ иу ранæй иннаемæ равæр-бавæр, домдта, æлхæдта дзаумæттæ æмæ сæ фæстæмæ здæхта, æппындæр æм раздæры сабыр сылгоймаджы хуызæнаей ницыуал уыд. Стæй йæ лæг иу мæйы æмгъуыдмæ фæсарæнтæм ацыд, Васили Васильевичы та Сашæ сæхимæ акодта «уазæгуаты», æмæ Катя иунæгæй баззад. Хатгай-иу æм афтæ каст, цыма йæ йæхи амарынмæ бирæ нал хъæуы. Ахæм цардæн дарддæр йæ бон бафæразын нал уыд.

Иуахæмы лæппу нал æрбацыд сæ фембæлдмæ. Катя, цы гыццыл фатер баххуырстой, уым сахат фæбадт, фæлæ уæддæр нæ фæзынд, æмæ уæд ацыд. Æнхæлмæ каст телефоны дзæнгæрагмæ кæнæ фыстагмæ, хъуыды кодта, кæд ыл, мыййаг, исты æвирхъау хабар æрцыд. Фæлæ дзы ницы хабар уыд.

Къуыри рацыд. Катя каст чингуытæ, фæлæ сæ æмбаргæ нæ кодта. Райдыдта та-иу йæ лæгмæ фыстаг фыссын æмæ та-иу æй æрдагыл ныууагъта. Æнхæлмæ каст, цы ‘рцыди, уый рабæрагмæ.

Сæ фембæлдмæ куына фæзынди, уымæй иу къуыри æмæ æрдæджы фæстæ йын иуизæр æнæзонгæ хъæлæс телефонæй загъта, зæгъгæ, ахæм æмæ ахæм мсæйы фæнды дæ фенын. Катя телефоны хæтæл æрæппæрста, фæлæ йæм иу минуты фæстæ уыцы хъæлæс ногæй æрбадзырдта æмæ йын бамбарын кодта, раст æй кæй нæ бамбæрста, уый, зæгъгæ, мсæ йæхи тынг æвзæр хаты æмæ йæм тагъд куына фæзына, уæд...

– Фæцæуын. Бæлвырд адрис мын, дæ хорзæхæй.

Дæс минуты фæстæ бахызт æнæзонгæ фатермæ. Дуар ын сылгоймаг фелсыр кæй бакодта, стæй уымæн йæ цæсгоммы хуызæй (ахæм хуыз вæййы, бæллæхæй фæрвæзæн куы нал вæййы, уæд) бамбæрста – рынчын мæлæтдзаг у.

Дохтыр дæр йе ‘нæдаст тызмæг цæсгомимæ йæ рæзты ахызт, цыма йæ уынгæ дæр нæ фæкодта, уыйау. Егъау уазæгдоны ма уыди цалдæр адæймаджы; Катя дзы никæй зыдта, фæлæ сæ алкæмæ бакæсгæйæ дæр хъуыддагæн æнæ рæдыдæй бамбарæн уыди. Агъуыстыты æнуд æмæ хосты тæф сæмхæццæ цыдæр зын рахатæн æвзæр тæфимæ.

Уазæгдоны цæхгæрмæ Катяйы размæ фæци ноджыдæр ма иу сылгоймаг – фелсыр, йæ сыгъдæг урс халаты бын цыдæр, афтæмæй.

Къæлæтджыны цы æрыгон нæлгоймаг бадт, уый йæ сæрыл схæццд æмæ Катямæ бакаст, бандон кæнæ стьолмæ цыма бакаст, раст афтæ, æмæ та фæстæмæ йæ сæр æрæппæрста йæ къухтыл.

Катя куыддæр бахызт, афтæ йыл цыдæр æнахуыр узал æмæ, бысæн кæмæн нæ уыд, ахæм æнтъыснаг бахæцыд. Иу минут алæууыд уазæгдоны, стæй цæмæндæр йæхиуыл дзуар афтыдта æмæ, рынчын кæм уыд, уыцы хатæнмæ бахызт. Куыддæр æм бакаст, афтæ банкъардта æнæзонгæ æмæ цыдæр æнахъинон тас.

Рынчын хуыссыд, æрдагæй уæлæмæ бæгънагæй. Æмæ афтæ хорз цы мæкъуыстагджын бæзæрхыгтæ æндыгъд буар зыдта, уый бæсты ауыдта,

риуы гуыдыр, дзæбæх бæрæг чи дардта, уыцы фæрсчыты стджытимæ. Къухтæ уыдысты æнахуыр лыстæг, æнгуылдзтæ та стыртæ. Ныггуыбыр кодта бынтон æцæгæлон æнадаст цæсгоммæ. Цæсты гагуытæ нæ зындысты, æрмæст – сæ урсытæ. Йæ дзых – гом.

Удисæг улæфыд уæлæнгай æмæ тагъд улæфтæй, раст, куыдз бирæ куы фезгъоры, уæд куыд фæулафы, афтæ. Йæхи не ‘мбæрста.

Йæ уæрджытыл йæ сынтæджы раз æрлаууыд, йæ къухмæ йын йæ тæвд къух райста, рынчын æй, æвæццæгæн, нæ хатыд. Стæй иу цыбыр уысммæ байгом сты рынчыны цæстытæ, Катямæ бакаст æмæ хырхыр-гæнаг æнæзонгæ хъæлæсæй сдзырдта: туаг...

– Туаггуыр агуры, – фæкодта Катя.

– Хорз, хорз, – фехъуыст дохтыры рохст хъæлæс уазæгдонæй. – Фæлæ йын уый ницыуал пайда у, ницыуал.

Райсоммæ йæ улæфт февзæрдæр, æмæ боныцъæхтыл, цыппар сахатыл, йæхимæ не ‘рцыд, афтæмæй амард. Катя хуылыдз цæсгомимæ уатæй рахызт. Чи амард, уый æфсымæр къæлæтджыны бадт æмæ сывæллонау куыдта.

Æрмæстдæр уыцы уысм бамбæрста Катя, раздæр дæр цы зыдта, фæлæ бамбарын цы нæ уыд йæ бон, уый: амард, кæй уарзта, уыцы адæймаг, бамбæрста, æрмæст уый кæй уарзта.

Хæдзармæ куы ‘рбаздæхт, уæд тамако ссыгъта, æрбадт æмæ фыстæджытæ фыссын райдыдта.

Райсомы аст сахатыл æрыздæхт йæ лæг. Йæ къухæн ын апъа кодта, йæ цæсгоммæ йын бакаст æмæ сдзырдта францаг æвзагыл – дзургæйæ-иу арæх рахызт францаг æвзагмæ:

– Tu reviens de loin (Цыма дард кæцæйдæр æрыздæхтæ).

– Je ne reviens pas, – дзуапп ын радта Катя. – Je pars (Здæхгæ не ‘ркодтон. Цæугæ кæнын).

Катя уыцы бон йæ лæгимæ ахицæн уæвыны тыххæй курдиат ныффыста æмæ сæ хæдзарæй ацыд.

Ирон æвзагмæ БЕЗАТЫ Фаризæйы тæлмац

ФÆСТИНОН*

Роман

*Point n'est besoin d'espérer pour entreprendre
ni de réussir pour persévérer.***

Вильгельм Оранский

Парижы Аустерлицы номыл вагзалæй райсомы фарæстæм æрдæгыл цы тагъдцæуæг поезд араст вæййы, Пьер Форэ уымæй ацыд. Уый уыд дыккæгæм августы. Ныр æртыккæгæм бон æнæрæнцойæ уарыд æмæ уарыд, æмæ та-иу йæ ацæуыны хæдразмæ 'хсæв Пьер сахатай-сахатмæ куы фехъал, уæд та йæм-иу йæ рудзынджы бынæй уыцы иугæндзонæй сыхъуыст уымæл сыфтæрты сусу-бусуйау сыбар-сыбур – уым бæрзонд фæцыд сабалут бæлас. Улæфæн бонтæ райсыны хъуыды-иу Пьермæ хатгай цыдæр æнæсарфат ми фæкаст: цы хъауджыдæр дын у, уарынмæ донласт кæмфæнды дæр куы кæнай, уæд – фæнды ам, Парижы æви æрвгæрон иу кæцыдæр æгомьг къуымы, ардыгæй сæдæгай километртæ дæрддзæф фæстæзад ран? Фæлæ билет уартæ кæд æмæ кæд æлхæд у, гъемæ ма йын æдзæугæ цы уыд – ис ын æй пайдайаг хъуыддагыл банымайæн, науæд та йæ тæккæ цæфыл æвæстиатæй æмæ æнæмæнгæй бакæнинагыл, ахæм ракæ-бакæйы тæрхæттæн дзы бынат нал баззад.

Уæвгæ та æппæтдæр бынтон æнæнхъæлæджы рауад: йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыд Парижæй искæдæм фæцæуын, дыууæ къуырийы размæ Франсуайыл нæ сæмбæлди, зæгъгæ, уæд. Мæнæ уыцы Франсуайыл, мæнæ, лицейы ахуыргæнгæйæ, йæ дзырдарæхст æмбæлттæ йæ цард-цæрæнбонтæм фæсномыг Мыстулæг, зæгъгæ, кæуыл аныхæстой æмæ ныртæккæ та журналист чи у... Гъемæ йæ Франсуа кафемæ бахуыдта, æдде гом тыргъты бадтысты æмæ алы ныхæстæ кодтой.

Франсуа загъта:

– Æвæдза, рæстæг дугъон у, уайтагъд атыæбæртт кæны, нæ? Æмæ сæрды кæдæм фæцæуинаг дæ?

* Уырыссагау роман хуыйны «Пробуждение»

** Æнæ хъару æмæ ныфсджын архайдæй дæ нысан дæ къухы нæ бафтдæн (Францаг æвзагыл).

– Никуыдæм. Цы уæлдай у, ам, Парижы, баззайдынæн.

– Уæд цæмæн, уæд?

Пьер йе уæхсчытæ бауыгъта, стæй йын дзуапп радта, æппындæр æй никуыдæм фæнды фæцæуын, зæгъгæ.

– Уæдæ мæнмæ та иу ахæм фæнд ис, – загъта Франсуа. – Æз дын фысым уыдзынæн, рæдау фысым: хицæн уат дын – зыбыты лæвар, хæрд, нозтæн та æмхуызон фиддзыстæм. Æз сæрд-сæрддæргъы, Хуыцауæй дæр рохуаты чи аздад, ахæм ран фæцæрын – мæ алыварс цыиуызмæлаæg нæ вæййы, айдагъдæр цæугæдон æмæ хъæд. И? Куыд зæгъыс?

Æмæ Пьерæн бæстон бæлвырдæй бамбарын кодта хуыддджы æууæлтæ. Цæвиттон, загъта, цалдæр азы размæ йын, куыд бындарæн, ныууагъдауыд зæххы гæппæл хуссайраг департаменттæй иуы; нымадæй дзы уыд цалдæр бæласы, цъай æмæ ‘рдæгхæлд хæдзар йæ дæлбазыр чысыл хатæнимæ.

– Раст зæгъгæйæ, хиирхæфсæн фадæттæ-мæдзæлттæ дзы кадавар сты, – загъта Франсуа. – Фæлæ уыйхыгъд та – æмбисонды сабыр бæстывард, æрмæст хæстаг цады изæрыгæтты хæфсытæ уыцы зæрдиагæй фæуасынц. Газ нæй, нæй дзы электрон ток. Иу цыбыр дзырдæй, бар-æнаббары цыппæрдæссæм æнусы стæлфыс – газетцух, æнæ журналтæ, æнæ радио, бæлæстæ, дон æмæ цъæх кæрдæг, æндæр ницы. О, хæдагъай, ды кæм цæрдзынæ, уыцы лæгæтгонды та – дæрзæг, къуыбарджын къултæ, зæхбын астæрд æмæ иу æнакъах табуреткæ. И, куыд у, ахæм дзæнæт ран дæ зæрдæмæ цæуы?

Æнæуи исты уынаффæ рахæссыны размæ Пьер уæзбынæй дæрдтыл ахуыды кæны, сбары алцыдæр, фæлæ ацы хатт – диссагæй цы кæныс! – уайтагъд сразы.

Цалдæр боны фæстæ фæфæсмойнаг, разыйы дзуапп ын кæй радта, ууыл, æрмæст Франсуа уæдмæ Орлеанмæ афардæг, уырдыгæй та хууамæ йæ ных сарæзтаид хуссармæ, сæхимæ, Парижмæ нал фездæхгæйæ, æмæ Пьерæн ницыуал амал уыд, йæ фæндон цæхгæр кæй аивта, уый йын фехъусын кæнынæн. Æмæ уæд билет балхæдта, цыдæриддæр æй бахуыдаид, уыдон чумæданы бафснайдта, гъемæ ныр, дыккæгæм августы, фæбæлццон, бады вагоны æмæ цæуы Хуыцауæй дæр рохуаты баззайæг уыцы куырм æмæ къуырма ранмæ, Франсуа йын кæй сныв кодта, уырдаæм.

Йæ купейы ма йемæ æмвæндаг фæцис хъæуккаг зæронд лæг йе ‘ртæ фыртимæ – бынтон мадзуратæ, хурсыгъд къухтæ æмæ сын цæсгæмттæ, сæ уæлæйы горæтаг костюмтæ, раст цыма къулы хост зæгæлтыл ауыгъд уыдысты, афтæ сыл фидыдтой – бæрæг уыд, аслам уæлæдарæсы дука-

нийы сә балхәдтой. Сә иннә ‘мбәлцон та уыд дзагдзарм сылгоймаг йә дыууә сывәллонимә: йә фыдуынд чызгыл цыдаид дәс азы бәрц, әмә-иу минутәй-минутмә рәдзә-мәдзә кодта, куы та-иу нывтимә чысыл чиныджы каст; дыккаг та, иу-авдаздзыд ләппу, уысмы бәрц дәр йә дзых чи не ‘хгәдта:

– Мамә, уартә уым паровоз ләууы! Әмә, мамә, йә бынатәй цәуылна фезмәлы? Механик дзы кәй нәй, уымән уа? Нә, ис дзы, ис, уартә ракас-бакәсыл сси! Стәй дзы артәндзарәг дәр разынд! А-гъа, уый та дын контролер уыздән. Мах паровозән, мамә, гудок нәй, цәуылнаә уасы? Далә иу сылгоймаг чысыл чызгимә фәцәуы – цымә, йә мад уа? А-гъа, уый та дын әхцайыл кәйдәр чумәданта ‘мпгухәг. Нә паровоз куы ахәца поездыл, уәд афтә хьәрздән: ту-ту-ту! Әмә ныридагән цәмә гәсгә нә араст вәййәм, и, мамә? Ту-тут-ту! Уәхимә фәкәсут, хорз адәм: нә поезд ныртәккә ныббындз уыздән! Нә, сайын, йә бынатәй змәлгә дәр нәма фәкодта!

Йә алы ныхасән дәр ын-иу йә мад афтә фәкодта:

– О, ма кьона, о. Нә, ма дуне, нә. О, ма цәсты рухс, о. Нә, ма дзиба, нә.

Хьәуккагты дымгәхост цәсгәмттә дуртау ныйисты, иу нуар сә нә фәтәпп-фәтәпп кодтаид, нә арахәц-бахәц.

Пьер мәстәй хәлд ләппуы дзәнгәдамаә, бынтондәр ын фенад сты йә хьәләсыуаг дәр әмә йә әдылы фәрстытә дәр, кәд ма әнахьом саби уыд, уәддәр, фәлә йын быхста. Стәй кьәлидормә рахызт, әрмәст ам та фезмәлән нә уыд, исчердәм дзы иу санчъех сәрибарәй нә акодтаис, уыйбәрц адәм дзы бадт чумәдантыл, цавәрдәр салдат та пьолыл адәргъ, йә быны рагацау газет байтаугәйә. Поезд куыд фесхьиуфесхьиугәнгә цыд, пьол дәр афтә йә ‘мхуызон хәрдмә хауд. Пьер йә кьәхты бынмә ‘ркаст газетмә; салдаты галиу рәмбыныкьәдзы иуварсәй зындысты цалдәр дзырды – «убийца из ревности», фәлә дарддәры рәнхыгтә бамбәрзта йә фәсонтә әмә сины фәрстәй, әрмәст бынтон әнцонай уыд бакәсән иу әнәхьән хьуыдыйад әмә иннәйы ‘мбис: «Утопленница Луары наконец опознана. Речь идет о...»

– Ту-ту-ту! – ләппу йә хьәрәй не ‘нцад.

– О, о, ма улы гага, – разыйы дзуаппытә йын ләвәрдта стәвдтә сылгоймаг.

– Уыныс әй, мамә, әдде кьәвда уары!

– О, ма хур, о, уынын әй.

Вагоны хуылыдз рудзгуыты иувæрсты фæстæрдæм ивгъуыдтой донæй тархуыз гæрæнтæ, адæм цыдысты зонтыччыты бынты – сæ развæндаг-иу куы фæбæрæг, разынд, куы та-иу фæлмбадты фæцыдæр; телеграфы телтыл рæнхъгай бадтысты æргъæвстхуыз мæргътæ. Узал æмæ уымæл уæнгтæ уæззау кодтой, зæрдæ хъарм агуырда. Пьер къуымы йæхи бынаты сбадт, æнахъинон сæвджынтæ сылгоймаг æй балхъывта къулмæ, йæ цында бийын нæ уадзгæйæ. Хъæуккагтæ хордтой дзул цыхт æмæ тахынагимæ, хæрынкъайæ-иу тахынаг æркарстой тæнæг хæйттыл, æмæ-иу хай йæ хъæлæсы чи ауагъта, уый та-иу йæ фæдыл сырх сæн анцъыхта – сæн-иу агуывзæйы мидаг спæллахъхъ-пæллахъхъ кодта вагоны алы фенкъуыст-мæ дæр, скалд-иу йæ былтæй.

Вагоны рудзгуыты æдде дондыппыр мигъ йæхи зæхмæ ‘лхъывта, æнæрæнцой уарын æй скъуыддзæгтæ кодта, паровозы урсагъд къуым-билау пар фæстæрдæм тындзыдта къуыбылæйттæ-къуыбылæйттæй, æнæнхъæлæджы-иу, тар æрдузтау цæстгай цы быдыртæ фæзынд, стæй та-иу уадидагæн чи фæаууон, уыдонæн сæ рухсдæф фæздæг калд. Купейы оверскаг цыхт, сырх сæн æмæ ма раиртасæн цæмæн нæ уыд, ахæм хъуынабын цыдæр смаг ныббæзджын, гъемæ-иу Пьеры зæрдæ схæццæ. Ногæй та къæлидормæ рацыди, дзæвгар рæстæг дзы бафæстиат, фæлæ уым лæууынаы дæр бафæллад, сфæлмæцыд æмæ та, фæстæмæ баздæхгæйæ, йæ бынат æрцахста, æрцъынд кодта йæ цæстытæ.

Фыццаг сагъæс ницауыл кодта, æрмæстдæр бар-æнæбары йæ хъус дардта, поезд æнæсцухæй хæрдмæ куыд фесхъиу-фесхъиу кодта, уымæ. Уалынды дын йæ цæстыты раз фегуырда къаннаг чиныггонд хъæбæр цъары – йæ фыды лæвар, Пьерыл фараг азы куы сæххæст, уæд – æфснайæн кассæйы чиныггонд æд сæдæ франчы хъæздыгдзинадимæ йæ хыгъды. Уыцы бонты йæ фыды, – Пьеры зæрдыл лæууыд сæвджынтæ, рæдæнг лæг нард зæбул рустимæ, æнæдаст дæр æм никуы кастысты, стæй булкдаст дæр; йæ уæлæ, – æгæр уæрæх ын чи у, ахæм костюм, йæ къухы – лæдзæг кæнæ зонтыкк, – о, æмæ уыцы бонты йæ фыды цæсты тынг кадджын уыдысты æфснайæн кассæтæ. Уæвгæ та йын уыцы зæрдæ бирæ нæ ахаста, уыдис ын сыгъдæг теоретикон цæстæнгас, фæлæ ахсджиаг бынат ахста йæ дунембарынады рæзты, йæ эволюцийы – йæхæдæг ын цы бæрзонд аргъ скодта, уымæ гæсгæ, – æмæ йын-иу уæд уыдис йæ хъаугъайаг быцауты уарзондæр темæ. Цалдæр мæйы куы аивгъуыдта, уæд къæссаваæлдæхт фæци, дзырдта, зæгъгæ, уыцы ‘фснайæн кассæтæ сты сонтхела æмæ æууæндаг адæмæн цъысымтæ-къæппæджытæ, айдагъ сæудæджерæд.

Иннардыгэй та уый, æмæ Пьеры фыдмæ æхцатæ уæвгæ дæр никуы уыди – нæдæр æфснайæн кассæйы, нæдæр искуы, кæд-иу коммерсанты куыст кæнын дæр фæлвæрдта, уæддæр. Æмæ-иу йæхи рæстытæ кодта, бынтæ кæмæн нæ баззайы райдианы кæпиталæн, ууыл хъуын ницы хуызы ‘рхæцдзæн, зæгъгæ. Уæд дзурынæй, алы тæрхæттæ кæнынæй бафсис нæ зыдта, йæ удæй-иу бацыд æрмæстдæр уый номыл, цæмæй йын исты амал фæуа йæ фæлвæх хъуыдытæ срацугъынæн, афтæмæй та йæм иу хъуыддаджы дæр бындурон зониндзинæдтæ нæ раиртæстаис, фæлæ-иу зæрдиаг ныхасы бацыд хæринаггæнæджы дæсныйады тыххæй, Уэльсы принцы хъысмæ-тыл, капитализмы миниуджытæ-бæрджытыл, балеты хицæндзинæдтыл, политикайы гæнæнтыл, хуыздæр дугъон бæхты мыггагыл, аивадон лите-ратурайы сфæлдыстадон мадзæлттыл. Алцæй фæдыл дæр-иу уæгъдæфсæр дзыбандытæ сарæзтаид, æфсон ын фæуæд быцæуы фæмидагæн, æндæр; хъуыддæгтæн сæ ‘цæг уавæры мæт та йæ мур дæр нæ уыд, никæй æмæ йæ ницавæр проблемæтæ ‘ндæвтой, – сау сыгъд сыл ссæуæд, – æрмæст уый, Альберт Форэ, ныхæстæ кæнынæй йæ мондагтæ суадзæд. Иуахаемы та йын йæ ус йæ цæстмæ куы бадардта, замманай бæр-бæра басгуыхтæ, зæгъгæ, уæд ын хъазгæмхасæнты ахæм дзуапмæ фæцарæхст:

– Бауырнæд дæ, мæ зынаргъ, æз мадзура къуытты цы ‘лгыст бон суон, тæккæ уыцы бон-иу æй зон, мæнæн мæ уавæр сæ хæртзæй кæй нал у. Мæ хатдзæг дæ зæрдыл бадар!

Фæлæ цалдæр азы фæстæ йæ дзых æцæгдæр куы бахуыдта, йæ ‘взаг куы аныхъуырдта, уæд ын иу дæр йæ хатдзæг не ‘рымысыд, ничи бацыд дисы, мæнæ халонау йæ уæны куыд каст уартæ уæд æмæ уæд, зæгъгæ. Бамыр бынтондæр, йæ дзыхæй къуыригæйттæ иу дзырд не схаудтаид, æрмæст-иу рæстæгæй-рæстæгмæ риуыздæгæй хъæрзид, нæтыд. Гъемæ йæм йæ адзалы узал комытæф хæццæ кæнын куы байдыдта, – зонгæ йæ рагацау бакодта – уæдмæ йæм зæгъинагæй ницыуал бафæстиат, суанг ма йæм исты ахсджаг кæйттæ дæр куы разындаид, уæддæр сæ уæлæмæ нал суагътаид, уымæн æмæ цыфæнды ныхæстæ дæр æдзæл-гъæд фæртт-фæртт йеддæмæ ницыуал фæахъаз уыдаиккой. Фæлæ ууыл бæстон никуы асагъæс кодта, никуы йæм фæкаст афтæ, æмæ адæмимæ куыд дзæнгæда цагъта, раст уыйау гæнæн ис, суанг мæлæтæн йæхиимæ дæр уæгъды, æвдæлон ныхæсты бацæуын, ныхæстыл æй дарын: куы йæм æрбахæстæг, уæд æй æгæр хорз дæр ма бауырныдта, адзалаен æцæгдæр мадзал кæй нæй, гъемæ йын уыцы фæрсыгъд зонд йæ дзыхыл цъутта

бафтыдта, бандзыг аей кодта – уыйадыл мөлөтө фэзындмэ удаистэй, агарон тасы афтыдэй аеххөлмэ каст. Пьерей нукуы ферох уыдысты уыцы удмаран минутта, адзалы кьахыл ләуд адәймаг зындисан цы уаты кодта, уырдам ын-иу бацауын хәсләвәрдау куы уыд, уәд – амыр, аңгом ахгәд рудзгуытә, рынчынаей ивыләг хуыдуггәнаг смаг, ноджы ма уаты мидәг хәдзары дзаумәттә дәр раст зәрдәсаст әрхәндәг аңгас ләвәрдтой, зәрдәрысты бәрджытә сыл зынд.

– Бауай йәм, – куыддәр әвәндонаей, кьәмдзәстыгәй-иу аей фәдзәхста йә мад цыдәр әвидауц ләгьстәйагаей, – куы йә зоныс, дә фенд ын кәддәриддәр ахсызгон кәй вәййы, уый. Кәнгә хәәлдзәгәй йәм равдис дәхи, зәрдәтә йын авәр, абон бакастәй цәстуынгә хуыздәр фәдә дысонимә абаргайә, зәгьгә йын зәгь, бацин сыл кәндзән дә ныфсәвәрән ныхәстыл.

Пьер бәлвырдәй нә загьтаид, йә мад аей әмбәрста, уымән цытә ныстуан кәны, уыдәттә иууылдәр былалгь ныхәстә йеддәмә кәй ницы ахадынц, хисайәнтә, мәнгтә, уый, фәлә йын уәддәр коммәгәс, уисәнгәнаг уыд, бабәрәг та-иу кодта рынчынфәрсәгау йә фыды. Уы-мәй-иу сым дәр нә сирвәзт, цыма сә хьусгә дәр нә кодта, Пьерән йә мад цытә дзурын фәдзәхста, уыдон ын-иу куы фәзмыдта, уәд. Стәй әм йә фырты уынд дәр ничердыгәй нымад уыд, нукуы йыл барад. Уәвгә та йәм ахәм дзырды мидис – барайын, зәгьгә, – нал хьардта, бынтон цыма ныкькьозо әмә ныкькьуырма йә уд, уыйау. Йә сәйгә бонты йыл сау-сауид бәзджын зачьтә фэзынд, әмә йә хуыз афтә цәхгәр аивта, әмә йын әнцонты базонаән нал уыд – цыфәнды фәуәд, фәлә, куы аивгьуыдта әцәг дунемә, әмә ма йә Пьер фәстаг хатт куы уыдта, уәд йемә йәхи афтә дардта, цыма йын мәнә ацы мәлләг мыдадзхуыз цәсгом хорз зонгә у – уый йә фыд Альберт Форэ у!

Стәй дын кьорд мәйы фәстә, Пьер иунагәй хибарәй куы аздад, цавәрдәр әбәрәг хьуыдыты аныгьуылгәйә, уәд дын әнәнхәләджы йә зәрдыл әрбалаууыд: дыууадәс азы йәхи фесты уәд, әмә иуахамы Севастополы номхәссәг бульвары бәгуы ләгау тезгьо кәны әмә дын йә фыды ауыдта кафеыи террасәйы бадгәйә, әппындәр әм йәхи хуызәнәй ницы баззад, афтәмәй – иуәй йын уыд хәәлдзәг, иннаемәй та, – лакьон донау цәстытә, цыма сә мидәг ләджы мидсхьиудгәнаг тарст бацахст, уыйау. Йе ‘мварс та кәд әмә бадт чызг-сылгоймаг кәрдәгцәх кьабайы әмә та-иу худәгәй бакьәцәл, гьщцылдәр ын исты ‘фсон фәуәд, әндәр.

Пьер сәем куы бахәстәг, – ләппуйы былтә ныщавта аслам сән әмә ма цыдәр хосы тәф, раст афтечи тәфау, – уәд фыд загъта хи стауәгау:

– Ай мае фырт у, йә ном та – Пьер, ләппути хуыздәртәй, – әмә йын йә сәр йәхимә байвазгәйә, мынәг хәләсәсуагәй йә хъусы бадзырдта. – Макеман мацы схәер кән, ды мән ам нә федтай, нә?

Дыууә боны фәстә сәхимә изәерәй, ләхурын та куы райдыдта йә радон тирадә, уәд, йе ‘ргом йә усмае саразгәйә, загъта:

– Әмә уый та чи нә зоны, кәман у сусаг, иу фәлтәр иннә фәлтәры кәй никад фембары. Фәлә мах та нәхәдәг зәрдәвидар уыдыстәм уымәй, нә цот нын тәрхон әгәр карзәй кәй нә хәсдысты.

Әмә уыдәттә дзургәйә, хинвәлыст цәстытәй каст йә фыртмә. Цы бамбарын ма хъуыд Пьерән дәр, йә фыды дәлгоммае ныхәстә чердәм хъавынц, уый.

Әппәт уыдәттә фыды зианәрцыдыл цалдәр мәйы аивгъуыыны фәстә куы әрымысыд, уәд фәхъуыдыдзаст, фәсагъәссаг әнәнхәләджы, раст фәзәрдәдзәф ахәм хъуыдыйә, загъгә, нәдәр ацы фәзыгон бон никуууал раләудзән, нәдәр уыцы кәлкәлгәнаг чызг-сылгоймаг йә кәрдәгцәх къабайы никуууал фәзындзән йә царды фәндагыл – алцыдәр йә нывгонд бынатәй фәиппәрд, әмә бәстә сәмтәры фыдфынты йә уынагау, се ‘ппәт дәр аивылдысты уыцы әбәрәджды тармә; фәстәдәр уырдам фыдзыкъуыр мадзурайә фәцәуәг Альберт Форэ дәр әмә йәм тәккә уыцы бон ныххәццә, мәнә йын Пьер йе ‘цәгәлон саузачъеджын мард куы федта, уәд...

Поезд йә цыды кой кодта, арфәй-арфдәр цыма ныхсти къәвда әмә мигъы, уыйау. Ногай та Пьеры цәстыты раз сыстадысты дыууә дзырды – «әфснайән касса» – әмә уыцы уысм әвәдәй әрбайсәфтысты. Альберт Форэйә йә фәсмәләт кассәйы йә номыл хыгъды баззад әрмәстдәр цыппәрдәс франчы.

– Дә фыд нә ныггафрутт ласта, – загъта йә мад. – Ныр, Пьер, хәдзар дә быгъдуан у. Мах цәргә-цәрәнбонты куыстам, фыдәбон кодтам. Бәргә, дә фыд бәхты дугъты әхцайыл куынае хъаыдаид. Әз та иудадзыгдәр, мәнән цы ‘мбәлыд, уыцы хәстә хәәппәрисджынае әххәст кодтон, – әмә ныккуыдта.

«Мах цәргә-цәрәнбонты куыстам, фыдәбон кодтам...» О, о, мад әцәгәйдәр әвдәлон әгуыстәй никуы бадт. Пьолтә мастикайә сәрстаид, әхсадтаид рудзгуыгә, цәттә кодтаид хәринаг, гәрстә удәстаид, халсартә

насхафәнәй хафтаид, бырәттә бырондонмә хастайд, хуыдтаид, рыгтә бон цалдәр хатты сәрфтаид; әмә ныр йе 'нәнымәц зилаәнтәй акаәнинагәй фәсте ницыуал баззад, зәггә, уәд та-иу биноныг, бәстон бадтәй бадт йә хяәбәр кяәләтджыны әмә исты цындабыд кодта. Ницы йә әндәвта уыдәттәй фәстәмә, дунейы уынар әм нә хуыст, газет дын, абабау, бакәсыны охыл макуы райса йә кьухтәм. Кьуыри иу хатт киномаә цәуәг куы уыдысты, уәд дын, экраныл цытә 'вдисынц, уыщы цаутимә баст уой йә хуыдытә, куыннә стәй! Стәй уый нә, уый, фәлә-иу сфәлмәщыд, әнәрхяәцәй-иу әнхяәлмә каст, кино кәд фәуыдзән, уымә. Йә бафәрсын дәр дзәггәлы уыдаид, дә зәрләмә кинойә цытә фәщыд, науәд дын цы фенәд, зәггә. Уыщы иугәндзон дзуапп ләвәрдта алкәддәр:

– Иннәтәй ницәмәй хяәуджыдәр кәны, – фәнды истори уыдаид йә сәйрагдәр ныхасы сәр, фәнды мелодрамаә, науәд трагеди, – сә иу – әрдәгфых, иннә та – әрдәгхом.

Пьерән йә мад йе 'рыгон кары йә цәстытыл нә уад, рагон кьамты цыхуызән уыд, ахәмәй: хәрзхуыз чызг, стыр цәстытә йын. Йә фыд Альберты хистәр хо Жюстинаә, – егяәутгә сылгоймаг, бәзджын әрф-гуытә әмә йын стыр фындз, әппынаәдзух сауәлыст дарәсы – иубон куы уыд, уәд дын Пьеры цур йе 'фсымәрән афтә куы бакәнид:

– Альберт, дә зәрдыл ма дзәбәх ләууы, дә кяәбәргәнәг кәд-дәр цы зәдәнгәс, рәсуггд, хәрзуынд уыд, ды та уәд әрмәстдәр йә ләггәстәйаг усгур йеддәмә куы ницы әмә ничи уыдтә, уый?

Фәлә цыма уыщы амондджын рәстәг ахәм дард кәддәрты уыд, афтә 'нәраздахгә айвгьуыдта, әмә, сә царды әцәгәй кәй уыд, уый дәм зын бауырнинаг кастайд. Иуварсәй кәсгәйә та ахәм хуыдытыл дәр фәхәст уыдаис, зәггә, Пьермә-иу йә бинонтә әмә йә мадмә цы 'нкьарәнтә равзәрдис, уыдон-иу луарәгау, хоры нәмгуытә 'взарәгау кодта, – о, гьемә уыщы цәлхвәдыл дәр адзәггәл уыдаид дә хуыды, зәггә, әвәццәгән, мад әцәгәйдәр тынг зәрләмәдзәугә уыдаид чындздзон чызгәй, фәлә, куы смой кодта, уәд әй йә уынд, йә бакаст ницәмәнуал хуыдысты, әмә сыл йә кьух ауыггә. Пьермә-иу хат-тәй-хатт йә зәрлә афтә дәр сдзырдта: ау, уый та куыд раст у, цәмәй адәймаджы цардән, йе 'ппәт гәнәнтә, цардвәнд бәллицтә, мысинәгтә әмә сәнттимә әндәр нысаниуәг ма саккаг чындауәд, әрмәст уыщы иу хуымәтәг хуыддәгтә әххәст кәнынаәй фәләмә: базармә цәуын, аходән, сихор, әхсәвәр цәттә кәнын, фатер әфснайын, бинонты мәты

цаеуын – уыдæттæй уæлдай æндæр никуы æмæ ницы, арв куы ‘рхауа, дуне иннæрдæм куы сфæлдæха, гъеуæддæр, гъе!

Уæддæр мады ад, мады... Пьер ын йæ сабибонтæй фæстæмæ йæ зæрдыл бадардта йæ нæрст къухты бандзæвд, стæй-иу ын йæ русæн хуыссæнмæ куыд аба кодта æмæ-иу æй куыд фæдзæхста: «Афынæй кæн, Пьеро, мæ урс тæрхъусы лæппын».

Фыд та-иу йæ дæргъæватин дзыбандытæм куы бавдæлд, уæд-иу мад æрмæст йе уæхсчытæ банкъуыста – уыцы змæлдæй уый зæггинаг уыд, йæ хъус сæм кæй ницы хуызы ‘рдардзæн, æппындæр æм нымаинаг, зæрдыл даринаг нæ кастысты, цаеуылфæнды дæр куы нывæстаид фыд йæ моно-логтæ, уæддæр. Кæд мады исты мæты, сагъæсты æфтыдта, уæд дыууæ хъуыддаджы: дзулы, сæкæры, дзидзайы æмæ сæны æргътæ – Альберт Форэ сæ койы аккагыл дæр цытæ нæ нымадта, уыдон. Иннæрдыгæй та мадæн æнцой нæ лæвардта Жюстинаейы бынты хъысмæт. Пьер уыцы ис-бис, мулчы фæдыл цынæ хъуыста, цынæ фæнд-иу сæм равзæрд, ома куыд хуыздæр сæ спайда кæнын æмбæлдзæн, Жюстинаейы фæстæ уыдонæн куы баззайой, уæд – зæххы къорийы алыварсты æрзилынæй райдай æмæ горæтмæ хæстæг хи бæстыхай балхæнынæй фæу. Бирæ фæстæдæр æй базыдта, йæ фыдыхо фæстауæрцы, фæлхæстæ цыбырдæр кæныны руаджы, йæ хæдзардины фæрцы кæй не сбонджын, фæлæ йæ царды дæргъы цалдæр хæрзгæнæг хæзгулы кæй баивта: сæ иу ын хæдзар балæвар кодта зæрдыл дарыны охыл, иннæ та йын ювелирон дуканийы ‘взаргæдæр налхъуыт-налмастæй сойсæрст кодта йæ уарзæгой зæрдæ; аннæтæ дæр сæхи таучел хæзгултæй æвдыстой. Цыбыр ныхасæй, иу цау иннæмæй цымыдисагдæрæй зынд – мæнæ-иу Пьер аслам тæнтахауд чиныгтæндты цы хабæрттæ бакаст, тæккæ ахæмтæ, æцæг сын сæ автортæй иуы ном дæр нæ зыдта уымæй размæ, стæй сæ уый фæстæ дæр ферох кодта. Гъемæ-иу йæ цæстыты раз уыцы егъау зæронд ус куы слæууыд саутæдарæджы сау фæлысты, йæ къабайы ‘ппæт æгънæджытæ дæр сæхтæджыты мидаг фидар æфтыдæй, уæд уыд раст хъæуккаг кюрейы халæмдих йæ хæмпæл бæзджын æрфгуытæ æмæ дынджыр фындзимæ; æмæ йæм йæ фыдыхо Жюстинаейы схъæздыджы мадзæлттæ дзæнгæдацæгъдæджы сæнттау фæкастысты. Афтамæй та гæды ныхæстæ нæ уыдысты: лæваргонд хæдзар йæ бæрæг бынаты лæууыд – дурвидар æвдисæн æцагæй æрцаугæ, фæлæ уæддæр дызæрдыггаг цауæн; ювелирон хæзнатæ авд æддæг-мидаг гуыдырæй æхгæдæй æфснайд уыдысты сейфы; æнæуи æхцатæн та сæ гæс уыд Леоны

Кредитон банк; гъемæ уыйадыл уыцы тасæфтау пыхцыл æрфгуытæ æмæ дынджыр фындз ницыуал ахадыдтой утæппæт фактты цур. Фæлæ сæм уæддæр æмæ уæддæр Пьеры зæрдæ ‘хсайдта, нæ разы кодта семæ, æмæ, дам, ау, уый та куыд, æмæ уый зæронд усæй кæй æрæййæфта, ноджы ма ‘мбисондæн хæссинаг фыдуындæй, уыцы сылыстæг уартæ дæсгай азты размæ ахæм абухгæ цардæй цардис; куыд, ома, цы хуызы уыдис афтæ гæнæн, æмæ уый, Жюстина, кæйдæр зæрдæйы ныххауа, зонд таргæнæг уарзтæй йæ бауарзтæуа; цы амалæй, цы кæлæнты фæрцы-иу рацъипп ласта ахæм лæгау лæгты, йæ къæхты бынмæ йын уыйбæрц фæллой нысхойныл фæстиат чи нæ бакæндзæн?! Пьермæ та йæ фыды хистæр хо каст зæронд егъау маргъ æд гуыбыр бырынкъ æмæ ‘взалийау æмвæтæнæгæй сау-сауид, дзагъырæй кæсæг цæстытæ.

Гъемæ дын иу-дыууæ азы размæ йæ къухтæм æрбафтыд сæ бинонты къамтæй дымстдзаг альбом, ахæм сæм искад кæй уыдаид, уый йæ фæсонæрхæджы дæр никуы уыд – бынтон æнæнхъæлæджы йæ ссардта сæ ныккæнды, уырдаæм фæйнаæджы лыггаг агурынмæ куы ныххызт, уæд. Иу къаммæ дзы уæлдай æдзынæгдæр ныккаст. Уый уыдис æрыгон сылгоймаджы хуызист, фыццаг бакастæй йын йæ цæсгомæвæрды зæрдæмæдзæугæйæ ницы раиртæстаис, ахорæнтæй дæсны аивтæгонд куы ‘рчыдаид, уæддæр йе ‘рдзон бæрджытæ раст стыр фæрæтæй амадау уыдаиккой; фæлæ йæм лæмбынæгдæр æркастæ, зæгъгæ, уæд дзы дæ цæстытæ зынтæй атыдтаис, дæ зæрдæ дын сфæйлыдтаид йе ‘мбæхст хуртæ æмæ мæйтæй. Æмбисонды хæссинаг диссæгтæ! Чи уа, цымæ, кæй у зæрдæ афтæ уацаргæнæг сурæт? Къам арæхстгай сæрмагонд бынатæй сласта, чъылдымæрдыгæй йæм æркаст – къухæй йыл дæрдтыл зылд дамгъæтæй фыст разынд: Жюстина, Форэ, мин астсæдæ æстай дыккæгæм азы май.

Жюстина сæм-иу уазæгуаты куы фæзынд, уæд-иу ын йæ разы йæ уарзон хæринагтæ ‘вæрдтой; Пьеры мады-иу базонæн нал уыд – цы буц митæ ма-иу акодтаид йæ ходыгъдæн, уымæ-иу нал арæхст, суанг ма-иу йæ хъæлæсыуаджы дæр ахæм æнахуыр фæлмæн, рæвдауæг мыртæ фæзынд, фæлæ йын-иу йæ ацыды хæдфæстæ цы ‘рбаисты, уый диссаг уыд. . .

Поезд æрлæууыд, нымæд цалдæр минуты афæстиат цавæрдæр æбæрæг станцæйы, стæй та фæраст, æмæ та уæд Пьер дæр йæ хъуыдыты хал дарддæр нывæста – раст цыма йæ мысинагты радлыæуд поезды æнкъуыстимæ баст уыд, уыйау.

Жюстина сæм цал азы фæцыд сæ чысыл къуындæг фатермæ, Дан-

фер-Рошеройы фæзмæ ‘ввахс, уал хатты-иу уыциу цыдæй фынджы уæлхъус æрбынатон æмæ зæронд адæймаджы зæрдæхæссæн зыдæй хордтаид, мад ын-иу йæ разы цы ‘вæрдта, уыдон.

– Карк куыд у, Жюстинаæ, хæрзвых рауад? Нæ дæм кæсы афтæ, цыма пырындз, куыд æмбæлы, уымæй зына-нæзына сурдæр фæцис, и, Жюстинаæ? Уазалгомау нæм нæу, Жюстинаæ, дæхи куыд хатыс?

Æппæт узæлæнтæ дæр æмæ сæхицæн ныфсытæ æвæрæнтæ дæр бынтон дзæгъæлы рауадысты. О, о, бынтон дзæгъæлы – горæтмæ хæстæг агъуыст балхæныны бæллиц дæр, зæххы къорийы алыварс балц дæр, стæй иннæтæ дæр, – се ‘ппæты дæр схонын бахъуыд æнæбындур сæнттæ, абсурдон иллюзитæ, æдзæрæг, хус, хурмæ хус тыгъд быдыры удхаргæнджыты цæстытыл уайгæ мираж, «йæ рыг кæмæн скалд, тæккæ ахæм рæузондты бæллиц», Альберт Форэйы загъдау. Уымæн, æмæ Жюстинаæ чи у, уый, йæ мæлæты агъоммæ йæм цыдæриддæр ис-бисæй уыдис, уыдон æппæтдæр бафæдзæхста моладзандонтыл байуарын. Æмæ, мад цы сахат æрдиаг кодта, уыцы рæстæг фыд та, хабæрттæ базонгæйæ, уаты сдыууæрдæм æмæ ахæм хатдзæгмæ ‘рцыд, зæгъгæ, дам, уæдæ, сымах куыд æнхъæлдтат, католикон аргъуан дын йе ‘фтиаг фæрсырдæм уадзы, уый æлгъагыл нæ нымайы алы тæригъæдджынты æбуалгъ къухтæй дæр дзаджджын хуынтæ райсын.

– Мачи дын сæ фæсагъæссаг уа, стæ-ма, куыд æмæ цы хуызы йыл æрхæцыд хъуын, цæй фæрцы фиу сæвæрдта ацы чидæр, цавæр куысты, фыдæбæтты мызд сты йæ мулк нæ ацы рæдау хæрзгæнæгæн, кæд ком-коммæ бæлвырд кæмæйдæр рамырхгæ сты, уæд та, зæгъгæ.

– Махæй, мæнæ махæй, æндæр кæмæй?! – загъта мад. – Ды, Пьер, макуы ферох кæн: ныггафутт нæ чындæуыд!

Уыцы ныхæстæ куыдфæстæмæ иударон ссисты: кæд, рæстæг куыд ивгъуыдта, афтæ сæ маст сысыд, уæддæр сæ мидис нæ аивта: «Мæнæ нæ куы ныггафутт кодтой, уымæй бирæ фæстæдæр не ‘рцыд уыцы хабар»; «Хъуыды ма кæныс, Альберт, уый уыд уартæ уыцы бæллæхы фæстæ, куы нæ ныггафутт ластой дæ хо Жюстинаёйы цыаммар фæндай, уæд». . .

Цыфæндыйæ дæр уæд ахъаззаг хафт сæмбæлд Альберт Форэйыл, – уый фæстæ йæхимæ нал æрцыд. Пьер-иу йæ фыды тыххæй хъуыдыты куы аныгъуылд, уæд-иу афтæ скарста йæхимидæг, зæгъгæ, уый йе ‘ппæт пълантæ дæр, уæлдайдæр та схъæздыджы тыххæй – балцы фæцæуын, фæсгорæт агъуыст балхæнын – уымæн ныв кодта йæ мидæг, æмæ йæ зæрдæ дардта алы ‘мбисонды цаутыл: мæнæ рæхджы бæхты дугъты

дуне ахца рамбулдзæн, науæд та, Национ лотерейы билет балхæнгæйæ; æппын фæстагмæ та афтæ, æмæ йын йæ хо йæ бынтæ ныффæдзæхсдзæн, йæ уарзон хистæр хо Жюстинаæ, æндæр ма уæдæ хуыздæр кæмæн. . . Уыдонæй дарддæр æй, цы хуызты ма ис хъæздыг суæвæн, къахыл фидарæй слæууæн, ницы зонын фæндыд, йæ хъус сæм цæмæй æрдара, уый аккаг сæ нæ хуыдта – нæ йæ уырныдта, иу дзырдæй, йæ къухы сæ фæрцы исты кæй бафтдзæн. Пьер та афтæ нымадта, æмæ ацы мадзæлттæй æппæты æнæпайдадæр уыдысты лотерейы исты рамбулын æмæ фыдыхойы бынтæй дæхицæн ныфсытæ æвæрын. Гъемæ уыйадыл йæхи хъуыддæгты цыдмæ Альберт Форэ каст куыдфæндыйы цæстæй, йæ ныфс цыфæндыйæ дæр рамбулын æмæ бындар суæвынæй кæй хаста. Раст зæгъгæйæ, ууыл дæр-иу басаст, æмæ дугъуайæнты дæр æмæ лотерейы дæр, гæнæн ис, йæ хъул сах ма абада, ма фесгубыха; фæлæ йæ хистæр хойы бынтæ æнæмæнг йæхи кæй бауыдзысты, æрмæстдæр сыл уый кæй æрбаддзæн сæ хицауæй, уыцы фидæн та йæм гуырысхойаг никад каст. Уыцы хъуыддаг та йæ афтæ тынг уымæн уырныдта, æмæ йæхæдæг дæр бирæтау уыцы зондыл хæст уыд, зæгъгæ, æз, Альберт Форэ, кæй зæгъын æй хъæуы, бирæ хуыздæр хъысмæты аккаг дæн, цы мæм æрхаудта, уымæ абаргæйæ.

Фæлæ йыл бæстон хъуыды та никуы кодта, æрмæст æй уырныдта, фидарæй уырныдта, зæгъгæ, афтæ ‘мбæлы æмæ фæтчы, цæмæй йæм уа стыр ахцатæ, уымæн æмæ, ныр цы уавæры ис, уый ууыл нæ фидауы, ахæм цард бынтон æндæр кæйдæрты хъысмæт у, уый та дзы æгад кæны, уымæн æмæ уый, Альберт Форэ, хъуамæ уыдаид хъæздыг, хъуыстгонд, сылгоймагарæх – йæ алыварс. Хъуыддагæй та уыдæттæн сæ иуы аккаг дæр кæй нæ уыд, æцæгдзинадæй иннæтæй кæй ницæмæй уæлдæр лæуд разынд – нæдæр йæ зонындзинæдтæй, кæнæ та йæ гæнæнтæ-авналæнтæй, йæ ‘рдзон зондæй дæр суанг, – уыцы фæзилæн та ницæмæ дардта, нæ йæ нымадта. Йæхицæн æй хорз зыдта, хæрам ын кæй бачындауыд амæндтæуарæджы ‘рдыгæй, фæлæ йæ кæуинаджы уавæр хуыздæрмаæ аивдзæн æмæ æнæрайы хъысмæтæй йæ маст райсдзæн, Жюстинæйы æвæрæнтæ йæ фыццаг куы фæуой, уæд.

Уый амарды фæстæ сæ хæдзарæй, цы уыд, уымæй знæт, фыдæхы саутадарæн бынат рауад. Пьеры мад йæ тъизынаæй не ‘нцæд – мæнг æфсоныл дæр-иу кæуынмæ фæци алы ницæйаг цауæрцыдыл дæр, йæ цæссыг нызгъалæны аххосаг-иу зæхмæ ‘рхауæг æмæ уыйадыл асæттæг тæбæгъ куы уыд, уæд уыцы бæллæхæрцыд дæр уый фæстиуæг хуыдта,

Жюстина сә хъуахъдзыхәй кәй ныуагъта. Фыд та нә тъызыдта, уәвгә та йәхи хызта ууыл дзурынаей, фәлә цәстуынгәйә азәронд әмә нырхәндәг, ныхъхъуынтыыз әмә уыцы бонты райдыдта йә риуы рYSTәй хъаст кәнын, хъәрзын. Хъәмә арәхәй-арәхдәр здәхти нозтдзәфәй, әмә йын мад иуахәмы куы бауайдзәф кодта, уәд ын әнахуыр, нырмә куыд никуы уыд, ахәм саст, цәссыгәйдзаг хъәләсәй загъта:

– Әмә ма ныр цы уәлдәй у? Уанцон нәу, нәма дәм бахъардта, алцә-мән дәр нәм йә кәрон кәй әрцыдис?

Фәлә йә къәбәргәнәгән дәр ма әнәнхәләджы рауад, Форэйән йә хъуыддәгтә зынгә кәй фәнывылдәр сты әмә раздәрәй фылдәр әхца кәй хаста хәдзармә. Ноджы – диссагәй цы кәныс – йәхәдәг та йәхиуыл бынтон ауыгъта йә къух: ницыуал әй әндәвта, ахсджиаг фем-бәлдтыгәм нал цыд, хъуыддаджы фәдыл-иу әй бацәуын кәдәм хъуыд, уырдаем-иу йә къах дәр нал бавәрдта, әппәтдәр дәлдзәх фәуәд, зәгъгә. Жюстинаейы зианыл афәдз куы рацыд, уәд та бынтондәр әруатон әмә нал рабадт. Афтә хорз әй зыдта, адзалы рынчын кәй фәцис, уый әмә дын уыцы бон йә мадзура фәуагъта әмә Пьеры йә сыдывд ныхәстә кәронмә ахәццә кәнын нал бауагъта, әрдәгыл ын сә фескъуыдта:

– Папә, ды дзәбәх кәнын, цәуын куы райд. . .

– Әз ардыгәй әрмәстдәр, ма хъәбул, афтә ацәудзынән – ма къәх-тә әмдзәхгәр размә, – әмә, арф ныхъхъәрзгәйә, къулы ‘рдәм азылд.

Мад та йә ахуыр нә хәлдта: әфснайдта әмә әфснайдта, сыгъдәг кодта, пьолтә сәрфта, суанг ма Альберт Форэйы мәлән бон дәр хәрән-уаты рудзгуыты әвгтә райсомәй райдыдта әхсын, стәй әд хәцъил әмә размадарәны бараст, йә ләг кәм ахицән, уыцы хатәнмә. Әмә дын ам йе стырдәр мәт фыр адәргәй ууыл уыд, йә донласт хәцъил цы фәкәна, кәм әй, ома, әрәвәра. . .

Пьеры зәрдәйы әппәтәй тынгдәр цы баззад, уый – йә мады цәсгом, йә фыды мәләтыл дыууә-әртә боны куы рацыд, уәд. Кәцәйдәр сә-химә ‘рбздәхт, бацыд хатәнмә, әмә йә уәд ауыдта, уәд: мад, йә сәр нылләг әруадзгәйә, бадтис әмә әмырәй куыдта, йә рахиз къухы та – уыцы рыгтәсәрфән хәцъил. Йә быноз уагъд сәры, йе ‘ппәт бу-ары дәр уыйбәрц фәллады әууәлтә федта Пьер, уыйбәрц әлгъыст цард, цыфәнды мадзалай дәр аивән цәмән нал ис, ахәм әнәбайрайгә хъысмәт, әмә йә цәстытә доны разылдысты, тыхурәд ма кодта йәхи сәкуынаей.

– Мае магуырæг Пьер! – зынтæй йын уыд фехъусæн, ахæм мынæг хъæлæсæй загъта уыцы æртæ дзырды.

Пьер ын йæ къæхты бынмæ йæхи пьолоыл æруагъта, чысыл лæппуйæ куыд уарзта, афтæ йын ныр дæр йæ уæрджытæ йæ хъæбысы ‘рбакодта æмæ йын дзырдта, цæмæй мацæуылуал мæт кæна, ма тыхса, уый йæм хъæбулы узæлгæ цæст дардзæн, кусын райдайдзæн, æмæ ницыуал хъуаг æййафдзæн.

– О, о, мае удылхæцæг, æз æй зонын, – загъта. – Ды мае иунаг ныфс дæ, маехи дын фæдзæхсын. Æрмæст æз, Пьеро, æндæр цæйдæр тыххæй кæуинаг фæдæн...

Рафарс-бафарс æй кæнын, циу, цы хабар у, зæгъгæ, уымæ йæ цæсгом нæ бахъæцид. Æнæ ракъах-бакъахæй дæр ын æппæтдæр æмбæрст, зындгонд уыд: дæ дæргъæтин царды бонты алы капекк дæр фæстауæрц кæн, æвæллад макуы су, дæ алы тыхстытæ, хъыгтæ – арвы дзаг, гæзæмæ цинтæ – армы дзыхъхы, айдагъдæр дæ зæрдæ ууыл дар, æмæ иу хорз бон дæ хæдзары дæр бæрæгбон скæндзæн, дæ утæхсæнтæй амонджын ирвæзт фæкæндзынæ – Жюстинаейы фæрцы, – æмæ боны фæстагмæ хъуахъдзыхæй аззай. Дæ бонтæ дзыхъхынногæй райдай – æгæр байрæджы уымæн, сихсыдысты дæ хъарутæ; дæ цард дыккаг хатт рацæрай, уый та Хуыцау нæ загъта. Уæд ахæм сагъæсты ахасты бахаудта Пьер æмæ фидарæй сфæнд кодта, амал æмæ гæнæнæй æппæтдæр саразын, цæмæй йæ мады æрвылбонны цард фæрогдæр уа. Цæтгæдзинады аттестат райсынмæ ма йæ æнæхъæн афæдз хъуыд, фæлæ нал адарддæр кодта йæ ахуыр лицейы. Йæ фыды амарды фæстæ дыууæ къуырийы дæр нæма рауад, афтæ йæм иу къаннаг куыстуаты писыры бынат æрхаудта. Йæ хæстæ афтæ зæрдæргъæвдæй æххæст кодта, афтæ хъæппæрисджынæй, æмæ дисы бафтыдта йæ ацæргæ, мадзура, иудадзыгдæр æлхынцъæрфыг хицауы, кæддæрты Альберт Форэйы клиенты. Иу маейы фæстæ дын уый Пьерæн куы зæгъид:

– Мае бон æрмæстдæр уый зæгъын у хъæддыхæй, æмæ ды дæ фыды хуызæн кæй нæ дæ. Мур дæр нæ дæ, мур. Уый ма дæумæ быдыртæ хъуыд...

Пьер тамако нæ дымдта, йæ уæгъд рæстæг кафеийы не ‘рвыста, куыстмæ цыд фистæгæй, йæ улупа суарийы онг йæ мадмæ лæвæрдта, йæхи алы цинтæй, ирхæфсæнтæй æнæ хай кæй кодта, уымæй йæхæдæг дæр ма буц уыд, йæ нырыккон цæугæцарды нысан дзы уыдта. Алы хуыцаубоны дæр йæ мады бæсты сæ фатеры пьолтæ сæрфта мастикаейæ, иу хатт дæр афтæ никуы уыд, æмæ йæ мады фæдзæхст ферох кæна, ма йæ сæххæст

кæна; хъыг та йын уый уыд, æмæ мад, йæ рагон ахуырмæ гæсгæ, уæддæр уымæй раздæр кæй стад, фыццагау ын хуыссæнуатмæ къофи кæй хаста. О, зынгæ фæивта, фæзæронд, йæ къахайст, йæ февналд фæуæзбын сты, фæлæ уæддæр йæ дзæвгар зилæнтæ раздæрау æнæ бакæнгæйæ нæ уагъта. Пьер хæдзары нæй, зæгъгæ, уæд-иу искæдæй-искæдмæ ныхасæмбал басгуыхт сыхаг устыгтæн æмæ сын-иу хъуамæ йæ лæппуйæ феппæлыдаид, куыд ыл ауды, узæлы, мæт кæны, уымæй.

– Фидарæй мæ уырны, æнæ дызæрдыгæй, – дзырдта ма сын-иу, – æмæ, суанг бинонджын куы суа, уæддæр йæ мады тыххæй, абон цы у, уымæй кæй баззайдзæн.

Уыцы иугъæдон мæйтæ кæрæдзи фæдыл ивгъуыдтой, сæ цардмæ сын ницавæр ивдзинаедтæ хæсгæйæ. Пьерæн зындгонд уыд, йæ мад цыдæр муртæ кæй бамбырд кодта, – ныр се ‘фтиæгтæн æххæстбарджын хицау йæхæдæг ссис, æмæ сæ, куыддæриддæр æй фæндыд, афтæ фæлхас кодта, Альберт та йын-иу æрмæстдæр мамæлайы къæбæры фаг йеддæмæ нæ рауæлдай кодта сау суарийы онг бæстон нымадæй. Уалынмæ Пьер уæлдæр схызт йæ куысты: бухгалтеры æххуысæмбалы бынат суæгъд æмæ уымæ ‘рхауд. Йæ мыздыл дæр ын бафтыдтой. Гъемæ-иу, фæстæдæрмæ пас æхца аргъæвта мад, уыдон фæбæркаджындæр сты; къуырийы дæргъы-иу æй мад дыууæ йе та ‘ртæ хатты дæр хорз федта куы хæдзарон тæрхъусы фыдæй, куы та суанг хуыргарчы кæнæ мæгайы лывзæйæ, стæй дын-иу афтæ дæр ма бакодта, куыддæр, дам, æвидыц у, лæг тамако куынае дыма, уæд. Уалынды та дын цыдæр бон йæ чыссæмæ æдзынæгдæр куы ныккаст Пьер, уæд дзы йæ цæст кæд æмæ ‘рхæцыд æмхæст минырдæг франкыл, ома, афтæ нымадта йæ мад, æмæ усгур лæппу хъуамæ бахъуаджы сахат йæ дзыппæ ‘хцагур нывналын уæнда. Уый йæ мадæй бузныгæй баззад, фæлæ сæ хардз нæ бакодта.

Æгæр хорз дæр ма йæ ‘мбæрста, абон дзы алцæуыл ауæрдын, сомыл фæстæмæ хæцын нал фæтчы – аскеты цард кæнын, ома. Фæлæ йæ амæйразмæйы царды афтæ тынг сахуыр, фæцалх йæ хæрдзтæ къаддæр кæныныл, иу боны цардæй нæ цæрыныл, æмæ йæм раст трагедийыл нымад цыд, зæгъæм, йæхицæн ног костюм скæрдын æмæ бахуыйын кæна, ахæм цау. Нæ, чъынды нæ уыд, мæрддзаст. Фæлæ уæд йе ‘фсарм цыма къахыр кодта, йæ цæсгом ссыгъдаид, дæхиуыл уыйбæрц хæрдзтæ куыд кæныс, дæ мадæй дæм худинаг нæ кæсы, уый йæ цард-цæрæнбонты йæ уæлæ лæгъз дзаума куы никæд скодта, æнæмæнг æй цытæ хъуыд, уыдоныл дæр-иу йæхи куы

атигъ ласта, уæд. Æмæ йын уæлдай æхсызгон та уый уыд, йæ мадмæ-иу, цыдæриддæр бакуыста, уыдон куы лæвæрдта, йæхицæн ма-иу айдагъ цыдæр муртæ ныууадзгæйæ. Уымæй æддæмæ та ма дзы ахæм хабар дæр банымаинаг у: æхцатæй йе сæфт уыдта, сæ бандзæвд дæр æм æлгъаг каст, æмæ æрмæст гæххæттын æхцатæй нæ загътаид афтæ, фæлæ ма ‘взист æмæ ‘рхуытæй, æмткæй згъæр лыстæджытæй дæр, уымæ гæсгæ разы уыд кассиримæ, иу-дæсæмæссæдзæдзыд лæппуимæ, уый-иу куы басаст, уæд:

– Мае уæнгæл сты, мае зæрдæхæццæгæнæн, ацы ‘хцатæ. Бон-изæрмæ семæ архайын, ранымай-банымайынынл сæ схæцын, гъемæ мае изæрырдæм сомынмæ бирæ нал фæхъæуы.

Пьер æхцатæн сæхи нæ равзар-бавзар кодта, æрмæст сын сæ нымæ-цон хуызимæ архайдта. Æрвылбон дæр йæ цæстыты раз тыбар-тыбур кодтой нымæцтæ: мæнæ адон уыйас хæсджын фесты, уымæ уыйбæрц æфтиаг æрбафтыд, ам ахæм проценттæ цæуынц хыгъды, уыдонæн уал æмæ уал мины сты фиддон. Гъемæ æппæт уыцы нымæцонтæн сæ сæр-зилæн зилдухы кæд цыфæнды æлхынцъытæ-суйтæ уыдис, уæддæр сæ бындуры ныффидаг бæлвырд фæтк – ныр, фæстæдæр, райсом, иннæбон цы бакæнинаг у, уыдæттæ биноныг бæстонæй хынцæг, – æмæ уый хæрзæ-бон бирæ ‘рбауа: нæ тыхстæ, нæ тарстæ фæкъуыхцы-фæрæдийынæй, дæ зæрдæ дын цух нæ уагъта иу ахсджиаг хуыды, зæгъгæ, ацы дунейы царды цытæ цæуы, уыдон иууылдæр уыцы иунаг надвæдыл, цæлхвæ-дыл ивгъуыйынц. Кусгæ-кусыны-иу хаттæй-хатмæ уыдæттыл дæр йæ хуыдыты адзæгъæл Пьер.

Уæвгæ та-иу арф хуыдыты ахасты стæмхатт бахауд, уый та уымæн, æмæ афтæ ‘нхæлдта, зæгъгæ, йæ зонындзиинаедтæ сты цыбырдым, йæ фындзæй дарддæр бирæ цыдæртæ уынынхъом нæу: цы базоныс æмæ цы фехъусыс кæмæйдæрты, уыдон гагагай равзарын фæхъæуы, сæ нысаниуæг сын рæсты-рдæм бамбарын, уæлæнгæйтты нæ, фæлæ. Политикамæ ‘ппындæр йе ‘ргом не здæхта, цы чингуытæ-иу каст, уыдоны былдауæн ныхæстæй-иу цыбыр рæстæгмæ фæзæрдæцъæх, театры нысаниуæг æм зæрдиагæй нымаинаг нæ каст; йæ цард цы дунейы фæлгæты ‘рвыста, уымæй дзæвгар дæрддзæфдæр уыдис æндæр дуне, уыцы Париж, йæ кæйттæ-хабæрттæ йæм æцæгæлон кæмæн кастысты, цавæрдæр пьесæты премьерæтæ, цыдæр балетон равды-стытæ, киноы артисттæ, дæрдтыл хуыстгонд фысджытæ, нывгæнджытæ, дугъы уайæн фæзтæ, бæхтæ, жокейтæ, министрæ, Кэ д ‘Орсэиы сихæрттæ. Уыдон се ‘ппæт дæр уыдысты ницытæ æмæ мацытæ, цæсты нæ ахадыд-

той. Нымаинаг, исты ахадгæ æрмæстдæр уыдæттæ уыдысты, æмæ куыд, цы хуызы бадардта йæ зæрдыл уæды изæргæрæттæ майы майы, сæхимæ куы ‘рбахæццæ, кæцæйдæр здæхгæйæ, уæд, сæйраджыдæр та – йæ мады цæсгомыл æнæфæрохгæнгæ хъызæмары фæд, йæ быноз æрхаугæ сæр æмæ рыгтæсæрфæн хæцыл. . .

Æрлæууыд поезд æмæ та ногæй фæраст. Мæнæ рудзынджы хуылыдз авгыл йæхи ахафæгау кодта стыр бæлæсты къох, æмæ та фæзындысты, стæй уайсахат фæсте аздадысты быдырты цъæхбын гæппæлтæ, æмæ уæд атъанг сты цавæрдæр æрхы бур æлыгджын цæхгæркарст къултæ къудзиты сау стъæлфымæ – цыдæр амæлттæй ныддæвдæг сты æмдзæхгæр былгæрæттыл.

Пьер рудзынджы æдде дунемæ фæлгæсыд, фæлæ, уæдмæ йæ цæстытыл цы нывтæ ауад цадагтай, уыдон ацы æлыджы къулты хуызæн æппындæр нæ уыдысты – ирдæй уыдта уæдыккон фæззæджы пейзажтæ, раздæр уал Нормандийы, – хæсты тæккæ райдианы йæм куы фæсидтысты, уæд æй уым стæлфын кодтой, де ‘фсæддон хай ам цæттагонд цæудзæн, зæгъгæ; стæй та – бельгиаг арæнтæ, æнæнымæц акъоппытæ – йæ службæ кæм æрвыста, уыцы саперты батальон сæ къахта æмæ къахта; йæ мады писмотæ: «Мæ удлæууæн Пьеро, мæнæ дын хуын арвыстон. . . ма дæ рох кæнæд, æз æппынаæдзух дæр дæуыл хъуыды кæнын. . . зонын æй, дæуæй сæрыстыр уæвыны бар мын кæй ис – ахæм хъæбатыр фыртæй. . .»

Мæ зынаргъ Пьеро. . . мæ царды чысыл уыд амонджын сахæттæ, фæлæ мæм дзы пас æрхауд, уыдон дæр – дæ фæрцы, дæуæй дæн арфæйаг. . . Гъемæ кæд ацы зæххыл исты рæстагæй æмбæлы, уæд хъуамæ Хуыцау дæу хиза фыдæрцыдæй, йæ фæдзæхст уай. . .»

Æрцыдысты, æрлæууыдысты зымæджы хъызт уазæлтæ. Пьер-иу йæхи хъæмпы ныннорста, афтæмæй хуыссыд, ныххаудта-иу ихуазал хуыдалынджы æмæ та-иу райсомæй гæртгæртгæнгæйæ райхъал. Уæдмæ фæхъармдæр, стæй немьц размæ бырсын райдыдтой, хъусай-хъусмæ дзырдтой, сусу-бусу кодтой, францагты æфсад æрхъулайы бахауд, нæ кæрон æрцыд, зæгъгæ, фæлæ уæд æнæдиссаг нæ уыд, Пьеры батальонæн ма йæ каст цавæр хуыздæр бонмæ уыд, цы фæдурдзæфау иу ран, йæхи исчердæм цæуылнæ фæкæны, уый.

Фæизæргæрæттæ, афтæ дын лейтенант Робино Пьеры хъусы куы бацæгъдид:

– Форэ, гадзрахатæй ныл рацыдысты, цы ма нæм æнхъæлмæ кæсы,

уыман та йæ ном – уацар æмæ æгады уавæр. Æз махи ардыгæй айсынаг дæн. Мемæ ацæудзынæ?

– Уацар, зæгъыс? – бафарста йæ Пьер, цытæ йын дзырдта, уыдон кæронмæ æххæстæй йæ сæрмæ нæ цыдысты, нæ сæ ‘мбæрста зондæй дæр æмæ зæрдæйы уагæй дæр. – Уацар, загътай? Æгады бынат?

Æгæрон дард кæмдæр уыд Париж, Данфэр-Рошеройы фæз, Мартинæ Форэ – йæ ныййарæг мад. . .

– Ды кæдæм цæуай, господин лейтенант, æз дæр – уырдаем, – загъта Пьер. Дыууæ къуырийæ фылдæр цыдысты, æмæ, Парижмæ куы фæхæстæг сты, уæд афтæ ничиуал банхæлдтаид, адон хæстон лæппутæ сты, зæгъгæ. Робиноыйл уыд цæстгай-цæстгай æхсыдтытæ пинджак, æрв-цъæх хæдон æмæ хъæдабæ хæлаф; Пьеры уæлæ та – хуымæтæг кусæджы къуртка, стæй æгæр цыбырфадыг дæргъытæ хæлаф – уыцы дарæсæй сæ сфæлыста иу къаннæг хъæуы мэр, йæ цæсгом арф ауæдзтæй хуымгонд, йæ цæстытæ та – æвирхъау маestyгæр, ноджы ма сын сæ гуыбынтæ дæр адаудта, – уæды онг дыууæ суткайы дæргъы хæринаджы хъæстæ нæ фесты, – бахсæвиуат сæ кæнын кодта æмæ сын сæумайыл, фæндараст ут, зæгъгæ, арфæ ракодта, йæ зæхкусæджы сау дзæмбыджын къух сæм ратгæйæ.

Париж гермайнаг æфсæдтæ раджы бацахстой, фæлæ нæдæр Пьер, нæдæр Робиноыйы ничи æрурæдта.

Данфэр-Рошеройы фæзмæ хæстæг сæ фатер алкæдау разынд сыгъдæг æмæ хæрзæфснайд, уæдæ Пьерæн йæ сынтæг дæр кæддæрау байтындæуыд, цыма никад ницы аивта дунейы царды, æмæ уый дæр сæ кæртæй нæ фæдæрдзæф, искуыдаем нæ афтыд, уыйау. Зæгъæн ис, æмæ Париж хастау баци, сахатгай дзы цыиуызмæлæг нæ федтаис бынæттон цæрджытæй, лæг дзы цы архайдтаид – мæгъа, гъемæ уæд Пьерæн дæр йæ хуыздæр куыст сси чингуытæ кæсын, йæ фыды библиотекайы-иу йæ цæст цæуыл æрхæщыд, уыдон – культурайы рæзты тыххæй æнакæрон историтæ, дурджын æнусы царды æууæлтæ æмæ фадæттыл фыст фæллæйттæ. Уæдмæ уыцы бон дæр æрхæцца, адæм горæтмæ здæхын куы райдыдтой къордтæ-къордтæй, стæй та дын Пьер куы бавдæлид æмæ дæсæм хатт, уартæ йæ уæд æмæ уæд бухгалтерæн хæдивæгæй кæм снысан кодтой, уыцы куыстуат бабæрæг кæнынмæ ацыд, кусы æви та ма гуыдырæхгæд у, зæгъгæ. Æмæ дын йæ ‘фсæн рудзынгæхгæнæнтæ – гом. Бацыд мидæмæ, хицау йæ размæ фæци, йæ къух ын райста æмæ куыддæр къуыхцытæгæнгæ загъта:

– Цард йæ кæнонтæ кæны, Форэ, цыфæндытæ куы ‘рцæуа, уæддæр. Мах нæ куыст сноггæнинаг стæм.

Фыццаг уал дыууæйæ уыдысты – уый æмæ хицау. Гъестæй чысылгай-чысылгай иннæтæ дæр кæрæдзи фæдыл зынын байдыдтой, æмæ сæ азы кæронмæ алчидæр йæ бæрныгонд бынаты уæлхъус æрлæууыд, уацары бахауæг кассирæй фæстæмæ, о, ноджыдæр ма дыууæйæ æвæдæй æрбадæлдзæх сты, сæ кой-сæ хъæр нал райхъуыст. Пьеры фыццаг бон хистæр бухгалтерæй снысанчындыуыд. Хъызт зымæг скодта, сæ кусæн уаты ихæнæй мардысты – æвзалы нæ уыд арт кæнынаен, фæлæ сæхимæ та – Африкæйæ цы кæныс! Куыд рабæрæг, афтæмæй Пьеры мад цалдæр зымæджы фаг артаг бацæттæ кодта.

Ныр та цард æнцæд-æнцойæ, йæ зæрдæйы дзæбæхæн. Хæдзары зилæнтæ-иу ын конд куы фесты, уæд-иу къæлæтджыны пецы ныхмæ сбæтт, райста-иу йæ бийинагтæ æмæ-иу сахатгай æнæ фенкъуысгæ уыд, хатгай-иу арæдзæ-мæдзæ кодтаид, стæй та-иу, фесхъиугæйæ, æрыхъал, цæмæй та раздæха, æппынфæстагмæ амондджын сахæттæ кæм æвзæрста, уыцы хъарм дунемæ. Пьер дæр йæ ахуыр нæ хæлдта, уыд разæнгард куыстмæ, сæумæйæ-иу ацыд, фездæхт-иу сихор скæнынмæ, ногæй та-иу фæцæуæг æмæ та-иу æхсæвæрафон хæдзары æрбалæууыд. Йæ мады къуыри иу хатт киномæ хуыдта, иннæ изæрты йæ уынджы ничи федтаид, йæ мадимæ-иу сын дæргъæвæтин ныхас бацайдагъ. Хæст куыд цæуы, уыдæттæ йын дзырдта, цы хабæрттæ хъуысы Ливийæ, алы нымæцты бын æй кодта – цал науы ис цæдисон паддзахæдтæм, дивизийы салдæтты бæрц цас у, иу суткæмæ цас сцъырдавæййы нефть, Америкы хъомыс кæуылты у, цастæ йын æнтысы алы хъуыддаджы дæр – Пьеры сæр сын уарзон фысымуат басгуыхт алы нымæцонты рæдзæгъдтæн, куыд нæ дзы рох кодтой, уый дæр æнæцымыдисаг нæ уыд. Гъемæ йын уыдæттæ иууылдæр дзырдта, цалынмæ-иу æй нæ фембæрста, зæрдиагæй йæм кæй нæ хъусы. Кæд æй истытæ бæлвырд бæрæгæй зонын фæндыд æвæстиатæй, уæд уый: æхсæвы та ногæй фæдисон уавæр скæндзæн; знаджы хæдтæхджытæ та сæ сæрмæ зилдух кæндзысты; ахæмæй исты ‘рцæуинаг у, æмæ йын йæ кæдæй-уæдæйы удæнцой цы хала, удаист æй цы кæна. Пьер æй бауырнын кодта, сæ район сын хæдтæхджытæ бомбæтæй кæй нæ пырх кæнынц, ууыл, æмæ уæд йæ мад дæр фæдас – фæдисы хъæр-хъæрахстæй-иу куы фæкъуырмæ бæстæ, уæддæр йæ сæр æфснайынмæ пьадвалмæ нал лыгъд. Æмбæрста ма уый дæр, æмæ йæ дзы домын кæй нæ фæтчы, цæмæй йæ бæрæг исты алкæд цымыдисы ‘фтауа, цардхуыз æй кæна;

уый та цыфæндыйы цæстæй каст дæлæ кæмдæр Ливийы хурсыгъд æдзæрæг быдырты хæстытæм, кæнæ та, дард Уæрæсейы фæсвæд рæтты цы цаутæ цауы, уыдонмæ дæр. Йæ мады уыцы ахаст ын уымæн æнцон бамбарæн уыд, æмæ кæй базæронд, бастад, æрдзæй йын цы ‘нкъарæнтæ уæрст уыд, уыдон байсыстысты, сихсыдысты бындзарæй; стæй Пьер йæхæдæг дæр фæуæзхъус дунейы уынармæ – уымæн æмæ йæ мæрдты удхæссæг уыдта хæстæн айдагъ йе скойæ дæр. Вæддæр уыцы мидуаг афтæ нæ амыдта, æмæ йын цы хæс æвæрд уыд райгуырæн бæстæйы раз, уымæй йæхи фæтылиф кæндзæн. Фæлæ йын уæддæр та, хæст куыд æнаккагæй хæлдта царды фæрæзтæ, цы æвирхъау халæн тыхтæ йын уыд, цы цъаммар миниуджытæй сгуыхт хуыдта йæхи, уыдон ын йæ зæрдæ змæстой, куыддæр-иу цыстгондау хатыдта йæхи. Растыл нымадта Германы ныддæрæн кæнынмæ тырнын, æмæ уыцы нысан æппæт архайд дæр æнæтæригъæджын кодта, цыфæнды мадзæлттæ дæр уыцы хæс цæмæй къухы бафта, уый сæрвæлтау. Æрмæст та йæ уæддæр æмæ уæддæр, хæсты æбуалгъ фыдракæндтæ зæрдыл даргæйæ, йæ уæззау мидуынаргъын сæрибарæй улафын нæ уагъта, тар ын кодта йæ зондахаст. Йæ мадимæ арæхæй-арæхдæр бынтон æндæр цауылдæртыл дзурын фæлвæрдта, зæгъæм, йæ ног бынаты куысты хицæндзинадтыл, куыд арæхсы се ‘ххæст кæнынмæ, сæхи куыд дарынц йæ дæлбартæ. Мад дæр-иу ын уæд хъаст кодта, бонæй-бонмæ хойрæгты аргъ куыд бырсы хæрдмæ, ноджы ма куыд зынаей æфтынц къухы. Бонæй-бонмæ цæстыты раз тади, лæмæгъæйлæмæгъдæргæнгæ цыдис, йæ зæрдæйæ хъæрзыдта, нылхъывта-иу æй рæстæггай. Дохтыры йæм æрбахуыдта фенынмæ, æмæ уый Пьерæн загъта:

– Йæ уавæр дæ мадæн нырма ахæм тæссаг нæу. Гæнæн ис, æмæ нæуæдз азмæ дæр фæцæра, æрмæст дын фидарæй ахæм дзырд ничи ратдзæн. Нæ иуы цардыл дæр æууæнк нæй, нæ зæрдæ нæ тæккæ райсом дæр фæсай-дзæн, кæнæ та ма æнæнхъæлæджы дæр дæс æмæ ссæдз азы дæр, чи зоны, æмæ фæцардæуа.

Рæстытæ дзырдта дохтыр, уавæгæ та уыдæттæ сусæг никамæн уыдысты. Мад ма æртæ азы ахаста. Йæ куыстмæ йæм телефонæй бадзырдæуыд, систа хæтæл æмæ сæ сыхаг ус, сабийæ фæстæмæ йæ чи зыдта, – мадам Росиньолы зырзыргæнаг хъæлæс фехъуыста:

– Пьеро, æвæстиатæй ратындз уæхимæ... Дæ мад февзæр...

Разгъордта уынгмæ, метройы фæмидаг æмæ дæс минутмæ сæхимæ балæууыд. Фæлæ йын байрæджы, нал баййæфта йæ мады удæгасæй...

Пьер йæ цæстытæ ‘рцзынд кодта. Уæдæй нырмæ дæр та дыууæ азы дыууæ бонау æрбацыдæр сты. Сæ афтид фатеры йæхи афтæ ‘нкъардта, цыма уырдаем дзæгъæл æрбацис, кæйдæр æцагæлон царæнтæм – раст-иу фæкъуырмайау йæ фатеры уæззау æмыр уавæры. Сæ радио дæр мыггагмæ ныхъхъус, уæд та дзы хъуызгæ хъæлæсæй лекцитæ, рог æмæ симфонион музыка, алы концерттæ куы лæвæрдтаиккой, уæд-иу уыйадыл йæ мад æнæсцухæй йæ зæрдыл лæууыдаид; стæй куыдфæстæмæ ахуыр кæнын райдыдта уыцы æнæсым-æнæхъинц цардыл, сæхимæ раздæхгæйæ та-иу йæхи батухæгау, банорстау кодта къуырма, къуытты дунейы.

Йæхи цы фæкæна, уый нал зыдта, йæ сынтæг рагацау агуырда, чингуытæ фыццагау нал каст, бæрæг нал уыд, цæй охыл ма цæринаг у, уый. Йæ мады æгасæй ма æндæр хъуыддаг уыд: ууыл аудыдта, хызта йæ зæрдæрыстытæй, æнæмæт æй кодта цæрыны фæрæзты тыххæй, цæмæй мацы хъуаг æййафа; ныр та ма цы – йæ цард фенæнысан, ривад куыройау цыма зылд, уыйау. Фæлæ уæддæр йæ боны фæтк нæ ивта. Фыццагау алы райсом дæр куыстмæ афойнадыл цыд, фыццагау мызд иста – раздæр ахсджиаг хъуыддæгтыл кæй нымадта, уыдон æнæивдæй баззадысты, æрмæст сæ фыццаджы мидис нал уыд, фæтутт цыма сты – йæ мадæн æй хæрзты цæуыны сæр куы нал хъуыд, уæд ма зæрдæ цæрæцпаг кæныны сой, царды рухс цы схуыдтаид?.. Нал уыд мады хъæрмуст, йæ падæггаг улæфт, йæ зæрдæйы уæздан тæлфт – цæй цард ма схонан ис ахæм удласт бонтæ, нысаниуæгцух?..

Цыбыр æмгъуыдмæйы уарзæттæ дæр ын иуцалдæр фæзынд – сæ къанторæй чызг, Одэтт, иннæтимæ та кинойы базонгæ ис. Фæлæ сæ адджынæн йæ зæрдыл нæ бадардта, куы та сæ-иу æрымысыд, уæд та йæм-иу тутæ кæнын æрцыд, æмæ йын уыдон дæр йæ хорзы койгæнæг нæ басгуыхтысты, сæ удхæссæг æй хуыдтой, цыдæр схъæлботт, дам, у... Цасдæр рæстæг куы рацыд, уæд ма иу чызгыл фембæлд, æмæ дын уый тынг зæрдæмæдзæугæ куы разынид – тымбылгомау, æнæстъялфгæ сабыр цæсгом ын, бауисæн кæнын-мæ цæттæ цæстытæ. Йæ алы фезмæлд дæр – рагагъоммæ хъуыдыгондæй, æмæ йын уæлдайдæр та – риуы æрфытæй хъуысæг хъæлæс. Фæлæ йæ ном Мартинаæ кæй у, йæ мады æмном, уый куы базыдта, уæд фæуыргъуыйау, æнæбары азимæгау стыхст æмæ дзы, хылы-былы хатыртæ ракургæйæ, фæлидзæгау, никуыуал æй бацагуырда фембæлдмæ; чызг та, магуыраг, лæппуйыл æвиппайды цы амбæлд, къæссаваелдæхт цæмæн фæдис, ууыл йæ сæр хоста, æцаг ын мисхал дæр ницы бамбæрста.

Изæрæй йæхи сынтæгыл æруадзæд, æндæр уадидæгæн афынæй уы-

даид, истæуыл дæрдтыл ахъуыды кæна, уый дæр-иу ын нæ бантыстис. Бирæтæй уæлдай йæ хъуыдыты дард аивгъуыйы, сæ уацары бахаугъæйæ, ноджы æхсæвы тары нæ, фæлæ райсомæй. Сæумæцъæхæй рабады, афонæй дзæвгар раздæр, ныддасы йæхи, ваннæйы ныллæсы, йæ уæлæдарæс скæны, къофи фæцымы дæргъвæтин дуг, фæлæ ма йын уæддæр бирæ рæстæг баззайы къантормæ фæцæуыны агъоммæ. Уæд-иу йæхи æруагъта стъолы фарсмæ æмæ-иу тæрхæттыл схæцыд, зæгъгæ, кæцыфæнды дæсныад равзарынаен дæр ын амал æмæ гæнæнтæ куы разындаид, йæ курдиат ахæм куы уыдаид, уæд равзæрстаид æппæтæй хъæугæдæр, адæмы уарзондæр куыстыл цы нымадта, уый – дохтыры фыдæбон. Йæ цæстытыл ахæм хуызы уад уымæн йæ сæйрагдæр хæс – лæгæй-лæгмæ низимæ тох, æппынфæстаг та – мæлæтæн йæхиимæ. Ууыл фæуæлахиз та хуыдта адæймаджы вазыгджындæр æмæ ахсджиагдæр сгубыхт йæ царды арæнты. Æмæ-иу фыдæбойнагдæр, стæй сафинагдæр низтæ йæхимидæг нымадта – чачоткæ, рак, зæрдæйы знæгтæ; куыд-иу сæ сæйдзысты йæ бæрныгонд рынчынтæ æмæ та-иу Пьер Форэйы, дохтыры, фæрнæйдзаг архайды фæрцы, сындæггай-цъусгай куыд дзæбæх кæндзысты, куыд-иу дзурдзысты, дыккаг хатт райгуырдыстæм, зæгъгæ. Фæлæ йын уыдæттæ, бæгънæг цæстæй сæм æркæсгæйæ, сыгъдæг сæнттæй уæлдай ницы схонæн уыд, уымæн æмæ йæ йæхæдæг хорз æмбæрста, ахæм ахуырмæ фаг зæрдæргъæвд кæй нæ разынд, уый. Нæй дæ туджы, уæд кæс дæ уырындыхъы дæргъмæ, æмæ уый æмбæрц дæ къæхтæ дæр иваз. Уый Альберт Форэйы уырныдта æнæфæцудгæ фидарæй, йæ хъысмæт бирæ райгонддæр кæй уыдзæн, уымæн æмæ нымайгæ дæр афтæ кодта, иннæтæй уæлдæр лæуд кæй у, хъулон уарзтæй уарзинаг; Пьер та йæ кæрддзæм зыдта, царды мидæг æм цы бынат æрхаудта, уый йæ авналæнтæ-гæнæнтæм гæсгæ кæй ахста – бар ын нæй уæлдæртæм тырнынæн.

Куыстмæ араст уа, зæгъгæ, афтæ ‘хсгæ кастæй йæхимæ бакæстытæ кæны уæлæнгæйтты: ницæуыл дзураг цæстытæ, йæ дæргъæлвæс цæсгомы бæрджытæ, зына-нæзына тæссармæ хæцаг хъустæ. Йе ‘фцаеггот кæддæриддæр урс цæхæр калы. Пьерæн уæвгæдæр йæ гаккæвæрдау миниуджытæ уыдысты сыгъдæгдзинад уарзын æмæ чъизийыл та æлгъ кæнын, – къорд хатты фæлварæнты бахауд, уæлдайдæр хæст æмæ къазармайы мидæг, фæлæ йын сæ аивын, йæ къух сыл цæмæй ауигъа, уымæн та йæ бон ницы баци. Тынг æнкъараг рахаста алы тæфтæ-смæгтæм дæр, уыйадыл ын зын быхсæн уыд метройы уæлдæф. Æмæ мæнæ ныр,

вагоны купейы куы бадт, уэд зәрдиагәй цин кодта, йә балц кәронмә кәй фәхәццә кәны, ууыл. Әмә стәй цасдәры фәстә йә сыхәгтәй дәр кәй фервәздзән – хьәуонтимә ‘мвәндагоны амондәй: уыдоны сә цард йәхәдәг бахсыста, цәмәй алы смәгтә әмә тәфтә мацәмә дарой, Пьерау горәтаг уәдәкәндтә не сты, мыййаг.

Чысыл вагзалы перроны Пьер ауыдта Франсуайы: уый уымән йәхи-мә әнхәәлмә каст йә дәргъәй-дәргъмә әнәудәсгә плащы, фәлә ма уәддәр йә сәрмә дәр сау егъау зонтыкк дардта. Боныхәәд әлгъитгәйә, Франсуа әрхәццд Пьеры цонгыл әмә иумә вагзалы раз фәзмә рацыды-сты, ам сәм әнхәәлмә каст хьәуккаг ләджы уәрдон, дынджыртә уыр-сды ифтыгъдәй. Пьеры дисы ‘фтыдта, станцәйы иу цыиуызмәләг кәй нә федта әфсәнвәндаджы кусджытәй, уый, әгәрыстәмәй дзы билет дәр ничи әрфарста; әрмәстдәр дәрддзәф разәй, паровозы фарсмә сдыуәрдәм цәлхытәсәрдәг. Ома, ай әцәджы хьуыддагән Хуыцауәй дәр зыбыты рох ранмә куы ‘рбафтыдтән, зәгъгә.

– Ма мыл баууәнд, зәронд, – загъта Франсуа, – фәлә әз ам ныр фондз боны әрдаудтон, әмә дзы кәд дыууә сахаты бәрц фенцад уарын, әндәр мизы әмә мизы. Куыд у Парижы та?

– Афтә у уым дәр.

– Әцәгдәр әппәтнацион катастрофә, – загъта Франсуа. – Цәй, цәуәм.

Донласт уыр сәрдон цәхгәр хәрды уәләрдәм рогән ластва гыщыл горәты галиу иуәрсты. Йә фәтән сәфтәджытә әлыгджын фәндагыл уыцы хьәрәй тьыллупп-тьыллупп кодтой. Фәндаджы фәйнә фарс уыд нылләг әмдзәхгәр уырдыджытә; уымыты әмә уымәй әддәмә дәр хьәдау бәзджынай зади бәләстә, сә сыфтәрджын кьалиутәй зәхмә чысыл цыхцырджытәй згьордта уарыны дон әмә хьуыст йә ләмәгъ сыф-сыф.

– Автомобильтә нәм нәма райдыдтой дыууәрдәм цәуын, – дзырдта Франсуа. – Мәхәдәг дын әй куына загътаин, уәддәр уыцы уавәр дәуәй нә аирвәзтаид, фәфиппайдтаис әй раджы уа-әрәджы уа.

Хьәдәй мәргъты хьәләәба фәццд. Пьер йә сәрыл схәццд, байхьуыста уыцырдәм, фәлә дзы дыккаг хатт ницыуал райхьуыст.

– Ацы бәстәвәрды дондзәуәнтә-йедтә нәй, – дарддәр йә ныхас кодта Франсуа. – Хьәбатыр сты туземәгтә, дзырд дәр ыл нәй, – кәм-дәрти цавәрдәр ваннәтә ис, уый хьусгә дәр, әвәццәгән әмә никуы фәкодтаиккой, – уәвгә та сә кәцырдыгәй бахьуыдысты?! Әндәр

æдыхстаджы фæрæзтæ дæр сæм нæй. Цивилизаци, дам, культурæ, дам, ссæздæм æнус, национ хæдæмбарынад æмæ иннæ ахæм ницытæ-мацытæ. Сæ рагфыдæлтæ уартæ цыппæрдæсæм æнусы куыд æмæ цæмай цардысты, адон дæр тæккæ уыцы царды фадæтты цæрынц. О, ам нæ базилын хъæуы.

Уæрдон рахизæрдæм баздæхт æмæ хъæды баивгъуыдта. Дарддæр фæндаг нал уыд: дыууæ арф цалхвæды ма къæдз-мæдзытæ цыдæр амæлттæй дардтой фæндаджы фæд. Пьер-иу фæстæрдæм куы разылд кæнæ та-иу размæ куы афæлгæсыд, уæд-иу йæ цæст айдагъ бæлæстыл æрхæцыд, алырдыгæй сыл æрхула кодтой. Иу уынар никацæй цыд, æрмæстдæр, уарын сыфтæрыл йæхи куыд хоста, бæхы сæфтæджытæ цыфджын зæхх куы змæстой, æмæ уæрдоны цæлхытæ куыд хынц кодтой, уый. Уæлдæф уыд уымæл æмæ сатæг, улæфынæн хæрзад. Доны синæгтæ уартæ кæдæй нырмæ згъордтой Пьеры фæсæфцæгготмæ, уый-иу фесхьиудта, бацагъта-иу йе уæхсчытæ æмæ – фæци. Йæ зæрдæ йæм афтæ дзырдта, цыма æгæрон дард кæдæмдæр бафтыд. Кæд æй зыдта, æмæ дыууæ-æртæ километры дæрддæф, мæнæ ныртæккæйы сахатыл сæ бæхуæрдон кæм тындзыдта йæ нысанмæ, ис къаннаг горæт æд вагзал – Парижмæ кæмæн уыд йæ фæндаг, уыцы поездтæ дæр ууылты згъордтой, æмæ йæ кæд зыдта, уæддæр йæ сæры нынныхст ахæм æнæрайы æнкъарæн, зæгъгæ, ай æцагæйдæр хъæды тарфмæ куы бахаудта, дуне афæдзгæйттæ æдзæм кæм бацахсы, дурдæфау кæм фæваййы; мæнæ ацы егъау бæлæстæ кæм рæзынц æмæ дугтæ дугты кæм сты иу иннæйы фæстæ ивгъуыйæг, æцаг иугæндзон фынæй цардмæ ницавæр ивдзинæдтæ хæссынц.

– Цы хъуыдытыл фæдæ? – фæрсы йæ Франсуа.

– А, ахæмай ницауыл. . .

– Рæхджы бахæцца уыдзыстæм бынатмæ, бирæ нæ нал хъæуы – æдæппæтæй ма кæд иуæндæс гуыргъахъхы.

Бирæ рæстæг нал рауад, о, æмæ мæнæ хъæд фæсте аздад. Дуне фæуæрæх, Пьер йæ цæст ахаста алырдæмты: быдыр, галиуварсæй – хъæдгæрон æмæ уым, бæлæсты æхсæнмæ-‘хсæнты – иууæладзыгон ныллаг цæрæн хæдзæрттæ. Йæ сæр рахизæрдæм аздæхта æмæ федта алæмæттаг ныв: быдыры кæрон – фæтæн къардиу, йæ бынты абухгæ калд знæт цæугæдон – уарыны дæттæй раивылд.

– Рæсугъд у тынг. . .

Франсуа та æрмæст йе уæхсчытæ базмæлын кодта.

Кæдæй-уæдæй бæхуæрдон иу хæдзары раз æрлæууыд; дыууæйæ дæр

мидæмæ бацыдысты æмæ дзы дзаг бинонты баййæфтой – Франсуа Пьеры семæ радгай зонгæ кодта: мæнæ ай – йæ бинойнаг, ай та – йæ бинойнаджы мадымад, уыдон та – йæ цот; лæппуйыл сæххæст авд азы, чызгыл тагъд цаудзæн фондз. Се ‘ппæт дæр – адзæллаг арæзт. Франсуайы усыл уыд уæрæхтæ къаба – бæрæг дардта, æнхæлцау кæй у, уый. Аивтæ амад рæсугъд цæсгом ын, фæдзыгъуырбынтæ йын, йæ цæстæнгас та – къæмдзæстыгау, цыма ‘фсæрмыйаг уыд, хуымæтæг сылгоймагæй дарддæр кæй ницы у, уымæй. Йæ мадымад – хæлддзаг зæронд ус, арф æнхъырдатæ – йæ цæсгом, зынгхуыст цæстытæ йын. Афтæ фенхæлаен уыдис, æмæ, йæ алыварс цытæ цауы, уыдон нæ хаты, нæ сæ ‘мбары рæстмæ, – цалдæр хатты йын бацамыдтой, Пьер чи у, уый дæр. Фæлæ та-иу сæ ногæй-ногмæ бафарста, кæд сæ хæрзхæстæг Жорж нау, уæд ам цы архайы, зæгъгæ.

– Чи йын у, чи, уыцы Жорж? – мынæг хъæлæсæй бафарста Пьер.

– Кæд ын ды исты зоныс, ме ‘рдхорд, уæд – æз дæр, – загъта Франсуа. – Æнхæл куыд дæн, афтæмæй йын ахæм хион уæвгæ дæр никад уыдис. Ма йын хъус йæ сæнттæм – нырма сæ фаг фæцæгъддзæн.

Стæй Франсуа Пьеры, кæм цæрдзæн, уыцы хицæн мæнг хæдзармæ бахуыдта – дæрддзæфгомау уыд бинонты агъуыстæй, æмæ раст ахæм разынд, Парижы йын æй Франсуа куыддæриддæр амыдта, – дæрзæг къултæ йын, сынтаг æмæ дзы «къуылых» табууретка. Уат уымæл ад лæвæрдта, хъуынайы æнуд тæф дæр цыма кодта. Пьер йæ чумæдан фæсдуар бавæрдта, æмæ фæстæмæ раздæхтысты. Уæдмæ сихор дæр сцæттæ. Йæ цуры йын тæвд хъæрмхуыпп, сурвых здидзайы кæрдих æмæ къофи æрæвæрдтой, бахордта æмæ, Франсуайы усæн зæрдиаг арфæтæ ракаенгæйæ, йæ къуыммæ ацыд.

Уаты йæ уæладарæс нæ феппæрста, афтæмæй йæхи æруагъта сынтæджы, æрбацауæн дуар уæрæх тыгъдæй ныуадзгæйæ. Йæ цыппæрдигъон сатæгæй, уарын йæ синæгтæ куыд æлвисы, уый зынд. Иуцасдæр афтæ фæлдæхтæй хуыссыд, стæй йæ ‘мбаргæ дæр нæ бакодта, куыд афынæй, уый. Чидæр æм æдзынæг куыд кæсы, уый йæ мидфынмæ банкъардта æмæ фехъал. Ракаст йæ цæстытæй; дуары тæккæ комкоммæ – уæдмæ фæизæргæрæттæ – лæууыд цавæрдæр сылгоймаг айдагъ æхсæвхуыссæн къабайы, ныддонласт ын æмæ афтæмæй йæ буарыл баныхæст. Йæ фист сæрыхъуын алырдæмты æрзæбултæ. Рухсмæ чъылдымырдæм лæууыд, æмæ йын йæ цæсгом дзæбæх фенынæн Пьерæн ницы амал уыд. Кæцæй æмæ куыдæй æрбафтыд, цы хуызæн уыд æддаг бакастæй – бынтон

æдзæллæгтæ, куыд бандзыг æнæсым-æнæдзургæйæ – æппæт уыдæттæ йæм хуыссæгхъæлдзæгæй бынтон æнахуыр фæкастысты, бамбарæн цæ-маен нæ уыд, афтæ æнахъион, фыдфынты сæ фенагау.

– Циу, цы ‘рцыд? Æмæ ды чи дæ, чи? – бафарста йæ, суанг йæхицæн дæр ма æнæзонгæ хъæлæсæй – афтæ цæхгæр ын аивта.

Ницы дзуапп ын радта æппындæр сылгоймаг, афтæмæй фæтары. Пьер рахызт сынтæгæй æмæ дуаргæронмæ бацыд. Бынтон фæталынггæрæттæ. Æмæ ма йын тыхамæлттæй йе ‘ндæрг равзæрста: тæрккъæвдайæ гуыргæ æхсæрдзæны бынмæ ‘нцæд-æнцойæ цæуы хъæды ‘рдæм, – мидаггаг хæдо-ны, бæгъæмвад, йæ хуылыдз дзыккутæ йæ уæхсчытæм зæу-зæу кæнынц. Пьеры зæрдæ уыцы уæззау æмæ тыхджынаей йæхи риуы кьултыл хоста. Минуты бæрц къæсæргæрон афæстиат, стæй дуар сæхгæдта, æмæ уат баталынг. Арф ныуулафгæйæ-иу йæ сæр дисгæнгæйæ батылдта, куыддæр æвæндонхуызæй йæхи рафистæг кодта, сынтæджы схуыссыд æмæ уыцы ‘нахуыр сылгоймаджы тыххæй сагъæссаг хъуыдыты ацыд, фæлаæ ‘нæн-хъæлæджы тарф фынаей аци, пъæззы йæ цыма ‘рцахста, уыйау.

Æрæджиау кæддæр райхъал æмæ йæ фыццаг нæ хатыдта, кæм ис, уый. Цары чысыл рудзынгондæй рухс хъардта, фергтив-фергтив ын кодта йæ рыгæйдзаг авгыл. Къулыл бандзæвыд, æмæ йæм уæд уый сатæджы фæрцы бахъардта, сæдæгай километрæ дарддæр Парижæй, хуссары, Франсуамæ уазæгуаты кæй ис. Раздæр æй хъæды астау дисы цы æдзæм дуне бафтыд-та, ныр та уый халæмдих дуары æдде ныхъхъус бæстæ. Чумæданæй йæ хæлаф æмæ хæдон систа, йæ уæлæ сæ скодта æмæ дуар байтыгъта. Уыд августы тæвд бон, хур бæрзонд стылд æмæ уырдыгæй æндæрæста. Æрмæст ма, къæсæрмæ ‘ввахс цы дон скултæ, уый зæрдыл лæууын кодта зноны къæв-да. Хисæрфæнаей, сапонаей, дæндæгтæхсæнаей – цыдæриддæр æй хъуыдис, уыдон йемæ райста æмæ фæраст, знон ын Франсуа цы хихсæн бацамыдта дуртæй астæрд чысыл бассейны уæлбыл, уымæ. Йæхи куы цæхсадта, куы бадзæбæхтæ кодта æмæ, Франсуа кæм цард, уыцы хæдзары мидаемæ куы бахызт, уæдмæ иуæндæс сахаты сси. Франсуа йæхи найынмæ ацыд, сывæллæттæ уым кæмдæр хъазыдысты, хæдзары ма цъындабыдгæнæг зæронд ус æмæ Ренэ, Франсуайы бинойнаг, базадысты. Æрæгмæ кæй фæзынд, уый тыххæй Пьер хатыр ракуырда.

– Ницы кæны, ницы, даргъ фæндаджы фæстæ афтæ ваййы, лæг бастайы, уæдæ нæ, – загъта Ренэ. – Къофи ма тæвд у, ныртæккæ дын æз æркæндзынæн.

Знон æм цы зынгхуыст мæлдзой цæстытæй каст заеронд нанагонд, уыдонæй та йæм ныдздагъыр, æмæ йæхимидæг стыхст. Къофи куы бацымдта, уæд уайсахат фæцæуæг. Фыццаг йæ ных цæугæдоны 'рдæм сарæзта, фæлæ фæхъуыдыдзаст æмæ хъæды 'рдæм фездæхт. Хъæд ма кодта мæцъæл, уымæл ад, ранæй-рæтты зæххæн йæ тæнæг фæздæг калд, йæ рæуæг тæф, ома. Пьер хæрдты каст. Ахæм егъау бæлæстæ ныронг никуыма федта, гъемæ ныр йæ цæстыты раз сæхи арвы милтыл хафтой, йæ сæрмæ сæ къалиутæ æддæг-мидæг ауадысты æмæ кæрдæгцъæх цатырау уыдысты. Цыма хæстæг кæцæйдæр хъæдхойы къупп-къупп хъуыст. Пьер æй дзæвгар рæстæг фæцагуырдытæ, ракаес-бакæс кæнгæйæ, фæлæ йыл йæ цæст не 'рхæцыд. Иуцæдæр мидагдæр бачыд æмæ 'рлæууыд фырдынджыр, бирæзæнгджын кедр бæласы цур, йæ цъупп нæ зынд – иннæ бæлæсты сæрмæ сфардæг. Фынды хуынчытыл амбæлд æнæцъар хъæдты цъæхснаг тæф, цыфдзæстытæ зæхх æмæ фароны сыфтæры смаг, стæй ма бынтон æнахуыр, уымæй размæ смудгæ дæр кæмæ нæ бакодта, йæ былтыл дæр кæд ничи ауад, ахæм уæлдæфы ад. Цалдæр санцъехы ма куы акодта, уæд æй фембæрста: афтæ тæфгæнæг уыди мæлдзыджыты губакк, ногжы ма йæм хур комкоммæ йæ зынг цæст ныддардытæ. Æнæнымæц сырх мæлдзыджытæ губаккæн йæ хæнкъуытæ фæрстыл уæлæмæ-дæлæмæ тыннывæндæн кодтой. Уым дæр та цыбыр рæстæг афæстиат Пьер æмæ дарддæр цыд; йæ къæхты уынаер нæ хъуыст, уымæн æмæ зæхх æмбæрзт уыд морæ сыфтæр æмæ хихты бæзджын хъæццулæй. Æнæзонгæ 'нкъарæн æм фæзынд, ныронг æй никуы бавзæрста: йæ зæрдæ йæм æнæнхъæлæджы уыцы хуызы сдзырдта, цыма незамантæй абонмæ цæрæг у æмæ уыйадыл тынг бирæ цыдæртæ зонæг у – фæлæ йæ цавæрдæр æбæрæг аххосы фыдæй зыбыты рох фесты, æрмæст ма сæ фæлурс фæд йæ мидаг мысинаджы хуызы ныффидар, æцæгдзинадæй кæй уыдысты, уымæн æвдисæндару, æцæг сæ йæ зонд та ирдæй нæ иртæста. О, айдагъ мысынаг æй не схуыдтаис, рохуаты цытæ баззад, уыдоны мысынаг, фæлæ ма цардæгасæй баззад иу ахæм хъуыды дæр, æмæ ма æбæрæг æндæр дуне дæр кæй ис, чи зоны, æмæ цæмæйдæрты – йæ 'дзæм æмæ æнусон ахастæй, йæ сæрыстыр тæмæссаг æнæстъæлфгæ уагæй, – о, цæмæйдæрты мæнæ ацы хъæды æнгæсэн, ацы милуангай сыфтæрты, ацы æмцæдисы – рухс, зæхх æмæ бæлæсты æнгæс.

Цыди дарддæр, арфæй-арфдæр ныгъуылди тар хъæды. Дæрддæф бæласыл бадгæйæ гакк-гукк кæйдæр царды азтæ нымадта. Æмæ йæм афтæ каст, цыма йæм гакк-гуччы уасын йæ тарф фынæйæ хъуысы, йæ алыварсы æна-

хуыр бæзджын æдзæмад ын нæ халгæйæ, æмæ æрмæстдæр йæхи цадаггай санчæхтæй фалæмæ кæм ницы хъуысы. Скодта, рæуæг уадымс дæр кæм нæ уыд, ахæм бон, сыфтæр дзы бандзыг. Пьеры зæрдыл æрлаууыд, уартæ ма салдат куы уыд, уæд ма кæй федта ахæм хъæдтæ; фæлæ уæд уыдæттыл нæ уыд, алы зæрдæфæйлауæн сагъæстæ æмæ ‘нкъарæнтыл. Уæд хæст цыд, æмæ æнæсцухæй цæуыл мæт кодта, уый – йæ мады цардыл; æндæр ын ници каст æнхъæлмæ æхсæвай-бонæй йæ сыздæхынмæ. Ныр уæдыккон сагъæстæ байрох сты, уæд та-иу сæм афтæ дзырдта йæ зæрдæ, æмæ хæстæн кæрон никуы ‘рцæудзæн, цы дыл амбæлдзæн, куыд рауайдзæн дæ сомбон, уымæн та йæ нывгæнæг дыууæ дзырды – «цы уа, уый уæд»; чи зоны, æмæ фæцæф уай; чи зоны, æмæ фæмард уай; чи зоны, æмæ уацары бахауай; чи зоны, æмæ сæрагасæй сыздæхай. . . Уæд цы уыд, уый аивгъуыдта: хæст фæци, сæ фатеры цард бамыр, æрмæст хæстæг уæлмæрдыл, Парижы горæтгæрон, иу ингæн бафтыд: «Здесь в мире покоится Мартина Форэ. . .»

Сыфтæрты астæу, дисæфтауæг æмæ рухсдæф сабырады, зынд дард арвы цъæх-цъæхид быдыр. Пьер цыд дæрзæгцъар бæлæсты иуварсты, се ‘хсæнмæ-‘хсæнты задысты хъæбæр сыфтæрджын æмæ ‘нгом къалиутимæ фидархуыз къутæртæ. Хатгай-иу йæ фæндагыл бамбæлд стыр бæлæстæ ставд къуындзихтыл, æмæ-иу уæд йæ развæд фæпарахатдæр чысылтæ; фæлæ алы бындзæфхады алыварс дæр хæлофæй задысты ныллæг талатæ. Æмæ уый та куы бафарстæуыдаид, комкоммæ уый, Пьер Форэйы, цæй номыл цæрæг дæ ацы дунейыл ды та, зæгъгæ, уæд, цымæ, цы дзуапп радтаид?

Æвиппайды йæхи цыдæр æнахуыр фæлладæй æрхатыдта æмæ, фæстæмæ фездæхгæйæ, хæдзары ‘рдæм фæцæуæг. Ницы хуызы йын бантыстаид бæлвырдæй зæгъын, уыцы сахат цæуылты хъуыды кодта, уый, – уыдæттыл, ома, уæвæн цæмæн нæ уыд, мæнæ йыл ацы райсомы, зæгъæн ис, æмæ уæлæнгай æнкъарæнтæ, стæй, уæлдайдæр та, агургæ æмæ æнæаргæ уæлдæф афтæ куынаæ сахадыдтаиккой, уæд – риуызгагæй нæ улæфыд æмæ йæм хуымæтæг уæлдæфау нæ каст, фæлæ йæ мидаг цыма цыдæр хъуыды ‘мбæхст ис, уымæн ныронг æнæзонгæ хъуыды. Уыцы бон, мæнæ тæккæ ацы ран, хуссары, хъæды мидаг йæ царды бæрæг цыдæр йæ бынатæй фенкъуыст, цæхгæр аивта. Æрмæст æй нæ зыдта, уый хуыздарыррдæм уыздæн æви фыддæрмæ.

Ногæй та йын фæрæджы. Иууылдæр хæрд фесты, Франсуа кьофи цымдта. Пьеры куы ауыдта, уæд æй фæрсы:

– Дæ хорзæхæй, цы ‘рбадæ?

– Хъæды уыдтæн, – цыбырæй загъта Пьер. Ренэ йын хæринаг æрæвæрдта йæ цуры. Æмæ та дзы хатыр ракуырдат, кæй йын байрæджы ис, уый тыххæй; уый дæр та йын, мидбылты фæлладхуызæй бахудгæйæ, загъта, уым диссагæй ницы ис, зæгъгæ. Чысыл фæстæдæр Франсуа æмæ Пьер хæдзарæй рахызтысты æмæ бацыдысты дыргъдонмæ. Цæй къох, цæй – нымадæй цалдæр бæласы, хæрдмæ сбырсаг пысырайы бæзджын пыхсытæ æмæ законы къутæр. Бæстастæу дзы уыд чысыл цад, йæ былгæрæтты бетонæй ныллæджытæ сисгонд – фыццаг æй Пьер хиконд бассейн фенхæлдта, фæлæ йын Франсуа бамбарын кодта, æцаг цад кæй у, уый – йæ дон хъуына, æмбыд нæ кæны, уымæн æмæ дзы бынæй ихын узал суадон гуыры. Пьер йæхи сисгондыл æруагъта æмæ донмæ ныккаст; кæрдæджы даргъ бæхсндыджытæ дзы сæхи узагау кодтой, се ‘хсæнты, аквариумы цыма уыдысты, уыйау цыгъгъуыттытæгæнгæ сдывуæрдæм сты тæпа кæсæгтæ.

– Нæ локо та цы ‘рбацис, нæ рихиджын кæсаг? – загъта Франсуа. – Агъа, мæнæ ис, мæнæ, – Пьеро, кæс-ма йæм, ардæм нæ, ардæм, уартæ астауæй доны уæлцъар, уыныс æй?

Пьер уыцырдæм аздæхта йе ‘ргом æмæ ауыдта гуыбынджын кæсæджы, уый æцагдæр уæзбын ленчытæ кодта цады сæрты, йæ дзых фæхæлиу-фæхæлиу, ахгæн-ахгæн кæнгæйæ.

– Æфсæст, гуыбындзæл лагау ын улæфт нæ фаг кæны, мæнмæ гæсгæ, – загъта Франсуа. – Уыйбæрц бахæры хæфсы къæбулагтæ, æмæ йæ ахсæн куыд нæ атоны, уый диссаг у. Тайгæ та йын куыд бакæнынц, тайгæ?

Бæлæсты фæсте цыма уынæр фæцыдис, афтæ фæкаст Пьермæ. Йæ сæрыл уæлæмæ схæцыд, фæлæ никæй ауыдта, æмæ уынæр дæр нæ хъуыст. Æмæ уæд йæ зæрдыл æрбалæууыд зноны цау. Франсуайæн æй зæгъинаг уыд, фæлæ йæм нæ арæхст, цы ‘фсонæй йын æй радзура, цы хуызы, уымæ. Цалдæр минут æнæдзургæйæ каст хурæй рухсгонд донмæ. Локо цады кæронмæ бахæцца, йæ къæдзил æрзилæгау кодта æмæ фæстæмæ раленк ласта.

– Дæ хорзæхæй, Франсуа, йед... – райдыдта Пьер, стæй фелхынцъæвзаг, ныссуйтæ.

– Циу?

– Нæ зонын, куыд дын æй бамбарынчындæуа... Бынтон æнахуыр цыдæр уыд. Хъуыддаг уый мидæг ис, æмæ...

Радзырдта йын зноны цаутæ – куыд æрхуыссыд, йæ уаты дуар уæрæх тыдæй куыд ныуагъта æмæ куыдæй райхъал, æппæт уыдæттæ.

Франсуа фенцгылдæрфыг. Стæй йæ цæсгом, цыма дзы йæ рагон дудгæ-судзгæ цыдæр срыст, уыйау фæххулаæттæ, загъта æппынæрджаиу:

– Ох-хына, фæлтау мын куы ницы радзырдтаис. Уæззаудæр, зæрдæ-магуырдæргæнæн хабар зынтæй æрххуыды кæндзынæ.

– Уæддæр чи уыд уыцы сылгоймаг?

Франсуа бынозæй сулæфыд.

– Кæнæ бынтондæр йæ зонд фæцыд, сæрра, науæд та йæм дунейы, мах хуызæтты уддæф нал хæццæ кæны, æмæ амонддзаг бацис, Хуыцауы æнаехин, æнæтæригъæд хъæбул дзы рауад. Ам ныр цалдæр азы цæры. Мах æй Мари хонæм. Йе ‘цæг ном та йын ничи зоны.

– Æмæ хаугæ та куыдæй æрбакодта ардæм?

– Уый дæрдтыл дзуринаг у æмæ зæрдæуынгæгæнæн, – загъта Франсуа. – Кæд быхсдзынæ, уæд дын æппæтдæр радзурдзынæн.

– Хъусын дæм, – загъта Пьер. Цементæй сисгондыл бадтис æмæ йæ цæстæнгас цадмæ сарæзта – сæхимæ дзы айдæнмæ кæсæгау былгæронæй кастысты закон сындзы къалиутæ.

Франсуа райдыдта:

– Уый уыд цыппорæм азы сæрды, Марийыл куы бамбæлдтæн, уæд. Зоныс æй дæхæдæг, Францы фæндæгтыл азмæлæн нал уыд милуангай лигъдæттæй – гермайнаг размæбырсæг æфсадæй сæргой фесты. Дзæбæх фæталынг, афтæ бæхуæрдонæй, мæнæ знон кæуыл æрбацыдыстæм, уыцы бæх дзы ифтыгъд, æз дæр горæтæй рафардæг дæн. Фæуæрдтон: кæсын æмæ дын цы уынын – фæндаджы бæстастæу чидæр адæргъ. Уый уыд Мари. Уадзыг, йæхи не ‘мбары. Йæ тæрныхыл туг бацахст. Систон æй уæрдонмæ æмæ йæ нæхимæ ‘рбаластон, ам æм базылдысты, æрчыцыдта, æрцыд йæхимæ. Уыдис ыл сау къаба æмæ састæвæт туфлитæ. Нæ бинонтæ-иу æй куы фарстой, чи у æмæ йæ куыд хонынц, зæгъгæ, уæд ницы дзырдта, йæ фæрсæгмæ-иу тарст, хъæддаг цæстыгæ ныддардта. Цы йын æвæрдтой йæ разы, уыдон-иу зыдгæнгæйæ, кæрæфæй ныссæрфта. Хуыссæн ын бакодтой, нæ зæрдæ дардтам, уæдæ сомбон йæхи бынтондæр æрæмбардзæн, зæгъгæ. Фæлæ райсомæй уаты нал разынд, æрмæст изæрæй фæзынд, куыддæриддæр уыд, ахæм уваæры. Æнхæл дæн, ныр цы у, ахæмæй баззайдзæн, йæхи нал æрæмбардзæн. Ноджы ма йæхи афтæ æнæуагæй, фыдуындæй дардта, æмæ маем уыдæтты кой кæнын дæр нæ цæуы. . .

– Кæм райдыдтай, уым дæ таурагъ æрдæгыл ма скъуын.

– Йед у. . . Йæхимæ æппындæр нæ зылд – не ‘хсадта йæхи, нæ фаста

йæ сæр, стæй... Йе ‘рдзон хабæрттæ дæр йæхи бар нæ уыдысты. Цы йын лæвæрдтой хæринагæй, уымæн-иу йæ кæцыдæр хай йæ гобаны бын бамбæхста, æмæ-иу уым, кæй заегъын æй хъæуы, схъуына, смаг кæнын райдыдта.

– Æмæ дæ сæрмæ ахæм хъуыды никуы ‘рцыд, психиатрон рынчын-донмæ йæ раттын, зæгъгæ?

– Бирæ хæттыты, – загъта Франсуа, – æмæ, чи зоны, хъуыддаг æппын-фæстагмæ уырдаем æрцаудзæн. Фæлæ дын уый зæгъинаг дæн, æмæ уый дæр къухты ‘нцонтæй бафтинаг нæу. Ахæм рынчындон ардыгæй ис æнæхъæн дыууæсæдæ километры дарддæр – чи йæ бахæццæ кæндзæн уырдаем? Стæй ма ‘ндæр ахæм фæзилæн дæр – уал азы йын йæ цæстытæ дыууæ хатты цыма сыгъдаг æмæ арф хъуыдыджынтæй федтон, зонддзагтæй. Æмба-рыс мæ? Æз психиатр нæ дæн, мæ цæст æм сгарæгау нæ дарын, фæлæ мæ бон уыцы цæстæнгас нæу ферох кæнын, æмæ йæ тæригъæдæй мæ зæрдæ скъуыйы. Уыйадыл æнхъæлмæ кæсын, æрмæст цæмæ, уый та нæ зонын бæстон-бæлвырдæй, уымæ гæсгæ йæ не ‘рвитын æрраты рынчындонмæ.

– Уым æй, чи зоны, æмæ сдзæбæх кæниккой.

– Тынг мæ нæ уырны, æмæ, куыд дзæбæх кæнынц, уый йын исты пайда фæуа.

Кæм цæры Мари ныртæкккæ, зæгъгæ, Пьер Франсуайы куы бафарста, уæд ын уый афтæ, уартæ, дам, хъæды кæрон мусонджы, хæринаг дæр ын уырдаем хæссынц. Мидаемæ бацауын та, дам æм ма бацауай – фæхуыдуг дзы уыдзынæ хъылма смагмæ. Хæдзармæ нæм хатгай куы фæзыны, уæд дзы сывæллæттæ удаист фæвæййынц, афтæмæй та йæхи семæ рæдауæй фæдары.

– Равдис ма мын йæ цæрæн бынат, – загъта Пьер.

Франсуа æнæ исты дзуапп ратгæйæ фæраст. Мусонджы дуар куы бакодта, уæд Пьеры былтæ ахæм хуыдугæнæн бæзджын тæф ныццафта, æмæ йæ улæфæнтæ уадидæгæн ахгæдтой, схуыфыд. Рæбынæй нарæг сынтæг ауыдта, йæ уæлæ тымбыл тыхтытæй æппæрст фæныкхуыз хъæццул, æндæр ницы.

– Уый цæй æбуалгъы хурхгæнæн смаг уа? – бафарста. – Цæттæ хъылма!

– Дæ Хуыцауы хатырæй, хынцфарст мæ ма райдай уый фæдыл, – загъта Франсуа.

– Маенæ æвирхъау бæллæхæрцыд! – загъта Пьер.

– Æнамонд æмæ низæфхæрд цæрæгойы цардæй цæры, – загъта Франсуа. – Афтæ ‘нхъæл дæн, æмæ дзы раджы кæддæр ферох сты, рæстæг цию, бонтæ, мæй, афæдзтæ-йедтæ цы сты, уыдæттæ. Æз дæр æй нæ зонын æмæ

йæ, æвæщæггæн, иу лæг дæр нæ зоны æмæ никуы базондзæн, раздæр куыд цард, чи у, кæцон у; Мари цæрæгойы зонды талынджы кæд æмæ цæмæн ныххауд, уый бæрæг нæу, фæлæ дзы æцæгæй кæй афардаг, ууыл та дызæрд-дыг нæ кæнын. Чи зоны, æмæ кæддæр ахæмæй æрвыста йæ царды бонтæ, амонджын зондцухæй, Хуыцауæн уæлдай адджын хъæбулæй, æмæ мах царды æууæлтæ-фадæттæ та йæ фæсонæрхæджы дæр никуы уыдысты, æмæ йæ хъæугæ дæр ницæмæн кодта зондхъуаджы цардæй фалæмæйы дуне.

– Йæмæ дын ныхас никуы бацайдагъ, нæ йæ фæлвæрдтай истæмæйты рæкъахын?

– Дзæвгар хæттыты, – загъта Франсуа. – Æз ахæм зондыл хæст дæн, æмæ уый рæстæг сафæн у, æндæр ницы. Фæрсгæ йæ кæй кæныс цæмæй-дæрты, суанг ма уый дæр нæ хаты.

Афтæ лæугæ-лæууын кодтой ныхæстæ, мусонгмæ нымæд санчъехтæ хæстæг. Уалынмæ дын Франсуа иуварсырдæм азылдта йæ сæр æмæ удаистау фæкодта:

– Кæс-ма, уартæ ис.

Æмæ йæ базыдта: ныр хъæдæй быгъдаг ранмæ цы сылгоймаг рацыд, уымæй фæтарст, уымæй, знон. Ауыдта йын йæ фæныкхуыз сæрыхъуын, йæ егъау рухсвæлыст цæстытæ æмæ бæгъæмвæд къæхтæ. Йæ цæсгомы уæзбын бæрджытæ йын дæсны нывгонд схуыдтаис, цæрæгойы тæппуд ахаст ын сæ куынæ хæлдтаид, уæд. Пьер æмæ Франсуайы ауынгæйæ, Мари йæхи фæстæмæ хъæды ‘рдæм аппæрста æмæ дзы фæтары.

– Æз дæр хаттæй-хатт уыцы хъуыдыйыл хæст вæййын, – загъта Франсуа, æнæдзургæйæ цалдæр санчъехы куы акодта, уæд, – зæгъгæ, уый уавæрæй æбуалгъдæр уавæры нæй бахауæн. Фæлтау хъотыр, фæлтау мæлæт. Æмæ бынтондæр мæ хъуырмаæ свæййын фыр тыхстæй, ау, фæзæгъын мæхæдæг мæхицæн, адæймаджы гæнæнтæ уый фервæзын кæныны фаг не сты? Стæй ма афтæ дæр бафæрсын мæхи: æмæ хъæуы, уæвгæ дæр, ууыл архайын, цæмæй фервæза?..

Пьер йæ размæ комкоммæ касти. Сыгъдæг, бадтау рæсуг уæлдæфы æнæфезмæлгæйæ лæууыдысты кæрдæгцъæх егъау бæлæстæ. Дæле кæмдæр хурмæ тæмæнтæ калдта цæугæдон. Пьер йæ фындз сфутт ласта æмæ загъта:

– Мæнмæ афтæ дзуры мæ зæрдæ, æмæ цыма æмбæлы ууыл, йæ фервæзыныл архайын, уый охыл алцыдæр бафæлварын.

Нал ахæцæ кодта дарддæр уый фæдыл ныхас. Фæлæ, йæ цæрæнуатмæ здæхгæйæ, уæддæр Марийы хъысмæтыл рахъуыды-бахъуыдытыл ныф-

фæстиат. Кæцон у, дзæггæл фæцис æви цы агуырда бæллæхы цыппорæм азы сæрдыгон изæр фæндаджы бæстастæу, Франсуа йыл кæм бамбæлд, уым? Цы цардæй цард уæды онг, чи уыд æмæ цы уыд, кæм бахъомыл, цавæр бинонты ‘хсæн, цал азы йыл сæххæст уæд? Æмæ, ау, уанцон нæу, куыд ын нæй фæстæмæ нывыл цардмæ раздахæн, йæхи царды фадæттæ æмæ нывкарстимæ? Пьеры сæр уыцы хъуыдытæ бацахстой, æмæ, æнæнхъæлæджы йæ цæстытыл йæ парижаг фатер куы ауад, уæд æрымысыд йæ куыст, уæд æм уыдон, æндæр æнусы цыма уыдысты, афтæ дардæй разындысты. Æмæ йын уæд сбæлвырд бынтондæр, зæггæ, уый йæ мады фæсмæлæт цы цæрдтытæ кодта, уым тæхудиаг царды мидисæй ницы ссардтаис, хъæды астау кæуыл бацыд сагъæсты, уый мидисæй, ома.

Фæстæдæр цалдæр боны хаста хурджын тæвд рæстæг, – Пьер Франсуайы фæдыл бастау йемæ цыд цæугæдонмæ, – уым кæсаг ахстой æмæ сæхи надтой, – сæ алыварс хъæды та-иу дыууæйæ тезгъо кодтой. Гъемæ-иу куы цæй тыххæй бацайдагъ сæ ныхас, куы цæуыл – куыд цæрынц хъæууон адæм, Франсуа ‘ппæт дæр уыдоныл æххуырста, хæрд-дон ын маратт, æрмæст æй уыдоны фыдгой бауадз; тамако куыд таугæ у, куыд æм зылын æмбæлы; куыд æнæсæр, куыд æнæджелбетт у сæ администраци ам.

Иуахæмы бирæ куы фæрацу-бацу кодтой, уæд сæ фæллад хъæды уагътой. Пьер йæхи заххыл æруагъта, йæ уæрджытæ æрбахъæбыс кодта, Франсуа йæ фарсмæ æрхуыссыд, лулæ сдымдта. Стæй æхсгæ кастæй скаст Пьермæ æмæ йæ бафарста:

– Амонд та циу, дæумæ гæсæ, цæй мидаг ис?

Пьер æм, дисгæнгæйæ, нымдзаст. Дард кæцæйдæрæй фæцыд гакк-гуччы уасын. Дзуапп раттыны бæсты йын йæхи бафарста:

– Абон дын философийы бон у? Кæцæй фæмидаг дæ сæры æрмæст айдагъ фæсивæдæн мæтаг фарст?

– Уый абон нæ, арах фæхъуыды кæнын ахæм хуымæтæг, фæлæ æцагдзинадæй та вазыгджын фарстатыл, æцаг, Парижы куы ваййын, уæд нæ, уым мæ уыдæттæм нæ февдæлы.

– Гъемæ дæхæдæг та цы дзуапп ссардтай дæ хуымæтæг, фæлæ ахсджиаг фарстæн?

Франсуа йæ сæр дыууæрдæм батылдта:

– Рæстагæй-рæстагмæ мæм афтæ фæкæсы, цыма йын хъæугæ, раст дзуапп ссардтон, фæлæ та-иу бæстондæр куы асагъæс кодтон, уæд-иу бамбæрстон мæ рæдыд.

– Фæрсырдыгæй дæм кæсгæйæ, дæ цард, куыд фидауы æмæ куыд æмбæлы, раст тæккæ афтæ арæзт у: бинойнаг, цот, куыст. . .

– О-о, – куыддæр æвæндон хуызы сразы Франсуа. – Фæлаæ мын уæддæр ахсджиаг цыдæр нæ фаг кæны. Амонд, æвæццагæн æмæ ахæм цыдæр у, æвидигæ цы у, зæронд кæнæн æмæ ихсийæн цæмæн нæй.

– Мæгъа, мæгъа. Кæд, мыййаг, иставæр философон теори ис ахæмыл банымайæн.

– Нæ, нæ, æз афтæ нæ нымайын.

– Цæд цæуылнæ?

– Уымæн, æмæ амонд ахæм æнкъарæн хон, æрмæст дæу цы у, æндæр искæимæ дихтæ кæнæн цæмæн нæй, байуарæн, адæттæн. Цæвиттонæн ма мын бацамон уыцы адæймаджы, æмæ ды дæхи уый бынаты амонджын кæд хуыдтаис.

– Æз уый тыххæй никуы хъуыды кодтон, – загъта Пьер. – Бахъæц, æз асагъæс кæнон, ахæмыл кæй банымайæн ис, ууыл. А-гъай. . . Кæй бынаты фæстон, зæгъыс, цæмæй мæхи амонджын схонон, нæ? Бахъæц, Франсуа, ныртæккæ дын æй æз зæгъдзынæн. Йæ ном дæ фæнды базонын, нæ? Уæд Амбруаз Парэ, Пастер.

– Исчи нæм иуварсæй куы хъусид, уæд фенхъæлид, зæгъгæ, дыууæ гимназисты быцауныхас кæнынц. Хæрæмттæй дзаг у зæхх, алчи нæ дзы йæ аккаг бынат нæ ахсы, кæмæн кæм фæтчы, уым нæ бады, иу иннæйы бынаты æрфæтъæн ваййы, – дзырдта Франсуа, зæххæй стгæйæ. Йæ хъæлæсы уаджы цыдæр худæг мыртæ хъуыст, кæмæндæр тæригæдгæнæджы интонаци. – Уый та, мæ хæлар, уымæн афтæ у, æмæ æз иу хъуыддаг, кæмæйдæрты уæлдай, бæлвырдæй зонын: мæнæ дæуæн бухгалтеры бынат ахсын раст уыйау фидауы, хъугыл саргъ куыд фидауы. Науæд та афтæ: æппындæр дæ аккаг бынат нæу!

Бонтæ, иу дзы иннæмæй ницæмæй хъулон кодта хъæды иу къохы бæлæстау, афтæмæй ивгъуыдтой. Уыцы иугæндзон хур арт æндзæрста, хъæдхойтæ сæ къуырцц-къуырцц нæ уагътой, изæрæй хæфсытæ хъæлæсыдзагæй хъæр кодтой. Æхсæв та-иу дуне йæхи фæлмæн æмæ хъарм мæйдары банорста, æмæ-иу Пьер йæ хуыссæнуат куы ссардта, уæд-иу йæ гом дуарæй æддæмæ каст æмæ дзы уыдта æрмæстдæр хурдалынг.

Цалынмæ-иу æй хуыссæг не ‘рцахста, уæдмæ-иу хъуыдыты амæттаг бацис, йæ риуызгагæй хурмæ тæвд зæххы, кæрдæджытæ æмæ бæлæсты

хæрзад тæфтимаæ хæщæгонд уæлдæф улæфгæйæ, – хъуыдыты-иу адзæгъæл, зæгъгæ, парижаг цардæй уымæн нæ фæлмæцыд, æмæ йæ сагъæстæ-сæнтты кæрон дæр никуы уыд, мæнæ ам цы бонтæ, цы рæстæг æрвиты æмæ йæ куыдæй æрвиты, уымæн дæр царды мидæг уæвæн æмæ гæнæн кæй ис. Бонæй-иу сахатгай, мæлдзыджытæ куыд æнæвдæлон хъуыддагхуызæй разгъор-базгъор кæнынц, уымæ каст; уыдта-иу куырм уыры, феныны амал кæмæн нæй, уый йæ бирæ уайæнтæ-хатæнты зæхх æддæмæ куыд калы; сырхæстджын лæппын мыстулæг дын æм иухатг хъæды æрлæууыд, йæ фæстаг гæккытыл суырдыг æмæ йæм æдзынаг кæсы уысмæ бæрц, стæй æнæ сыбырттæй цæсты фæныкхуылдмæ фæцыдæр; цавæрдæр минкыи цæраегой кæмдæр фæрсырдыгæй футтытæ кодта, фæлæ, йæ феныныл цас нæ архайдта, нæ йын бантыст. Фæстæдæр ын Франсуа загъта, уый, дам, зыгъараг уыдис.

Франсуа кæм цард, уырдаæм Пьер æрмæстдæр хæрынафон цыд. Зæронд ус ыл сахуыр, нал сæ-иу баййардта, ай Жорж кæд нæу, уæд та ам цы ми кæны, зæгъгæ. Чи зоны, æмæ дзы уыцы Жорж йæхæдæг дæр ферох.

Пьер æй иуахæмы фæфиппайдта, Мари дзы йæхи кæй нал бафæсвæд кæны, кæй нал алидзы. Æмæ, къуыри ма баззад йæ отпусчы фæудмæ, уыцы бон дæр ралæууыд: фæцæуы дын мусонджы цурты, Мари зæххыл бады æмæ йæ дыууæ къухæй æууæрдæй æлыджы къуыбар – кæм æй ссардтаид, мæгъа... Хæстæгдæр æм бацыд; уый куыд бадт, афтæ бадгæйæ баззад, змæлгæ дæр нæ фæкодта, æцæг æм хæрдмæ дæр нæ систа йæ цæстæнгас. Йæ уæлхъус æрлæууыд æмæ загъта:

– Дæ бон хорз, Мари.

Змæлгæ дæр та нæ бакодта. Йæ риумæ уагъд сæрмæ йын куыд каст, афтæ йæ зæрдыл æрлæууыд: иухатт изæрырдæм сæхимæ куы фæзынд, уæд раст афтæ бадгæйæ, йæ сæр риумæ ‘ппæрстæй баййæфта йæ мады. Йæ зæрдæйы рыст сног, рæхойгæ рыстимæ йæм ногæй бахъардта: нал ис йæ мад, нал... Мари йæ цуры бадт, уыдта йын йæ фæныкхуыз дзыкку, йæ хурсыгъд, бæгъæмвæд, зæххост къæхтæ æмæ йæ саулагъз цæсгом.

– Кæй мæ нал тæрсыс, уый мын тынг æхсызгон у, – загъта, йæ хъæлæс нæ уæлдæр кæнгæйæ. – Истæмæй дæм куы фæкæсин, уый мæ тынг фæнды, кæд гæнæн ис, уæд. И?

Йæ фæлурсбын афтид цæстытæ йæм куы систа, уæд æй бамбæрста, йæ хъæлæс æм кæй фæхæцæ ис, уый.

– Зонын æй, – йемæ уыцы хуызы дзырдта, цыма, йæ зонд йæ бынаты

кæмæн ис, ахæм адæймагимæ бацыд ныхасы, – мæ ныхæстæ мын бынтон кæй не ‘мбарыс, фæлæ ницы кæны.

Мари йæм комкоммæ каст, æмæ йемæ куы фемдзаст, уæд бар-æнæбары фæстæлфыд, йæ фæсрагъ цыдæр узал уддзæф анхæвзта. Йæ цæстыты йын ницавæр æнкъарæн бафиппайдтаис. Афтæ дæр ма ахъуыды кодта, зæгъгæ, уыдон удæгас адæймаджы цæстытæ не сты, фæлæ сойджын ахорæнтæй конд анатомион ныв у æд гагуытæ, цæсты хаутæ æмæ æрфгуытæ. Уый уыд зыбыты афтид æмæ мæлдзой цæстæнгас.

– Мари, фембæлдмæ уал, – загъта æмæ йын йæ сæрæй æркуывта. Хъæды тарфы куы баивгъуыдта, уæд æрцыд йæхимæ æмæ та, ацы фæстаг бонты йын йæ уд цы сагъæстæ æнæнцой кодтой, уыдоныл хъуыды кæнын байдыдта – чи уыд кæддæры Мари æмæ йыл цы ‘рцыд, ныры уавæрмæ йæ цы ‘ртардта? Йемæ аныхæсты фæстæ йæ сæры дзыхъхъынног хъуыды фæзынд. Хъæды æнæ иу сыбыртт æдзæмы йæхæдæг йæхимæ хъæрæй сдзырдта, уартæ ма-иу раджы заман, скъолайы ахуыры азты, уыд ахæм монологыл хæст, алгебрæйы хынцинагтыл-иу йæ сæр куы хоста, уæд.

– Уыдон дын дзы цæстытæ! Æвæджиауы тæрсæнтæ! – загъта цау-гæ-цауын. – Гъемæ ма, мæнæйуый, ахъуыды кæн æмæ, зæгъæм, уыцы мæлдзой цæстæнгасæн йæ фыццаджы зондджын цæстæнгас куы раздæхтæуа йæ тъымы-тъымамæ, уæд уый æцагæй у бирæйы аргъ? Æмæ уæдæ ахæм хъуыддаджы сæраппонд цыфæнды зынай дæр æппæтдæр саразын хъæуы, дæ гæнæнтæ æмæ тыхтыл нæ ауæрдгæйæ.

Цалдæр санчъехы ма размæ акодта, стæй æрлæууыд æмæ тындзгæ уадæй фæстæмæ фездæхт.

Франсуа уæдмæ горæтмæ истытæ балхæнынмæ аивгъуыдта, æмæ йын йæ ‘рбаздæхынмæ сахаты бæрц куы фенхæлмæ каст, фæлæ куынаæ æмæ куынаæ зынд, уæд йæ размæ фæраст. Горæтмæ фæндаджы кæронмæ йæ чысылтæ йеддæмæ куы нал хъуыд, уæд ауыдта сауæфтыд бæх æмæ Франсуайы – «нуа-нуа» кæнгæйæ, бадт уæрдоны фæрстыл цæхгæрмæ ‘вæрд нараг фæйнагыл, йæ лулæ дæр-иу спъæртт-спъæртт кодта, афтæмæй. Бадис кодта, Пьеры ауынгæйæ:

– Циу? Горæтмæ рараст дæ?

– Нæ, – загъта Пьер, – дæ размæ рацыдтæн. Демæ мæ зæрдиаг ныхасаг ис.

– Æрбабад мæ фарсмæ, – загъта Фарнсуа. – Æмæ рæстæгмæ ферох кæн, кæмдæр фæлмæн къæлæтджынтæ, дивантæ æмæ иумæйагæй цивилизацийы хæрзтæ-удæнцæйттæ кæй ис, уый. Ома, алы зæрдæзæгъгæ фæндæттæ...

Пьер тыхамэлттгэй бэхуардонмæ куы схызт æмæ йæ фарсмæ куы ‘рбæстон, уæд ма Франсуа, цыгæ ранымадта, уыдоны хыгъдмæ бафтыдта:

– Стæй цъæттæ-рессортæ дæр ферох кæн. О, цию, цы хабар у – дæ ахсджиаг дзуринагæй дæ фæрсын.

Бæстæ ныхъхъус, хур афтæ ‘науæрдонæй арыдта, уæрдоны æнæсæрст цæлхыгæ хьинц-хьинц кодтой, бæхы рагъ дыууæрдæм тасыд; куыд тых-улафт кодта, афтæ йæ уæрæх фæрстæ сæ адымс-адымстыл уыдысты. Пьеры цæсгомьыл цавæрдæр дард цин бæрæгбонарæзтæй фæйлауæн кодта.

– Демæ мæ Марийы тыххæй фæнды аныхас кæнын, – загъта, сæ развæндагмæ кæсгæйæ. – Æз дæ ууыл мæтæй ссæрибар кæнинаг дæн.

– Куыд, цы ‘гъдауæй?

– Мемæ йæ Парижмæ акæндзынæн.

Уыдæттæ афтæ ‘нæнхъæлæджы загъд уыдысты, æмæ Франсуа фæ-куыддæрау, æрбахæцыд бæхы рохтыл, æрлæууыдысты. Цыма фыццаг хатт уыны Пьеры, уыйау æм йæ фæрсæгой цæстыгæ сарæзта.

– Цы дыл амбæлд, дæ зонд фæцыд?

– Суадз рохтæ, – йæ къухмæ йын бавналгæйæ, загъта Пьер. – Мæ зонд, ныр куыд ис йæ бынаты, афтæ ныронг никаедма уыд.

– Æмæ дæ уæдæ Мари чердæм бахъуыд? Цы архайдзынæ йемæ, зонды хъæр æм куы нал баззад, уæд.

– Удæнцой цæмаей зона, ууыл кусдзынæн, мæ сæйрагдæр мæт ууыл уыдзæн, æмæ кæд йæ зонд йæ гаччы фæстæмæ сбадид.

– Æмæ уæд цæргæ та кæм кæндзæн?

– Мæ фатеры, мемæ.

Франсуа йæ мидбынаты фестæгау кодта, загъта:

– Куыд уынын, афтæмæй ды уавæры ахаст фаг хорз не ‘мбарыс. Дæ цæстытыл уæд та нæ ауайы, уымæ иу цыры бын æмдзæрин цию, уый? Æнахъом сабимæ куыд кæсай, зилай, хъус дарай алы хуызы дæр, уымæн дæр уыдæттæ кæй хъæуы. Дæ цæстытыл ма ауайын кæн иу уысммæ уæд та ма, дæ фатерæй цы рауайдзæн, уыцы ныв. Æмæ стæй де ‘ппæт тухитæ, фыдæбæттæ-быхсæнтæ дæр – бынтон дзæгъæлы, уымæн æмæ мæн æппындæр нæ уырны, ахæм рынчынæн сдзæбæх кæнæн кæй ис, ныфсы ‘ртах дæр мæм дзы нæ зыны.

– Уæддæр цыфæндыйæ дæр бафæлварын хъæуы, тæригъæд у афтæмæй уадзынæн.

– Хорз, нæ фæцыд дæ зонд, – загъта Франсуа. – Æрмæст æй Парижмæ

та куыд фæхæццæ кæндзынæ? Поезды вагонмæ дын æй схизын дæр нæ бауадздзысты. Зоныс æй?

– Зонын. Æгæр хорз дæр ма. Æмæ йæ автомобилæй аласдзынæн.

– Цавæр автомобилæй? Стæй йæ куыд аласинаг дæ, бæндибæстытæй?

Гæнæн дзы цæмæн нæ уа, Пьер дзы ахæмæй ницы уыдта. Франсуайы размæ куы цыд, уæд фегуырды йæ сæры автомобилы тыххæй фæнд – фæндагæн уым йæ иуæрдыгæй чысыл адаг уыд, иннаердыгæй бæрзонд æмдзæхгæр карст къул закон сындзы пыхсæмбæрзтæй – æнæбары бадардта йæ зырдыл фæндаджы уыцы фæзилæн. О, æмæ уый æнхъæл нæ уыд, æмæ Мари бæттинаг фæуыдзæн къахбаст æмæ къухбастау, нæ ныффæрск уыдзæн, æз ардыгæй никадæм цæуинаг дæн, зæгъгæ.

– Цæмæн дæ ис уымæй та ныфс?

– Зоныс, Франсуа, – бынтон хионы хъæлæсыуагæй райдыдта Пьер, – æз æй куыд бафиппайдтон, афтæмæй æрæгæй нырмæ Мари мæнæй нал тæрсы. Ноджы ма йын истытæ куы фæдзурын, уæд дæр нæ ацæуы, зæххыл æнцад бадгæйæ баззайы æмæ мæм фæхъусы. Мæхицæн уæлдай зæрдæ не ‘варын, зæгъгæ, мæн æрмæст хъусгæ нæ фæкæны, фæлæ ма сæ хорз дæр фембары, цытæ йын фæдзурын, уыдон. Æрмæст мæм уæддæр æппæтдæр æмбарæг адæймагау фæхъусы æмæ мын мæ цæстытæм фæкæсы.

– «Хъусын», «æмбарын» – уыдæттæ уымæ нæ хауынц, – загъта Франсуа. – Æз, Марийы тыххæй дзургæйæ, ахæм дзырдтæй нæ фæппайда кæнын. Хъуыддаг бынтон хуымæтæг у: сахуыр хæдзарон цæрæгойау дæ хъæлæсыл æмæ дзы нал тæрсы, нал æмбæхсы.

Иуцасдæр æнæдзургæйæ цыдысты.

– Дæуæн дæ зæрды цы бакæнын ис, уый ууыл дзурæг у цыфæндыйæ дæр, æмæ дæ зонд кæй фæиртæст, – загъта Франсуа. – Кæд дæм мæ зонд бæззон кæсы, уæд мæ коммæ бакæс: дæ сæрæй уыцы хъуыды асхой. Цы дыл æрцыд ахæмæй, æмæ кæйдæр тыххæй дæ цард рауæлдай кæнай? Дæ фæнд ма атæр – фæсмойнаг цыма кæндзынæ, афтæ ‘нхъæл дæн.

Пьер æм кæд комкоммæ каст, уæддæр æй нæ уыдта.

– Æз мæ царды куыд нæ фæдтон æдылы хъуыддæгтæ, фæлæ дзы дæууон æппæтæн сæрæмбæрзæнæн бæззы, ахæм æвирхъау сæрхыпп-сæлхæр фæнд у. Лæг куы цæра, уæд йæ хъустыл цына ‘руайдзæн...

Пьер та ницы сдзырдта.

Тынг фенуд бæстæ. Бæхуæрдон хæрды, йæ фæстæ-иу зивæггæнгæ цы бæлæстæ аздад, уыдоны иуварсты сымсымгæнгæйæ тылд.

Франсуа йæ мидбынаты æрзилæгау кодта, фæрсырдæм афæлгæсыд, æмæ йæ йæ раздæры ныхæстæн фæсæфтуан бахъуыд:

– Фæлæ кæд уый фидарæй сфæнд кодтай, нал æй дæ аивинаг, уæд дæм æз дæр амал æмæ гæнæнæй истæмæйты фæкæсдзынæн.

Пьер йæ къаннаг хатæнмæ зæрдæхъæлдзæгæй раздæхт, куыддæр фæбазырджын – æмæ уыцы уавæр уартæ уæд байдыдта йæхимæ ‘нкъарын, куыддæр Марийы Парижмæ фæласынын ахъуыды кодта. Франсуа та цæмæйдæрты раст уыд: Пьер бæстон-биноныгæй нæ асагъæс кодта ууыл, æмæ куыд цæрдзæн Мариимæ, куыд æм зилдзæн, цы мадзæлттæй архайдзæн – уыдон æм ахæм ахсджиаг æмæ вазыгджынтыл нымад нæма уыдысты. Йæ хъуыдытæ сæйрагдæр цæимæ баста, уый йæм каст æппæтæй уæлдæр æмæ табуыагдæр. Цыбыр дзургæйæ йын нæ бантыстаид уыцы бæллиццаг нысан искæмæн бамбарын кæнын, фæлæ йын уæддæр куы фæуыдаид гæнæн, уæд загътаид, зæгъгæ, нырæй фæстæмæ, уымæн, Пьерæн, ацы дунейы алцыдæр бынтон ног хуызы ссис ахадгæ. Кæдæй-уæдæй фервæзт, йæ мады мæлæты фæстæ йæ уал æмæ уал азы удаелхъывд цы кодта, уыцы зынбыхсæн æнкъарæнæй дæр: иууылдæр сты ницытæ æмæ мацытæ, йæ алыварс дунейæ зæгъай, йæхи цардæй, йæ службæйæ – цыдæриддæр кодта, уыдон æмткæй. Уыцы æнкъарæн уæлдай тыхджындæр фæци, фыццаг хатт хъæды тарфы куы аныгъуылд æмæ йæ уырдыгæй йæ къах куы нал æмæ нал хаста, уæд – нал зыдта æфсис уымæ кæсынæй, æмæ бæлæсты зæнгтæ, сæ къабузтæ, сыфтæр сæхи куыд цардбæллон æмæ æдæрсгæйæ, æнæхъынцъым æмæ хъомысджынай æвдыстой, о, уымæй, нал зыдта ‘фсис. Гъемæ уыдонмæ кæсынтыл куы фæцис, уæд æм йæхи цард зынд бынтон ницæйагæй; бар-æнæбары бонæддæдæр цы кодта, уый йеддæмæ йын дзы нымаинаг, кад кæныны, намысы аккаг нысан нæ уыд. Ныр уыцы æнæбайрайгæ уавæр цæхгæр аивта – æнæзæрдæзæгъгæ, æнæуд, тутт æмæ лæгъз фæзгæндтæ кæмыты уыд йæ ныронджы царды, уымытæ ‘рцахстой Марийы фæныкхуыз фист дзыккутæ, йæ бæгъæмвад къæхтæ, йæ фæлурс цæсгом æнæ исты бæрæг æнкъарæн æвдисгæйæ, æмæ уыцы мæлдзой æнгас йæ рухсдзаг æмæ хъуыдыйæ афтид цæстыты.

Райсомæй та йæ, иудадзыгдæр куыд бадт, афтæмæй федта – зæххыл та æрфæтгæн, уыцы æлыджы гуппар та æууæрдзы дыууæ къухæй – сæ чъизийæ фæтарбын.

– Дæ райсом хорз, Мари, – алы хатт дæр йемæ дзургæйæ куыд кодта, афтæ та ныр дæр йæ хъæлæс фæсабыр кодта. Кæд æй бæлвырдæй зыдта,

йæ ныхæстæ йын кæй не ‘мбары, уый, уæддæр йæ монологтæ бынтон дзæггæл фыдæбоныл нæ нымадта, раст цыма рæстдзинады фыдæнæн кодта, уыйау. Æмæ уыцы уагыл дарддæр дзырдта, цыма йын Мари æмбæрста канд йæ ныхæсты мидис нæ, фæлæ ма сæ алы хъæлæсыуагæй, – куы бæрзонддæр, куы ныллæгдæр, – цæй охыл дзуры, суанг ма уыцы бæрæггæнæн дæр!

– Æз ма дын афтæ зæгъинаг дæр дæн, – дзырдта, йæ цæстытæм ын комкоммæ кæсгæйæ, фæлæ йæм сæ сылгоймаг та уæлæмæ нæ иста, – æмæ ды ам фæстаг бонтæ кæй æрвитыс. Рæхджы демæ иумæ Парижмæ ацæудзыстæм, æмæ уæд дæ цард бындуронæй аивдзæн.

Цавддурау æнæзмæлгæйæ бадт, æрмæст йе ‘нгуылдзтæ æлыг ралхъив-балхъив кодтой. Пьер фæхъуыдыдзаст, мæнæ, æцæгдæр, Мари йæм мæнæ куыд дард у, йæ тæккæ раз кæд ис, уæддæр; стæй иппæрд у, Пьер цы дунейы цард æмæ цæры, уырдыгæй дæр, æмæ йæм уысмæ бæрц йæ зæрдæ афтæ фæныхылдта, цыма Марийы ногæй цардмæ раздахыны фæндонæй йæхицæн ныфсытæ æвæры, сæнтгæ цæгъдынау ын сты. Фæлæ уайсахат уыцы ‘рхæндаг хъуыдытæ йæхицæй фæсырдта, æрбайрох сæ кодта.

– Парижы мемæ цардзынæ, – дзырдта йын, – амæй дын уым кæуылты дзæвгар хуыздæр уыздæн. Æз мæ зæрдæ фидарæй дарын, ды абон уа, райсом уа, уæддæр кæй сдзæбæх уыздынæ, ууыл, æмæ уæд демæ иумæ мысдзыстæм, мæнæ дын ныр æз цытæ цæгъдын дæ хъусты, уыдон.

Иунаг хатт дæр æм комкоммæ кæсынмæ нæ систа йæ цæстытæ. Пьеры зæрдæ та тæхудиаг цыренæй куыста, хъазуатонæй гъæпп-гъæпп кодта.

– Мæн ма бирæ цæуылдæртты фæдыл дæрдтыл æмæ бæстонæй асагъæс кæнын хъæуы, – загъта. – Стæй æз æмæ ды иумæ цыппар боны фæстæ фæраст уыздыстæм Парижмæ.

Дыккаг бон æй Франсуа иу хъæуккаг лæгимæ базонгæ кодта – уымæ уыд уæзæгтæласæн чысыл машина брезентæй æхгæд сæрæй æмæ фæрстæй, о, фæсте ма йын хъæдын дуар дæр уыд. Лæг сразы Пьер æмæ Марийы Парижмæ фæхæццæ кæныныл, бирæ сæ нæ бадомгæйæ. Фæлæ Пьерæй рагагъоммæ фондзсæдæ франчы бацагурыдта алы фæндаггон фæлхæстæн: уæддæр та – хъæуккаг лæг, æмæ тарсти, сайд ыл куы ‘рцæуа, уымæй. Пьер ын сæ æвæстиатæй йæ къухы фæсагъта.

Йæ цард-цæрæнбонты Пьерæй нал ферох августы уыцы боны хурыскаст, Франсуайы кæртмæ уæзласæн машинæ куы ‘рбатылд, уæд. Уæдмæ йæм

уый сахатырдæг, æдде лæугæйæ, æнхæлмæ каст фæндаггон арæзтæй. Хæмпæлсæр, æнæдаст Франсуа йе ‘мварс балаууыд æмæ йæ лулæ дымдта. Уæлдæф бацахстау, кæрдæгыл æртæх хурмæ цæхæр калдта. Пьер стыр мæты бахауæгау уыд, йæхи сабыртæ бæргæ кодта, фæлæ йын дзы ницы уад – стыхст, схъуырдухæн йæхимидæг.

– Франсуа, сæттын ыл, – загъта, – мæнæ хъуыддаджы бæрн нæ исын мæхимæ – алцыдæр хорз æмбарын.

– Уæлахиздау дзы куыд уай, уый дын мæ зæрдæ загъты. Фæлæ æз хуыссæджы фыдæй мæлын. Хъæуккаг лæгæн та сæумæдæвдæгæй рабадын у æрвылбоны архайд. Æппæтдæр мын хъусын кæн, мæ зæрдæ уæм тынг æхсайдзæн. Куыд уыдзæн, цы уыдзæн, загъгæ, уæд мæ сæрыхъуын базмæлы, мæ хæлар. Цæй, цæуæм де ‘мбæлццонмæ...

Марийы мусонджы раз æрлæууыдысты, йæ дуар уыд уæрæх гом. Сылгоймаг, дæлгоммæ хуысгæйæ, фынай кодта. Ахæм æбуалгъ хъылмайы смаг та дзы рабырыста æддæмæ, æмæ Пьер йæ фындзы кæлмæрзæнæй йæ цæсгом амбæрзта.

– Нæй гæнæн, – загъта Франсуа, – бацу йæм мидаемæ.

Пьер Марийы сынтæджы нывæрзæнмæ хæстæг балаууыд, йæ бæгънæг уæхскмæ йын хъавгæ бавнæлдта. Уый йæ цæстытæ байгом кодта.

– Мари, фест, цæуын нæ хъæуы, – загъта Пьер. – Ныртæккæ машинайы сбæддзыстæм æмæ нæ фæндаг Парижмæ адардзыстæм. Фест, рабад!

Йе уæхсчыты бын ын йæ къухтæ фæцафта, уæлæмæ йыл схæцыд. Франсуа йын йæ архайдмæ дисгæнгæйæ каст.

– Нæ йæ ‘мбары, цы цæуы, уый, – загъта хъуызгæйæ. – Ацы зæххыл æй мур дæр ницы ‘ндавы, цыфæнды йын кæн – уæлдай йын нæу.

– Уый та уæлдай хуыздæр, уæлдай хуыздæр, – йæ улæфт ахгæдта, афтæмæй загъта Пьер.

Йæ сæрызондимæ цыма кæрæдзийæ фæиртæст сты, уыйау æй æххæст не ‘мбæрста, фыдгæнæг кæй у, сылгоймагæн тыхми кæй кæны, æмæ уæд ахъуыды кодта, загъгæ, æвæццагæн, йæхи ахæм уавæры фенкъары лæгмар дæр. Сылгоймаг уыд æвæджиауы коммæгæс, раст цыма йæхи лæджы ‘вджид бакодта, уыйау. Уыцы мидуавæр ын Пьер уымæ гæсгæ банкæрдта, æмæ Марийы ‘нуæрттæ сæхи иттæг коммæгæс кæй дардтой йе ‘рмтты. Мусонгæй йæ æддæмæ ракода, Мари йæ цæстытæ хуры сонт рухсмæ аууæрста.

Хъæуккаг лæг йæ машинайы цур лæууыд æмæ сæм æнцад каст, йæ

цæсгомыл иу нуар дæр нæ банкъуыст, цыма æрвылбонты уыдæттæм кæсынæй бафæллад, уыйау. Гуыффæмæ Марийы сæргъæвын æнцонтæй нæ бантыст Пьер æмæ Франсуайæн – цы уыд, уымæй иууыл ныр та уыд дæвдæг æмæ уæззау, – тыхамæлттæй йæ хъæмпын гобаныл адæргъ кодтой.

– Ныр, Мари, фынæй кæн, – загъта Пьер. – Аходæнафон дæ æз райхъал кæндзынæн.

Уый та гуыффæйы дæр, чысыл раздæр мусонджы йæ сынтæджы куыд мæрдон фæлдæхтæй хуыссыд, афтæ æнæзмæлгæйæ баззад. Лæг ыл дуар бахгæдта æмæ йæ бынаты сбæдт, машинæ скуыста.

– Цæй, фæндараст ут, – загъта Франсуа, Пьеры къух исгæйæ, æмæ йæ уæд фыццаг хатт банкъардта Пьер, йе ‘рдхорд дæр цæуылдæр кæй тыхсы. – Ма дæ ферох уæд, Парижкæй мын æппæтдæр кæй хъусын кæнинаг дæ, уый.

Араст сты. Дæрддзæф цæугæдон хуры рухсмæ сæрттывтæ, бæлæсты ‘хсæнты райсомы мигъ тæнæгæй-тæнæгдæр кодта. Пьеры уæнгтыл-иу рæстæгæй-рæстæгмæ зырзырæг бахæцыд, æвæццæгæн, йæхæдæг дæр æй нæ бамбæрста, афтæмæй сæумæйы ирдгæмæ суазал. Кабинæйы чъизибын рудзынгæй æнæдзургæйæ каст фæндагмæ.

Дыууæ боны фæстæ изæрдалынгæй ныххæццæ сты Парижмæ. Фæндагыл цалдæр хатты сæ цыд бакъуылымпы – хъæуккаг лæг-иу адзæгъæл, æмæ та-иу сæ кæмдæр хъæдгæрæтты бахъуыд æхсæвиуат бакæнын. Дыккаг бон рауад æппæтæй фæлмæцыддæр. Пьерæн рыст йæ астæуыстæг, иудадзыг дæр æй хуыссæг ахста. Гъемæ дын мæнæ уыйбæрц тухиты фæстæ Париж. Пьеры хæдзары раз æрурæдтой.

Мари хъал уыд. Пьер ыл схæцыд, фæкаст æм зæхмæ æрхизынмæ, стæй, йæ дæларм ын æрхæцгæйæ, æртыккаг уæладзыгмæ схызтысты, йæ фатермæ. Дуар байтыгъта, Марийы хæрæндон уатмæ бакодта, ссыгъта цырæгътæ, рухс-рухсид уаты йæ фæуагъта æмæ уынгмæ æрцыд, цæмæй, лæгæй ма цы дардта, æххæст ын уыдон дæр бафида. Цалдæр минуты фæстæ куы фæздæхт æмæ къæсæрай мидаемæ куыд бахызт, афтæ фæзæрдæхæлд – бамбæрста йæ, цы ‘рцыд, уый. Æмæ уæд æрыммысыд Франсуайы ныхæстæ, Марийæн йе ‘рдзон хабæрттыл дæр йæ бар кæй нал цæуы æмæ йе ‘вастæй рауайынц, сæхи ‘гъдауæй. Пьер æй пьолыл фæтæн бадгæйæ баййæфта, куыд æмæ йын цы акодтаид, уымæн исдуг йæ сæр ницы ахста, бынтон скатайаг. Стæй тасы дон æмæ пьолтæхсæн хæцъил æрбахаста æмæ уат бафснайдта.

Ваннæ узал æмæ тæвд дæттæй æмхæццæйæ фаг куы байдзаг, уæд

æм раздæхт. Мари, уæдæйсарæй куыддæриддæр бадт, афтæмæй баззад, йæ алыварсты йе ‘дзард цæстæнгас рахæсс-бахæсс кæнгæйæ. Раздæр йæ мад кæм хуыссыд, уыцы хуыссæнтæ йын байтыдта, стæй та йæ, йæ дæлæрмтты бацаугæйæ, ваннæмæ бахуыдта – æвæджиауы уисæнгæнаг та йын басгуыхт – уæлæйы дарасы бæсты йыл фыр чъизийæ цы сау-сауид хæбырæгътæ уыд, уыдонæн се ‘гънæджытæ рафтыдта, йæ уæлæ йын ницыуал ныууагъта. Йæ буар разынд чызг-сылгоймаджы буарау фидар æмæ хæддых; йæ чъизийæ тарбын буар цалдæр раны – цъæхтæ, йæ гуыбыныл рахизæрдыгæй бæрæг дардта дæргъæццон фæлурс нос.

– Ныр, Мари, дæхи ваннæйы æруадз æмæ баудæсай, – йемæ ахæм рæдау хъæлæсæй ныхас кодта, цыма раст æнахъом сабиимæ дзуры, уыйау. – Ох-хына, дæ сæр раздæр куы у ныхсинаг!

Сахаты бæрц фæцархайдта йемæ, фæлæ уæддæр иу хъуыддаг скæнын нæ бафтыд йæ къухы – йæ къæхтыбынтæ йын хæрзæхсад бакæнын, ахæм бæзджын царм сыл уафсау ныхъхъæбæр, ноджы ма – арæх уæзæгджынтæ. Хъахъхъæдта йæ ‘хсгæ-‘хсын, цыма, йæхи куыд дардзæн, зæгъгæ, фæлæ уымæн йæ цæстытæ дæр æмæ йæ цæсгом дæр нæ аивтой, раст цыма йемæ нæ, фæлæ ‘ндæр кæимæдæр уыд йæ архайд Пьерæн. Пьер та цы? – йæ сæр, дисæй мæлгæйæ, тылдта.

Æппынфæстаг æй хисæрфæнæй бæстон ныссæрфта, хинайæн халаты йæ æнгом батыхта, рахуыдта йæ уатмæ æмæ йæ схуыссын кодта. Уый æвæстиатæй йæ цæстытæ æрæхгæдта. Пьер минуты бæрц йæ уæлхъус алаууыд, æдзынæг æм каст. Йæ цæсгом сурс, йæ бæрджытæ фæирддæр сты – æмæ афтæ фенхъæлдта, цыма ацы тæккæ уысмыл Мари уæрæх цæстæй ракæсдзæн, æмæ йын уæд уый дæр йæ дисгæнæг, зонджын цæстæнгас ацахсдзæн. Лæууыд, уыдæттыл хъуыды кæнгæйæ, стæй йæ æппынæрæджиау фембæрста, ныр ын иуцасдæр йæ удаенцой улæфынмæ æхсызгонæй кæй хъусы .

Кæд цыфæнды уæнгсаст, фæллад уыд Пьер, уæддæр уыцы ‘хсæв æвзæр æмæ хæрз чысыл йеддæмæ нæ бафынæй. Дыгууæ-æрта хатты сыстад, йæ халаг æмæ-иу туфлитæ скодта, æмæ та-иу Марийы бæрæггæнæг бацыд. Алы хатт дæр æй æййæфта тарф фынай кæнгæ. Райсомæй раджы рабадт, йæ уæладарæс скодта, хъæбæр къофи бацымдта æмæ та ногæй Марийы уатмæ бахъуызæгау кодта. Рудзынгæмбæрзæнты ‘хсæнты рухс мидаемæ хъардта. Мари фыццагау æнæфезмæлгæйæ хуыссыд, фæлæ йæ Пьер нæ зыдта, фынай у, тарф фынай, æцæгæйдæр æви фæуыргъуыйау йæ царды æнæнхъæлæджы æрцауæг цæхгæр ивдзинадтæй; уыцы ивдзинадтæ

ай-гъайдæр зондæй нæ фæхатыдтаид, фæлæ йæ буарыхъæд та къæрц-хъусæй баззад, æмæ йыл æппæтдæр æртæфст. Æппынфæстагмæ, дæсæм хатт æй куы бабæрæг кодта, уæд уымæн байгом сты йæ цæстытæ. Пьер рудзынгæмбæрзæнтæ фæйнæрдæм ассыдта æмæ загъта:

– Дæ райсом хорз, Мари.

Куы йæм скаст, уæд æм йæ зæрдæ фæхæрзæггурæггагау Пьермæ. Марийы цæстытæ алцы æмбарæгау ферттывтой, цæуылдæр дисы бацыд! Уæдмæ йæ сæр иннæрдæм азылдта, стæй та-иу æй фæстæмæ раздæхта, æмæ йæ ды ацу æмæ рахат, цы зæгъинаг у уыцы разил-базилæй, уый: цы дæ хъæуы, мæнæ чидæр? Ам цы кусыс? Ахъуытты ма у, æмæ æз рабадон... Бæргæ, бæргæ, фæлæ ахæмæй ницы уыд йæ цæстæнгасы уыцы æртæ æнкъарæнæн сæ иуæй дæр.

Уæдæй фæстæмæ Пьерæн ног цард бацайдагъ. Кæд йæ къухы ницы ‘фтыд зæрдæрухсы хос æнтыстæй, уæддæр æгæрон разынд йæ быхсон-дзинад, нæ хъыг кодта Марийы ахуыр кæнынаей хæдзары мидаг хидарыны æгъдауттыл. Æрвылбон дæр æй ваннаейы ‘хсадта, фаста йын йæ дзыккутæ, йæ алы фезмæлдмæ дæр ын йæ хъус дарда – цæвиттон, ницы дзы ирвæзт. Иунæгæй-иу куы базадаид фатеры, уæд-иу æй йæ уаты гуыдырæхгæдæй ныууагъта – тарстис, уæдæ нæ тарстис, исты фыдбылыз-фыдракæнд ыл куы ‘рцауа, уымæй. Нæ дзы рох кодтой Франсуайы ныхæстæ дæр, зæгъгæ, Мари хæринаджы уæлдæйттæ йæ гобаны бын æфснайы, æмæ йын алы бон дæр йæ сынтæг сгæрста, æмæ дзы-иу куы дзидзайы хай разынд, куы дзулы карст, куы хæнкъæлтæ. Рахаста сæ-иу цæлгæнæнмæ. Мари йæм-иу йе ‘дзард цæстытæ куы сарæзта, уæд ын-иу зæрдæтæвæрæгау дзырдта:

– Ма тыхс, Мари, уыцы ахуыр дæр ныууадздына. Ныр та уал сæ скъаппы фæстæдæрмæ бавæрæм.

Куыд нæ йæ фена, афтæ дæр сæ-иу хатгай ахаста. Æмæ уыцы бон дæр æрцыд: Марийæ фæрох уæлдæйттæ ‘мбæхсын. Пьер фыр цинаей хæрдмæ хауд, гобаны бын куы ницыуал разынд, уæд. Æрмæст йæ цин бирæ нæ ахаста: дыккаг бон дзы ссардта цалдæр дзидзайы карсты.

Нæй, нырма ницы хуыздæр, нывылдæр кодта Мари – дзур æмæ йын йæ сæры зонды садз, афтæ не ‘мбæлы, худинаг у, фæлтау мæнæ афтæ-уфтæ кæн, зæгъгæ. Къуыри къуырийы фæдыл ивгъуыдта, баихсыд сентябрь, октябры узал комытæф æрбауылæн кодта. Афонтæм гæсгæ Марийыл цы дарæстæ хъуамæ фидыдтаиккой, уыдон ын раджы балхæдта сæрмагонд дуканийы Пьер, къахæй сæрмæ йæ сарæзта. Æмæ куыдфæстæмæ фæцахуыр цындатæ

æмæ къахыдарæсыл, йæ къахыбынтæ æрчыиагау хъæбæр нал уыдысты. Фæлæ уымæй дарддæр ницы ивта йæ уаг, йе ‘гъдауы. О, цалдæр минуты бæрц-иу нывыл адæймаджы ‘нгæстæ ахаста, фæлæ ‘рмæст хæргæ-хæрын: архайдта кард æмæ вилкæйæ, салфеткæтæ-йедтæй, æрмæст-иу уæддæр йæ цæстæнгас та цыма зынгхуыстдæр фæцис стырдæр бæллæхы бахауæгау, фæзминагай цытæ кæны, куыд дары йæхи, уый æнæ хъуыдыйæ, уымаæн æмæ иу фæтчы домæнæн дæр йæ нысаниуæг не ‘мбæрста, нæ йæ хатыдта.

Æппындæр ын уæлдай цыма ницы у, мисхал дæр æй ницы ‘ндавы – нæдæр ваннæйы хи найын, нæдæр хæрд æмæ йæ ад, дарæстæ йæ уæлæ скæнын, кæнæ та сæ раласын, бæгънæг æмæ бæгъæмвадæй цæуын... Истæуыл фæцалх уа, истытæ бонæй-бонмæ æххæст кæна – куыннæ стæй! Куы фæуазæлтæ, уæд Пьер сæ фатеры дыууæ пецы дæр арт æндзарын райдыдта æмæ фыццаг æдас нæ уыд, кæнæ йæхи куы басудза, кæнæ фатерыл зынг куы бафтауа Мари, уымæй, фæлæ уый пецтæм хæстæг дæр нæ цыд. Гъе фæлæ-иу бынтондæр уазал куы фæхъызт, уæд-иу æй уыцы иударон уавæры æрбайæфта: пьолыл пецы дзыхмæ цыртдзæвæнау бады. Цæлгæнæнмæ та кæсгæ дæр никуы бакодта.

Ноябры фæстаг бон дын æм Франсуа телефонæй йæ куыстмæ бадзырдта, цæй куыд, дам, сты дæ хабæрттæ-хъуыддæгтæ.

Пьерæн зын уыд басæттын, цæмæй раппæла, ахæмæй уал мæйы дæргы кæй ницы бафтыд йæ къухы, ууыл. Уымæ гæсгæ æндæр цыдæр ныхæстыл схæцыд раздæр, стæй йын уæддæр зæрдæвæрагау загъта, цыдæртæ хуыздæрырдæм фенкъуыстысты, æмæ, рæхджы кæд фембæлой, уæд ын алцыдæр бæстон радзурдзæн, зæгъгæ. Франсуа йемæ кæй сразы, ома, банхæлмæ кæсыныл, уый мæлæты ‘хсызгон фæци Пьерæн. Гемæ дын уый дыккаг бон изæрыцæстыл куыстæй куы ‘рбаздæхт æмæ цæлгæнæны йæхицæн æмæ Марийæн æхсæвæр скæныныл куыд архайдта, афтæ дын йæ хъустæ кæйдæр хъæлæс куы ацахсиккой. Æнахуыр хъæлæс хус дзæгъ-дзæгъ кодта, цыдæр бæрæг ныхæстæ зæгъынмæ цыма хъардта йæхи, фæлвæрдта. Пьер тагъд-тагъд фæкуыси хæрæндон уаты – Мари та пецы тæккæ дзыхмæ пьолыл, уымæй размæ-иу куыддæриддæр бадт, афтæ бадт æдзынæгæй.

– Мари, уый дæ хъæлæс хъуыстон? – бафарста йæ. – Æмæ уæд кæимæ ныхасы бацыдтæ?

Мадзурайæ та йæм йæ афтид цæстытæ куы систа, уæд лæг къæхты-бынæй ныуулафæд æмæ батæхуды кодта:

– Уæ Хуыцау, искæдбон æй дзургæйæ мæхи дыууæ цæстæй куы фенин æмæ йæ мæхи дыууæ хъусæй куы фехъусин!

Æртæ боны рауадаид, афтæ та йын йæ хъæлæсы тасмачыййау хæр-хæр цыма айхъуыста. Ныр хъуызгæ бацыд æрдаггом дуары къæсæрмаæ, Мари йæ нæ уыдта. Æмæ, æцæгдæр, йæ хъæлæсæй цы мыртæ хауд, уыдон, кæмдæр цыма зесты хæр-хæр цæуы, уыйау уыдысты, адæймаджы хъæлæсыуаджы æнгæсæнтæ дзы ницы раиртæстаис. Иуцасдæр рæстæг ма рацыд, æмæ йæ Пьер фæфиппайдта: куыстæй йын йе ‘рбздæхыны афон Мари зоны, науæд та йæ ‘нкъаргæ кæны. Гъемæ дын иуахæмы, сæхимæ бонрæфтыл куы фæзынд, уæд æм дуары фæстæ æнхъæлмæ каст. Мидамæ куы бахызт, уæд Мари йæхи удаистæй иуварс аппæрста, цыма æрбацæуæг, фыццаг хатт кæй уыны, ахæм чидæр у, уыйау.

– Ма тæрс, Мари, ма, æз дæн, æз, – загъта йын, йæ цæстытæм ын æдзынæг кæсгæйæ, æмæ уæд кæддæрты-уæддæрты фæдта, се ‘нгас хатгай цæхгæр кæй афæливы. Куы йын дис фæкæнынц, куы, æнæнхъæлæджы цыдæр цыма ‘рцæуы йæ цуры, афтæ фесхъиуынц. Йе та æнæууæнкæй ракæсынц. Æцæг царды фæзындтимæ баст нæ ваййынц, йæ алыварс цытæ фæцæуы, уыдоны мидисимæ сын иумæйагæй ницы раиртасдзынæ. Йе ‘ргом ма цæмæ аздæхта Пьер, уый – йæ буарыхъæды ивæнтæм – о, æрвылбон дæр æй надта ваннæйы, фæлæ йæм раздæр афтæ каст, цыма йæ къухтæ, риу, гуыбын, къæхтæ иумæ схъиуæццагæй баныхстысты. Сæхæдæг дæр уый æнхъæл цыма нæ уыдысты, æмæ иу буары хицæн хæйттæ кæй суыдзысты. Уалынды та йын йæ дзаумæттæ куы ласта йæ уæлæйæ, уæд ыл сæрæй бынмæ йæ уынаг – ныр уынаг – цæстытæ ‘рхаста. Æмæ хъуыддаг цæй мидæг ис, уый рахатыдта, раздæр куырмау цыма уыд, ууыл дисæй мæлгæйæ. Кæддæры низæфхæрдау, тармылазонхуыз буар, фыццаг хатт ын æй куы ‘хсадта, уæд цы уыд, уый ныр æрбацыдæр. Ныр Пьер уыдта урс буар сырхбын æууæлтимæ, æрыгон сылгоймаджы буар: фæтæн æмæ фæлмæн уæхсчытæ, нывылгонд къуыбыр риутæ, се ‘хсæн – нараг дзыхъхъ; æлвæст гуыбын, дæргъæй-дæргъмæ зырнайзылдау хæрзконд къæхтæ. Æрмæст уыцы алæмæты буарысконды дæр цæрæццагæй ницы зынд, цардбæллонæй, лæгæн бæллиццаг-тæхудиагæй – цыдæр æнæуынон, æнæуд, раст йæ цардцух цæсгом æмæ зынгхуыст афтид цæстытау.

– Хорз бафынæй кодтай, Мари?

Æмæ ‘рвылрайсом дæр уыцы иу дзуапп – тутт цæстыты æхсгæ каст,

рох а́й чи нэ кодта а́мэ йыл сахуыр уэвын дэр кэуыл нэ куымдта йэ зэрдэ.

Эппэтэй тыхстагдэры хос та йын уый уыд, а́мэ йа́м бынтон а́нах-ом сабийау цэст дарын кэ́й хуы́д. Кэ́д ын иудадзыгдэр йэ быны клеенкэ тыдта а́мэ йэ алы хатт дэр бэстон а́хсадта, кэ́д, кэ́м фына́й кодта Мари, уыцы уаты рудзгуытэ бон-иза́рмэ уа́рэх тыгъдэй уагъта, уэддэр, йэ кьэса́рэй йын бахызтэ иуга́р, – дэ фындз дын рауа́г смаг ныщавтаид, а́мэ та-иу ын уыцы уава́р йэ зэрдэ фа́рэхуыста, де ‘ппэт фыда́бэ́ттэ дэр дза́гъа́лы сты, за́гъгэ. Фэла́э Пь́ер нэ саст, фыццагау а́вэллайгэ тырныдта уыма́, ца́мэй Мари́йы цард йэ раздэры уава́ртэм азда́ха. А́мэ та-иу йэ са́ры исты а́хэм мадзал куы фегуырд, а́нама́нг ыл хорза́рдэм саха́дзэ́н, за́гъгэ, а́нхъала́й, уэд та-иу уыма́й дэр спайда кодта. А́мэ йын дза́вга́р кьуы́риты фа́стэ банты́ст: Мари йа́хи, а́мбаргэ а́дэйма́гэ́н куы́д фа́тчы, а́фтэ дарын райды́дта.

Пь́ер йэ зэрдэ дардта, ныр инна́э хуы́дда́гта́м дэр Мари фа́рэ́вдз уыдзэ́н, фэла́э – на́й, цы Мари уыд а́нда́р ца́мэйда́рты, а́хэма́й ба́ззэд. Бонта́ цыды́сты, кьуы́ритэ ивгъуы́дтой. Иза́ргара́тты Пь́ер ара́хдэр, чины́джы-иу каст, а́фтэма́й ба́дт. Йэ ка́сын-иу куы фа́уагъта, уэд та-иу Мари́мэ фа́ци ка́сынты́л – пе́цы цур бады кэ́ддэри́ддэр а́на́ фэзма́лгэйа́э а́мэ ма́дзура́йа́э. Тынг ста́мхатт дзы-иу сирва́эт зесты га́-базы дза́гъ-дза́гъау ца́лдэр мыры, а́ца́г сын ба́мбарыны амал нэ уыд, дзырды хуыза́нэй дзы ницы раи́ртэста́ис.

Иза́рэй-иу Пь́ер йа́хи а́руагъта сы́нтэ́джы, фэла́э йа́м-иу хуы́ссэ́г а́мга́рон нэ цыд дэ́ргъва́этин ра́ста́эг. А́мэ та-иу сыста́д, ба́цыд ба́рра́ег-га́нэ́г, Мари фына́й ка́ны а́ви цы уа, за́гъгэ. Гъе́ма́э йа́м-иу кьэса́рге́-ронма́ райхуы́ст йе ‘нца́д-а́нцой ула́эфт. Йэ кьа́ха́лгъты́л-иу фа́ста́ма́э раздэ́хт а́мэ та-иу йэ хуы́ссэ́нуат сса́рдта.

Бынтон дза́гъа́лы фа́лва́рдта ба́мбарын, Мари́йы ми́дду́нейы цыта́э ца́уы, уыдон, хуы́ды та йыл а́ппына́эдзу́х кодта. А́рма́ст иу хуы́ды йа́хица́й дард тардта, цыда́р фа́дза́хстау а́й хуы́дта, а́ва́тк – ху́динаг а́м каст, йа́хэда́г дзы йа́хица́й а́фса́рмы кодта. Уыцы а́ва́тча́и́г хуы́ды та а́хэм уыд, за́гъгэ, уы́й, Пь́ер Форэ́, куына́э уыда́ид, уа́д, цыма́, цы ба-уыда́ид а́цы ма́гуырта́г сы́лгойма́г?.. О, кьа́мдза́стыг дзы кодта а́рма́ст йэ фа́зында́й дэр уыцы а́на́байра́йгэ хуы́ды́йа́н – йа́хица́й цыма ны́ббуц, ны́хъха́л, а́фтэ уа́ди; фэла́э та-иу ба́р-а́на́бары уыцы са́гъэ́смэ а́нда́руылты раздэ́хт: Мари́йы а́ппа́ты фы́ццаг хатт куы́ фэдта, уыцы

фэлгонцы та-иу йæ цæстыгыл ауад. Бацъынд-иу кодта йæ цæстыгæ, æмæ та-иу мæнæ Мари, æцæг æй ныр та ахæмæй уыдта, йæ фатеры дзы цахæм Мари рауад. Минæм хатт йæхæдæг йæхи къуымы кодта æнæдзуапп фарстæй: чи уыд æмæ цы марддаг уыд æмæ цы цардæй цард ацы сылгоймаг, цалынмæ йæ Франсуа фæндаджы бæстастæу не ссардта, уæдмæ? Исчи йæ куы бафарстаид, Пьер, дæ размæ цы хæс сæвæрдтай, уымæн йæ нысаниуæг цуи, стæй, цыдæриддæр кæныс Марийæн, уыдоны руаджы цæмæ тырныс, зæгъгæ, уæд ахæм дзуапп радтаид: йæ зонд дæр æмæ, царды мидаг дæр цы бынат ахста Мари, уыдон фæстæмæ йæхи куы бауайккой. Æмæ рæстдзинад загътаид, æрмæст æппæт рæстдзинад нæ – йæ хъуыды кæронмæ куы ахæццæ кодтаид – æнкъаргæ цы кодта æрмæстдæр, фæлæ йæ фæндгæ та цы нæ кодта – уырдаемты, уæд хъуыддаг фæбæлвырддæр кодтаид: о, йæ зонд йæхимæ ‘рцæуæд, æрмæст йæ раздæры цард та ма раздæхæд, ома, йæ ивгъуыд Марийæн.

Раст зæгъгæйæ, нырма сæ иу дæр – зонд – æмæ сæ иннæ дæр – йæ ивгъуыд – æбæрæг дард уыдысты. Франсуа йæм цалдæр хатты дзырдта телефонæй, æмæ Пьер ныфсæрмыдзаст, афойнадыл ын бæстонгонд дзуапп кæй нæ лæвæрдта, уый тыххæй – алы къæбæрсайæн ныхæстыл-иу ын схæцыд. Нал фидыдта сæ ныхас дарддæр аргъæвын, æмæ йын загъта, уæд æмæ нæм уæд фæзын нæ цæрæн бынатмæ, зæгъгæ. Иу хъæрмуст изæр сæм фæзынд.

Мари йæ уаты ныр къæлæтджыны бадти – фæцалх ууыл дæр та, пьолыл-иу нал æрфæтгæн. Йæ уæлæ – тарвæлыст уæлæдарæс, йæ къæхтыл – цъындатæ æмæ туфлитæ. Йæ дзыккутæ – Пьер ын сæ йæхæдæг æлвыдта – хаудысты йæ уæхсчытæм. Уæддæр та йæ ирдцъар цæсгомыл кæддæрау ныхæстæй баззад йæ афтид фæлурс цæстыты мæрдон хуыз. Раздæр уал Пьер Франсуайы йæхи хатæнмæ бахуыдта.

– Ды йæ ныртæккæ фендзынæ æмæ мын стæй æргом зæгъдзынæ, цы хуызæнæй дæм разынд, куыд дæм фæкаст йæ алы æууæлтæй дæр. Фæлæ, дæу куы фена, уæд куынæ фæудаист уайд.

– Бæлвырд æмæ мæ биноныгæй фæнды демæ Марийы тыххæй адзурын, – загъта Франсуа. – Афгæ мæм кæсы, цыма...

– Бабыхс, демæ фæстæдæр аныхас кæндзыстæм. Ныр уал уымæ цом. Ды-иу мацы дзур, мæхи бар æй уадз.

Пьер разæй, йæ хæдфæстæ Франсуа, афтæмæй йын бацыдысты йæ уатмæ.

– Дæ изæр хорз, Мари, – цы уыздæн æмæ куыд уыздæныл кæй мæт кодта, уый фæстиуæгæн йæ хъæлæсыл ризæг бахæцыд Пьерæн. – Мемæ ‘рбацауæг Франсуа у, хуссары ды уымæ цардтæ, нæ иумайаг хæлар æй хон...

Мари бадгæ-бадын фесхьиудта, фæлæ йæ хуыз нæ аивта. Франсуа йæм йæ бæгъгъæтгом цæстытæ ныццарæзта, фæлæ дзы уæддæр мыр дæр не схауд. Се ‘дзæмæй лæуд нымæд уысмтæ ахаста, Мари дæр æндзыгæй бадт, Пьер йæ фыр тыхстæй схъуырмæ æмæ фæкодта:

– Мари, ма тыхс, нал дæ батыхсын кæндзыстæм.

Рацыдысты уатæй, Пьер йæ фæлварæг цæстытæ базылдта Франсуамæ, уымæн уæдмæ дæр йæ дисгæнаг цæстæнгас æндагъдæй баззад йæ цæсгомыл.

– Диссæгтæ æмæ ‘мбисæндтæ! – загъта. – Æппæтдæр мæхæдæг нæ фæдтон, зæгъгæ, уæд мæ ницыхуызы бауырныдтаиккой дæ хабæрттæ!

– Æз æй алы бон дæр кæй уынын, уымæ гæсгæ, куыдтæ ивы, уыдон дæу хуызæн ирдæй нæ фиппайын...

– Мæнæ зæронд! Цыдæр кæлæнгæнæг басгуыхтæ! – загъта Франсуа. – Мари йæ бакаст, йæ уындæй, сылгоймаг цы вæййы, уый сси: уæлæдарæсы мидæг, къæлæтджыны, зæххыл... пьолыл нæ бады. Йæ цæсгом та... нал æй ис базонæн, мæ лымæн, нал! Цытæ дын бантыст! Арфæ дын кæнын, никуы уыдтæн уыдæттæ ‘нхъæл, – цы дзырдта Франсуа, уыдон тынг зæрдиагæй дзырдта, кæрон нал зыдта йæ дисæфтыдæн.

– О, стæй ма йед... – Франсуа фæкъуыхцы, цы зæгъинаг ма уыд, уый йæм бынтон хорз цыма нæ каст, уыйау. – Мидæмæ цæугæйæ ма дæ цæмæй бафæрсиаг уыдтæн, йед...

Пьер æй фембæрста:

– Цы ныкъкъæзæнæг дæ, – йæхимæ зылынхъом дæр у ныр, æфсармджын адæймагау дары йæхи.

– Лæг куы цæра, уæд цынæ диссаг фæндзæн! Тынг диссаг, тынг! Стыр диссаг, стыр! – Франсуайæн дзырдтæ нал фаг кодта. – Сæттын ыл, нæ мæ уырныдта мисхал дæр, æмæ дæуæн, Пьеро, дæ фæндæй хорзæй исты рауайа. Цыдæр æдылдызæф мæм кастæ. Уæуу, мæнæ царциатæ! Мари раздæр уым, махмæ, цы уыд æмæ ныр та, ам, дæумæ, куыд у æмæ цы у, арв æмæ зæхх – се ‘хсæн!

Хæрæндоны бадтысты æмæ къофи чысылгай хуыппытæ кæнгæйæ цымдтой.

– Психиатрмæ никуы уыдтæ фæрсæг? – бафарста Франсуа.

– Куыннæ, тæккæ ‘ндæрæбон, – загъта Пьер. Æмæ йæ цæстытыл

ауадысты аенхъалмакæсæн уат – дзæвгар рæстæг дзы фæбадт; ацæргæ лæджы фæллæд цæстытæ – психиатр. Сæрæй бынмæ йын радзырдта Марийы уавæры тыххæй æмæ йын стыр цымыдисагæй аенхъалмæ каст йæ дзуапмæ. Психиатр æм лæмбынаг фæхъуыста, стæй йæ къухтæ æвадат лæгау фæйнардæм аппæрста:

– Мах, о, цыдæртæ зонам адæймаджы сахъатгонд сæрымагъзы тыххæй, йæ хыгдард зонды... Фæлæ, зонгæ цы нæ кæнæм, уыдон кæуылты фылдæр сты, алы сусæгтæ... Бирæ цыдæртæ ма нын сты раиртасинаг. Мари та... Цæхгæр мæ бон ницы загъын у, фæлæ йын, мæнмæ гæсгæ, сдзæбæхгæнæн нæй.

Пьер уыцы тæрхон куы фехъуыста, уæд цæстуынгæ нывгондæй йæ зæрдыл æрлаууыдысты сæрдыгон бонтæ æмæ тар хъæд, Франсуайы загъдау, ууыл – «это бедное больное животное» – куы бамбæлд Марийыл, уæд; мæлдзыджыты губаччы цъæхснаг тæф, хур сæгъы цæстау сыгъдæг арвыл, цæугæдоны уынар æрхы дæлбын, Марийы хурсыгъд къæхтæ, йæ ‘ндзыг рухсдæф цæстытæ...

– Омæ дын æндæр уæдæ цы зæрдæтæ бавæрдтаид психиатр дæр, – загъта Франсуа.

Дыккаг бон райсомæй Пьер Марийы уатмæ куы бацыд, уæд æй фынайæ баййæфта. Талынггæрæттæ ма дзы уыд, æмæ йыл цæстытæ куы фæцахуыр сты, уæд ын урс базыл йæ даргъхъуын сæр равзæрста, йæ уæздан цæсгомыл хъазыд тарф фынайы æнцойад. Кæддæр, хуссары ма куы уыдысты, уæд йæ сæры цы хъуыды райгуырды, уый сног: хуыздæр нæ уыдаид, фæлтау æй, цы уавæры йæ федта фыццаг хатт, афтæмæй йæ ныуадзын – æнæмæт, æнæсагъæссаг амондджынай, æгъатыр, æмтгæры дунемæ – царды æцæгдзинад цы хуындауы, – уырдаæм æй раздахын фæлварынай? Фæлæ уысм æххæст нæма аивгъуыдта, афтæ фæфæсмойнаг, цыма сæнтгæ цæгъды, ай бынтон куы байрæджы уыцы фæнд сæххæст кæнынæн, уæд, загъгæ. Æнæфезмæлгæйæ сагъдауæй лæууыд æмæ Марийæ йæ цæстытæ нæ иста. Ацы уатмæ æмæ-иу ацы сынтæгмæ ‘рбацæугæйæ, мæнæ йын-иу йæ мадæй раздæр фестын бантыст, загъгæ, уæд-иу ын къофи æрбахаста, æмæ дзы нæ рох кæны мады фынайхъæлдзæг хъæлæс:

– Бузныг, Пьеро, мæ чысыл дзиба. Хуыссæг та мыл фæтыхджын, æмæ мæ ды та рæвдауыс, фыдахуыр мæ кæныс...

Ирон æвзагмæ ГУСАЛТЫ Барисы тæлмац.

Уыдзæн ма

«АУ, ИСКÆД МА ФЕМБÆЛДЗЫСТÆМ?..»

*Абациаты Верæйы (Дика) фыстæджытæ
йæ фырт Гæздæнты Гайтомæ*

Абациаты Верæйы (Дика) фыстæджытæ Францмæ, йæ фырт Гæздæнты Гайтомæ, ссардта филологон наукæты доктор Хъамболты Тамерлан æмæ сæ бæстон фиппаинагтимæ ныммыхуыр кодта журнал «Дарьял»-ы 2003 азы 3-æм номыры. Уым бузныг загъта, чи йæм сæ радта, уыцы графиня Доминик де Нарпæн (Абациаты Ольгæ) æмæ, йе ссарынæн чи баххуыс кодта, уыцы Дзанайты-Арис Лорæйæн.

Абон фыстæджытæй цалдæр уæ размæ хæссæм, куыд фыст æрцыдысты, афтæмæй. Хъамболы-фыртимæ иумæ зæгъæм, сæ нысаниуæг æгæрон ахсдзиаг кæй у, фыссæджы архив Гарварды университеты кæй ис æмæ йæ нæ бон фенын кæй нæу, уымæ гæсгæ.

Абациаты Верæ (Дика) райгуырд 1876 азы Хъæдгæроны. Æрыгонæй йæ аластой Санкт-Петербургмæ, æмæ уым хъомыл кодта йæ фыдыф-сымæр Абациаты Мæхæмæты хæдзары. Райста тынг хорз ахуырад. XX æнусы райдайæны йæ цард бану кодта Петербурджы хъæды институты рауагъдон Гæздæнты Иванимæ æмæ йемæ басгæрста Уæрæсейы империйы бирæ бынагтæ – Сыбыр, Белорусси, Тверы губерни, Смоленск, Полтавæ, Харьков. Уыдис сын æртæ кæстæры: дыууæ чызджы æмæ фырт Гайто, фæлæ чызджытæ нæ рацардысты. 1911 азы, Гайтойыл аст азы цыд, афтæ амард сæ хæдзары хицау дæр.

1919 азы онг мад æмæ фырт уыдысты иумæ, стæй лæппу хæстмæ ацыд, æмæ йæ мад никуыуал федта. Йæхæдæг 1920-æм азты æрыздæхт йæ райгуыраг Ирыстонмæ, æмæ йæ амæлæты бонмæ (1940 азы кæрон – 1941 азы райдиан) фæцард Дзæуджыхъæуы Бородинскийы уынджы 11-æм хæдзары. Цалдæр азы бакуыста Цæгат Ирыстоны педагогон æмæ хъæуонхæдзардон институтты немыцаг æмæ францаг æвзæгты ахуыргæнæгæй. Уый ратæлмац кодта фыццаг хатт уырыссаг æвзагмæ Всеволод Миллеры «Язык осетин» æмæ Жорж Дюмезилы «Книга о героях».

Йæ мадмæ фыстæджытæ æрвитын Гæздæнты Гайто райдыдта 1920 азты астæу. «Ау, искæд ма фембæлдзыстæм?..» – фарста ныййарæг мад йæ фырты йæ фыстæджытæй иуы. Дыууæйæ дæр сæ ныфс дардтой Максим Горькийы æххуысыл, фæлæ уæддæр, ног советон хицауад урс

æфсады рæнхъыты хæцæг адæймагмæ цы цæстæй ракастаид, уый бæрæг нæ уыд. Уымæ гæсгæ мад уыцы иу рæстæг дзырдта, цæмæй Гайто хорз ахъуыды кæна æрыздæхыны уынаффæ рахæссыны размæ: «...mais tu ne reviendras que dans un an, n'est-ce pas? Pas avant» («Æрмæстдæр афæдзы фæстæ æрыздæхдзынæ, афтæ нæу? Уымæй раздæр нæ»). Францагау, иртасæг Хъамболты Тамерланы хатдзæгмæ гæсгæ, фыста, йæ хъуыды НКВД-йы кусджытæй бамбæхсыны æмæ йæ фыртæн, уавæр уал тæссаг у, уый бамбарын кæныны охыл. Хъамболы-фырт ма фæбæрæг кодта, фыстæджыты ныхас кæуыл цæуы, уыцы адæмы дæр. Зæгъæм, Дзбн – уый у Гайтойы фыдыфсымæры лæппу Гæздæнты Дзыбын – зындгонд дохтыр æмæ æхсæнадон архайæг, «Ирон газет» æмæ ирон рауагъдадон æхсæнад «Ир»-ы бындураæвæрджытæй иу; Надя (Надеждæ), Ольгæ, Серафимæ, Хабе (Евгения) – Дзыбыны хотæ, æхсæнадон архайджытæ, адæмон ахуырады рæзмæ аккаг æвæрæн хæсджытæ; «А.М.» – Алексей Максимы фырт Горький, Пашковтæ – Гæздæнты хæларттæ, Харьковы куы цардысты, уæдæй фæстæмæ; Танечкайы дзы кæцыдæр иртасджытæ хонынц роман «Вечер у Клэр»-ы сæйраг хъайтар æмæ а.д.

Дыууæ уды нал фембæлдысты, уæлæуыл кæрæдзи нал федтой. Абон рæстмæ бæрæг нæу, фыстæджыты руаджы уæддæр кæрæдзи кæцы азты онг рæвдыдтой, уый дæр. Хорз уайд, иууылдæр куы разыниккой, æмæ фыссæджы сурæт нæ цæстыты раз ноджы ирддæрæй куы сыстид, уæд...

Франция, Париж XII,

ул. Д-ра Гужона,

г-ну Газданову

Мой дорогой Гайто!

Я только что получила твое письмо от 22/VI. Удивительно быстро дошло. 30/VI послала тебе 3 письма одно вслед за другим, т.ч. тебе надоест уже их и читать. Вероятно, пишу одно и то же. В этом ключочке я хочу тебя просить, чтобы ты вычеркнул из нашей жизни то мое письмо, которое до сих пор жжет меня огнем. Родной Гайтоша, это был просто крик отчаяния. Ведь особенно больно бывает, когдаобразишь, что любимый тобой человек относится к тебе небрежно. Вот я вообразила это и черт знает что написала. Но я знаю, что ты чувствуешь мою бесконечную и беспокойную любовь к себе и простишь меня. Я думаю, что уже и простил, потому что после того ужасного письма у меня только

сегодня состояние полного покоя, и это потому, что я чувствую твое успокоившееся настроение.

Жара у нас стоит тропическая. Город весь в зелени. Экскурсанты в автобусах и автомобилях спуют мимо нас по дороге к Военно-Грузинской дороге. Ужасно люблю на них смотреть: счастливые, здоровые, загорелые молодые лица в разноцветных головных уборах мчатся с восторгом осматривать новые места и наслаждаться горным воздухом.

Выходит, что ты работаешь 19 – 20 часов в сутки. Многовато. Береги себя. Будь здоров. Целую крепко-крепко.

Твоя мама.

Франция, Ванв (Сена),

ул. Исси, 4,

Г-ну Газданову

22/IV – 31 г.

Мой дорогой, родной Гайтоша!

Сегодня, 22-го апреля, ровно 6 недель, как я сломала себе руку. 6 недель было достаточно для того, чтобы я в состоянии была писать так, как ты видишь, и чтобы смогла приступить к работе. Ты не можешь себе представить, с какой великой радостью я писала на доске большими, хорошо выведенными буквами: «Heute ist der Zweiundzwanzigste April 1931» и не почувствовала почти никакой боли. Сейчас, правда, рука побаливает, но это пустяки, все страшное позади. Есть еще дефекты, но лечение продолжается: массаж, ванны и, надеюсь, что через месяц рука совершенно не будет болеть, но воспоминание о переломе останется на весь остаток жизни, потому что кость срослась не совсем правильно – сломалась в таком месте рука, где очень трудно ей срастись совершенно правильно. Но это абсолютно не важно – важно, что не потеряла трудоспособность. А что касается оплаты за время болезни, то ты, пожалуйста, «не дави фасон», ибо я из страхкасы получила тоже все полностью до единой копеечки за все 6 недель, которые проболела.

А ты напрасно говоришь, что никакой катастрофы не было – катастрофа-то у тебя была, но кончилась она пустяком. Это уже кто-то из вас, пострадавших, родился под счастливой звездой. Словом, в данный момент все хорошо. Я никак не думала, что на ruelle d'Issy твоя постоянная квартира, я полагала, что ты живешь у товарища. Что же ты

ничего не пишешь о сердечных делах, не думаешь ли, что для меня эта сторона твоей жизни безразлична?

Жаль, что авт. езда отнимает у тебя так много времени, что ты мало пишешь. Жаль. Мне хотелось бы, чтобы литература была все-таки твоим главным занятием.

Прости, что пишу так мало, рука все-таки побаливает. Пиши, ты стал так редко писать, я так скучаю по твоим так бесконечно дорогим мне письмам.

Будь здоров, счастлив. Не забывай маму, для которой ты единственная радость, единственный смысл жизни, красота, ради которой человек готов переносить все. Целую крепко-крепко.

Твоя мама.

**Франция, Париж XV,
улица Жоббэ-Дюваль, №5,
Г.И. Газданову
гор. Орджоникидзе,
Бородинская, 11,
Газданова В.Н.
24/IV – 32 г.**

Мой дорогой, хороший Гайто!

Только что пришла домой и застала твое письмо, которое я так ждала. Последнее время почему-то я была уверена, что ты заразился дифтеритом и лежишь больной. Жутко мне было невероятно, и я все думала, думала бесконечно: за какие преступления должен человек быть лишен возможности сесть у изголовья единственного своего ребенка? Ответа на свой вопрос я не нашла.

Ты здоров. Это для меня все. Все твое письмо проникнуто бесконечно нежной, сказочно красивой любовью к мамочке. Вообще твои письма всегда полны любви, но я помню еще одно письмо, полученное мной в 1924 г., тоже необыкновенное – чувства тоже, видимо, под влиянием чего-нибудь вылились и нашли себе отражение в письме ко мне.

Конечно, ты меня идеализируешь. Я совсем не хорошая. Я ни о чем не могу думать, кроме как о тебе. Мне представляешь ты вечно в черной работе, и я не могу примириться с этим. Какой-то Иосиф великолепно устроился, прекрасно живет, а мой талантливый Гайто бедствует.

Впрочем, это естественно: сколько великих писателей, хирургов, естествоиспытателей умирали в нищете. В этом ужас, в неприспособленности к жизни, хотя ты казался мне совсем иным.

Приезжала к нам Дитя проездом в Москву к мужу. Вот уже правду говорят – «женится-переменится». Из беззаботной девочки превратилась в серьезную, вдумчивую женщину, целые дни была озабочена всякими хозяйственными заботами. Вчера она уехала в Москву.

Ничего не имею от Паиковых. Не знаю даже, как и где живет сейчас Е.К.

Я почувствовала, что фиалки доставили тебе большое наслаждение, великую радость, и я вспомнила, как в раннем детстве моих детей я любила покупать им иногда грошовые игрушки только для того, чтобы увидеть на лице улыбку радости. Бывало так: плачешь так, как будто случилось большое несчастье, крупные слезы текут по прекрасному невинному личику. Вынимаешь новую игрушечку, даешь и видишь – огромную улыбку на лице и две еще оставшиеся крупные слезинки. Но следов горя уже нет, и ты весь погружен в рассмотрение этой игрушки. Глазенки горят, и вместо слез в них светится счастье. За эту картину можно многое отдать. Это было давно, бесконечно давно, но и теперь я почувствовала, что, уже взрослый, ты на минуту при виде этих маленьких цветочков, которые я с такой нежностью и любовью посылала тебе, забыл все свои невзгоды и все чувства лучшие перенес на маму в далекий Союз республик.

Мысль о самоубийстве никогда не должна тебе приходиться в голову, ты слишком здоровый человек, чтобы даже допустить мысль о таком ужасе. Иногда мне кажется, что никто столько горя не перенес, сколько я, и, тем не менее, мысль о самоубийстве мне никогда не приходила в голову, даже в самые страшные минуты. Правда, я всегда думаю, что если бы ты меня оставил, я осталась бы одна, то я этого горя не перенесла бы, но это не значит, что я кончила бы самоубийством, я не смогла и не сумела бы совершить эту гадость. Я просто зачахла бы, как это недавно случилось с одной нашей родственницей, у которой заболел и умер единственный сын. Она не могла есть, целые дни ходила из угла в угол, затем слегла и умерла голодной смертью. И удивительная вещь: последние минуты все просила ее спасти, но ничего не могли сделать. Ей было 70 лет. Я нахожу, что это была большая жестокость – дожить до 70 лет для того, чтобы испытать такое непереносимое горе. Что

бы ей умереть год тому назад? Да, жизнь, говорят осетины, хитрая – сегодня ласкает, а завтра все отнимает.

А это ты верно говоришь, что в человеке до старости должно оставаться что-то детское. Как это верно! Ведь только это детское есть кристальная чистота, без которой человек лишен всего прекрасного. У меня сейчас есть ученик 9-и лет (бесплатно, конечно). Я с восторгом слежу за каждым его словом, за каждым движением – прекрасным и чистым. Иногда с ним приходит его брат 5 лет – смирно-смирно сидит и вслушивается в звуки немецкой речи.

Береги себя, не бросай литературу и не забывай свою маму, которая без тебя не сможет и дня прожить. Целую крепко-крепко.

Твоя М.

**Франция, Париж 15,
ул. Жоббэ-Дюваль, №5,
Г.И. Газданову
8/VI – 35 г.**

Только что получила, мой дорогой, родной Гайтоша, твою ужасную открытку о смерти той «fillette», из-за которой ты перенес столько хлопот, забот и бессонных ночей. Когда ты мне сообщил, что у нее гнойное воспаление почек, то я, не будучи знаменитостью в области медицины, знала, что она не поправится, но не хотела тебя огорчать и молчала, не могла даже ответить на письмо, зная, что придется получить и известие о смерти. Ужасно умереть во цвете лет, 26 лет! Хотя при каждом случае смерти я вспоминаю твои слова после смерти Нади – сестры Дзбна. Ты писал «еще одна из в последний раз дышащих». Или еще «мы не можем привыкнуть к смерти близких, а между тем это так объяснимо: один встает на одной станции, другой на следующей». Или «ужасная вещь смерть – лучше тюрьма-одиночка, крысы, чем этот ужас». Я, может быть, не точно говорю, то, что ты писал, но я прекрасно помню все эти слова – я всегда читаю и думаю, что тебе много пришлось в жизни передумать грустных вещей.

Да, все это печально, очень печально. Сегодня месяц и 3 года, как так внезапно скончался Дзбн, а настроение сестер все то же. Надо видеть только это горе: оно неопишимо. Потом еще одна трагическая вещь. У осетин есть обычай – не есть то, что любил покойник. Они теперь едят

в обед постный суп из воды... и картошки, а на второе вареный картофель. А между тем при жизни Дзбна в кухне от шести часов утра и до 6-и часов вечера творилось нечто невообразимое, вероятно то, что было в имени Ильюши Облонского. И пекли пироги, и жарили рыбу, варили кисели, приносили корзинами минеральную воду, после или до – не знаю – Дзбн пил йод или еще какие-то лекарства. Я возмущалась ужасно, когда сестры завидовали мне, что я не занята целый день ерундой. А теперь они тоже даже не выходят из кухни, а сидят и ждут прихода Дзбна.

Как я завидую людям сильным, трезвым, смотрящим прямо в глаза жизни. Случилось несчастье, ушел человек, вернуть его нельзя, а потому, возьми себя в руки и создай новую жизнь. А жизнь надо уметь создать. Ненормальная жизнь дает ненормальные результаты. Если бы Дзбн и его сестры были женаты и замужем, у них были бы иные отношения, остались бы у них дети, не было бы кошмарного одиночества, как сейчас. Ты непременно должен жениться, это тоже необходимо, как есть, пить, умываться и одеваться. Тогда только можно нормально жить и работать. Я не говорю, что беги, мол, Гайто, и женись на первой попавшейся девице, нет, но нельзя так безрассудно жить, как ты живешь. Все время ты окружен женщинами и все как-то бестолково. Теперь надо начать новую, красивую жизнь и помнить, что у тебя жизнь не должна проходить вне искусства. Ты постепенно хочешь зарыть свой талант в землю. Но если ты будешь около меня, я, пока жива, буду всемерно содействовать тому, чтобы ты писал. В этом вся жизнь. Нельзя жить обывателем – это неинтересно. Сейчас кончаю письмо. Жду ответа. Как ты думаешь организовать свой приезд, если это серьезно?

P.S. Обязательно надо иметь письмо от А.М. Это непременно условие. Не надо ничего делать опрочетливо, все нужно делать обдуманно и спокойно. Целую крепко. Мама.

P.P.S. Неужели мы свидимся???

Франция, Париж 15,

ул. Жак Манас, 9.

Г.И. Газданову

17/IX – 35 г.

Мой дорогой, ненаглядный Гайтони!

Мне почему-то вдруг захотелось назвать тебя так, как я никогда

тебя не называла. Никогда еще, кажется, мне не хотелось сказать тебе так много самого ласкового и лучшего, как сейчас. Я устала, устала бесконечно от пережитого за всю жизнь, хочется сейчас все забыть и помнить только, что у меня есть мой единственный, мое солнышко ясное, мой Гайтони. Ни о чем больше не хочу думать.

Я сегодня получила твою открытку. Ну и страшно встревожилась: ты пишешь, что не получаешь моих писем. После Железноводска я пишу тебе третье письмо и, вероятно, неправильно пишу адрес, т.к. не разберу. Ты стал последнее время писать так же неразборчиво, как я. Особенно странно написан адрес – Jacques MaNas. Все понимаю, но этот MaNas что обозначает, и что это за буква в середине я никак не постигну, и меня охватил ужас, что я тебя потеряю, т.к. мои письма не будут доходить и ты подумаешь, что меня уже нет в живых. Так вот, если это письмо дойдет до тебя, то, пожалуйста, напиши хорошо адрес и сообщи, какая буква в середине (напиши произношение по-русски, как неграмотному человеку, а то я боюсь, что опять не разберу).

Работаю, чувствую себя хорошо, и кто бы меня ни увидел, все поражаются, как я поправилась. Оказывается, Железноводск дал много.

Приехала к нам Дитя со своим сыном – ему 1 г. 9 мес., но это какой-то Wunderkind, говорит прекрасно и, главное, умно. Прекрасная память, жизнерадостный, здоровый, необычайно интересный и красивый мальчик. Его имя Гайто, но он сам себя назвал почему-то Абу, и это так привилось, что никто иначе его не называет. Отца с ним нет, и недавно была телеграмма, где он спрашивает «как Абу». Почему-то первое время мне было неприятно это, а теперь это чувство прошло, не все ли равно, как кого зовут. Пусть мой Гайто будет единственный. Кончаю, жду от тебя обстоятельного письма, мой дорогой Гайто, милый мальчик. Целую крепко.

Твоя мама

M. Gazdangoff, 12 rue
Faubourg, Paris (VIe).

CARTE POSTALE

CORRESPONDANCE

ADRESSE

Париж, 29/IV 30.

Дорогой Татно,

простите мне, пожалуйста,
за такую опоздание с ответом
- и верьте, что у меня не было
возможности писать Вам письмо
раньше. Искренне и сердечно
Ваш благодарный Я. Байат милое

Herrn Georg Baier
Dozent am Oriental Seminars
Dorotheenstr. 7.
Berlin NW 7.

и искренне свое письмо. Мне особенно дорого Ваше письмо
маленькое, внимательное чтение статьи французского и политика и
для которого я, что я написал в книге, не являюсь ни чем и
свободой и не представляется, как результат моей деятельности. Я был
рад Вашему письму еще и по той причине, что пишу по мере
сил, не имея даже родного языка - я желаю только чтобы осе-
рди по возможности - и внимание моего любезного родственни-
ка и соотечественника лишний раз поддерживают мою ове-
р с сердцами и Осерией?

Ваше письмо очень благодарно Вас и желаю Вам долгой и
здоровой жизни и возможности продолжать то дело, которому
Вы посвящаете все время и в котором Вас никто не мог
ли замешать.

Поставьте Ваш свою глубокую благодарность и
глубокое уважение.

Тайно Газданов.

«ХЪУЫСТОН ТЕРЧЫ УЫЛÆНТЫ ЗАРД...»

Гайтойы мысинæгтæй

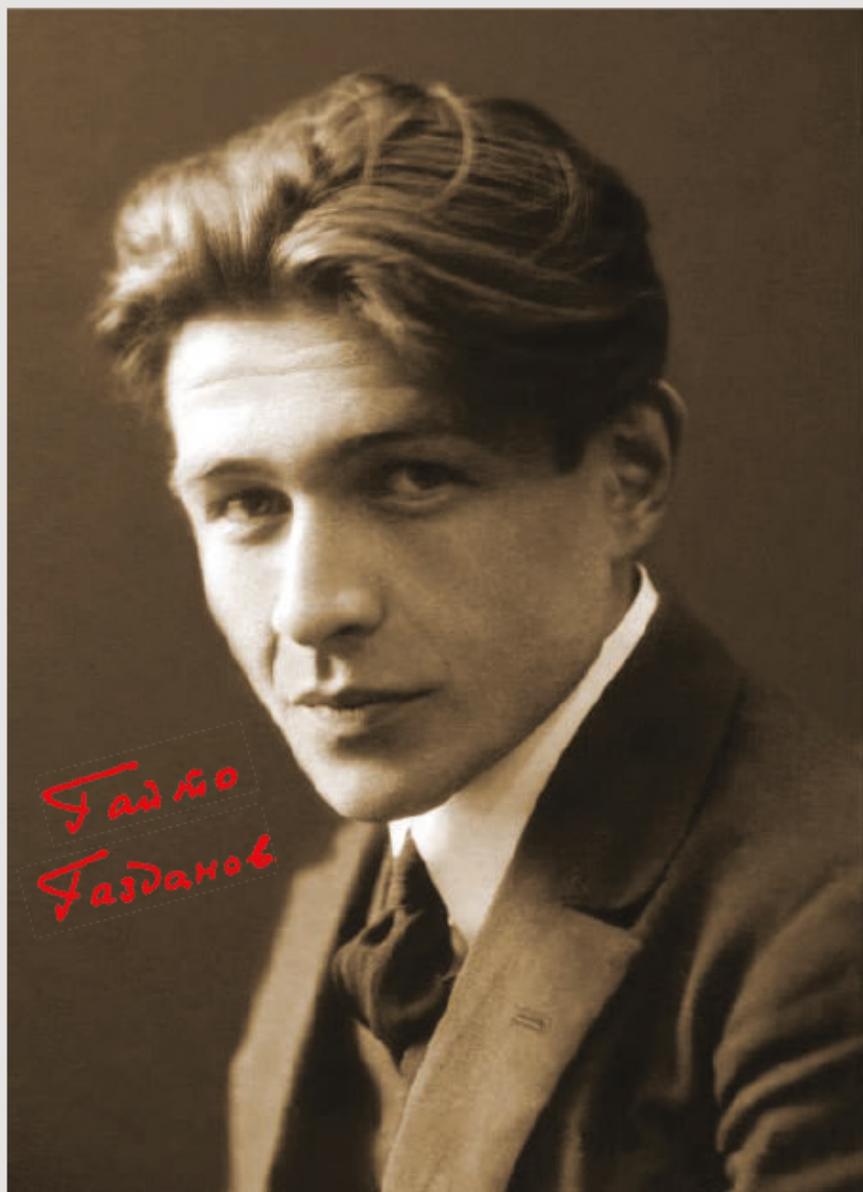
Гайто стыр фыссаг куы ссис, уæд, æвзонг лæппуйæ-иу Ирыстонмæ куы ссыд, уый тыххæй афтæ фыста: *«Алы аз дæр-иу мæ каникулты рæстæг ссыдтæн Кавказмæ. Уым цардысты мæ фыды бирæ хæстæджытæ. Мæ фыды хæдзар уыд горæты кæрон, уырдыгæй-иу арах араст дæн балцы хæхтæм. Бæрзонд арвыл-иу мæ сæрма зилдух кодтой царгæстæ... Рог уæлдаф нæм-иу цингаенга скъæфта Терчы уылæнты зард æмæ-иу бау доныл зилгæ куыройы цæлхыты уынаримæ. Хуры тынтæм дардмæ тæмæнтæ калдтой хæхты митсæр цъуппытæ».*

Йæ фыдыфыды тыххæй та мæнæ куыд фыста Гайто: *«Æз мæ фыдыфыды хорз бахъуыды кодтон гыццылæй, йæ уæлæ – цухъхъатæ, йæ астæуыл – сызгъæрин доны тылд хъама баст. 1912 азы йыл сæххæст 100 азы. Фæлæ йæ фезмæлд нырма уыд рæвдз æмæ сæрæн, алкæимæ дæр кодта фæлмæн ныхас. Царды бавзæрста бирæ зындзинæдтæ. Фæлæ уый тыххæй никуы ницы дзырдта. Иннæ хистæртæй куыд хъуыстон, афтæмæй уыдон мæ фыдыфыды хуыдтой зондджын æмæ бирæфенаг адæймаг, уымæ-иу сæй мæнгард, сау калм чи рахуыдта, ахæмтæ дæр се 'хсæн разынд.*

Мæ дадайы хæстæгдæр хæлæрттæ се 'ппæт дæр фæмард сты карæдзи туг исыны рæстæг. Мæ фыдыфыды хæдзармæ дæр дыууæ хатты бабырстой фыдгæнджытæ, æмæ сæ фыццаг хатт уый йæ бинонтимæ йæхи афоныл бахызта, фæлæ дыккаг хатт семæ схæцыд лæгæй-лæгмæ, фыдгæнджытæй амардта ахсæзы æмæ йæ тох нæ нууагъта, цалынмæ йæм æххуысмæ фазындысты, уæдмæ. Фыдгæнджытæй ма чи аирвæзт, уыдон ын фыддæрагæн акалдтой йæ дыргъдоны хуыздæр фæткъуы бæлæстæй иу».

Гайтойæн йæ дада куыд амард, уый тыххæй та зæрдæрисгæйæ афтæ фыста: *«Уый амард хæсты дыккаг аз. Сбадт, нырма саргъ æвард кæуыл не 'рцыд, ахæм англисæг бæхыл. Уый та уыд йæ фырты – мæ фыды хистæр æфсымæры – бæх, æмæ йæ сөнæнхъ-æлæджы йæ рагъæй раппæрста. Барæг аджы цыргъ тигъмæ йæ сæр сæрхаста æмæ цалдæр минуты фæстæ амард».*

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ

Рахизардыгай дыккаг бады Гайтойы фыдыфыд Гаэдаенты Саге

Гæздæнты Саге

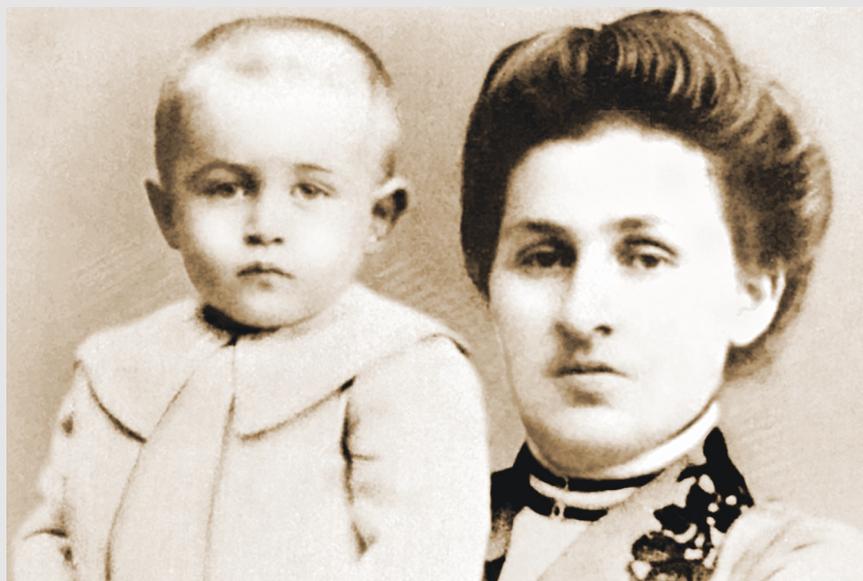
Гайтойы фыд Иван, 1907 аз

Галиуæрдыгæй фыццаг бады Гæздæнты Саге,
рахизæрдыгæй дыккаг – Иван

Сабибонты, г. Сумы, 1911 аз

Йæ мад Верæимæ

Гайтойы мад Гæздæнты Верæ (астæуæй) Пашковты бинонтимæ
Пятигорскы, 1926 аз

Пашковты бинонтæ, 1904 аз. Галиуæрдыгæй рахизæрдæм: Елизаветæ Пашкова (роман «Вечер у Клэр»-ы – Екатерина Генриховна Воронина); Павлуша Пашков (романы – Мишæ Воронин); Татьянæ Пашкова (романы – Клэр æмæ ма Марианна Воронина дæр); Кирæ Гамалæя (Клэры хо, Володя Махнойы цардæмбал); Антонинæ Гамалæя – Александр Пашковы хо; Надежда Ханженкова – Александр Пашковы мад; Гаврюшæ Гамалæя – Татьянæйы æфсымæр; Николай Пашков – Александр Пашковы æфсымæр.

Гайто цы хæдзары райгуырд Санкт-Петербурджы, уый. Фæцæрд дзы йæ райгуырдæй цыппар азы. 1917 азы онг уыд Абациаты хæдзар (Правдæйы уынг, раздæры Кабинетская, 7 хæдзар).

Шумени уырыссаг гимназы рауагъдон.
Болгари, 1923 аз

Гайто йæ хо Риммаимæ. 1909 аз

Париж, 1933 – 1934 азтæ

Париж, 1937 аз

Йæ цардæмбал Фаинæ Ламзакиимæ, Мюнхен, 1962 аз

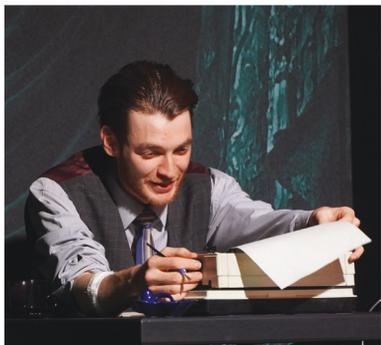
Гайтойы кусæнуат Парижы

Мюнхен, 1968 аз

Гайтойы номыл мысән изәр Ирыстоны

ЦИПУ-йы аивæдты факультеты студенттæ сæ ахуыргæнаг
Æлбегаты Аланимæ сæвæрдтой спектакль Гæздæнты Гайтойы
роман «Альксандр Вольфы æндæрг»-мæ гæсгæ, 2023 аз

ГАЙТО ГАЗДАНОВ:

**ГРАНИ ЛИЧНОСТИ
И ТАЛАНТА**

*Международный
литературный форум*

*16-17 сентября
2022 г.*

Москва
Российский университет дружбы народов
2022

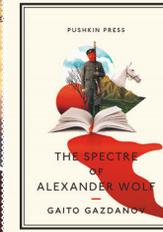
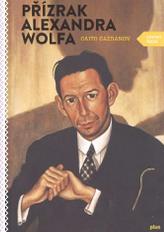
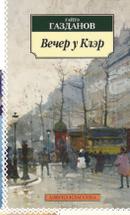
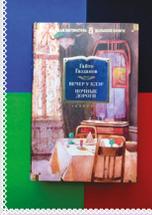
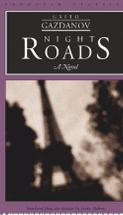
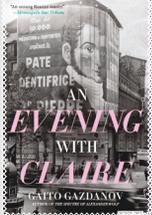
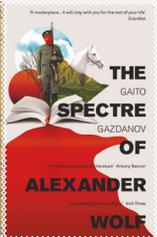
Гәздәнтәы Гайтоы номыл дунеон форумы архайджытә.
Дзауджыхъәу, 2022 аз

Гайто Дзауджыхъæуы цы хæдзары цард, ууыл номарæн къæй гомгæнгæйæ

Гайтоы ингæныл цырт францаг Сент-Женевьев де Буайы
(скульптор – Соскыты Владимир)

ГÆЗДÆНТЫ ГАЙТОЙЫ СФÆЛДЫСТАДЫ АХАДЫНДЗИНАД НÆ АБОНЫ ЦАРДЫ

Историйы зилдхæнты фыдаей стыр фыссæг Гæздæнты Гайтойы фæндæгтæ афтæ рауадысты, æмæ Уæрæсемæ йæ ном æрмæстдæр цалдæр дæс азы размæ æрбаздæхт. Фæлæ ныридæгæн цы не стыр паддзахады, цы йæ фыдæлты уæзæг Ирыстоны у зындгонд. Йæ уацмыстæ йын кæсыны, иртасыны, тæлмац сæ кæныны алы æвзæгтæм. Цы нысануæг ис фыссæджы аив дзырдæн нæ дуджы, цы нæ бакæнын хъæуы, цæмæй йæ курдиатæн аргъæнджыты нымæц фылдæрсæй-фылдæр кæна? Уый тыххæй сæ хъуыдытæ зæгъыны нæ фæсаууонмæ тымбыл фынджы архайджытæ. Иуты ныхæстæ дзы ацы бонты фыст æрцыдысты, иннатæ та сæ загътой, 2022 азы сентябры Дзæуджыхъæуы Гæздæнты Гайтойы кадæн цы Æппæтдунеон литературон форум арæст æрцыд, уым.

Сæ хъуыдытæ æмæ хъæппæристæн хатдзæгтæ кæнут уæхæдæг, мах та ма сыл бафтаудзыстæм: æнæхъæн дунейыл дæр хъуыстгонд фыссæджы ном арынаен Ирыстоны æмбæлы бæстон иудадзыгон мадзал аразын. Хорз уайд Дзæуджыхъæуы йæ номыл чысыл парк кæнæ аллея байгом кæнын. Уым йæ аив скульптурон композицийы раз сæрды кæнæ рагвæзæджы аразæн уайд йæ уацмыстæ йын кæсыны изæртæ кæнæ алыхуызон конкурстæ. Æнцон кæсæн æмæ æнцон æмбарæн автор нæу, фæлæ йæ ахæм хуызы дзыллæ сæ зæрдæмæ ноджы хæстæгдæр айсыккой, йæ уды трагеди йын бамбариккой...

БЗАРТЫ Руслан, историон наукæты доктор, профессор, РЦИ-Аланийы истори æмæ археологийы институты директор:

– Гæздæнты Гайто абон нымæд у уырыссаг литературæйы классикыл. Афтæ рауад, æмæ йæ фыццаг джиппыуагъд уацмыстæ (уымæ ирон æвзагмæ тæлмацæй дæр) Советон Цæдисы мæ хъæппæрисæй фæзындысты. Мæ зæрдæйæн æхсызгон уыди Гайтойы фыдæлты сбæлвырд кæнын, йе сфæлдыстады ирон ратæдзæнтæ ра-

иртасын. Зæгъын хъæуы уый, æмæ ССР Цæдисы Гæздæны-фырты уацмыс æппæты фыццаг рацыди «Мах дуг»-ы, 1988 азы. Уый уыди радзырд «Сакъадахыл» («На острове»).

Иу æмæ мае дыууæ хатты нæ бафарстæуыд, Гайто уырыссаг фыссæг куы у, уæд æм мах цы бар дарæм, зæгъгæ. Æмæ, æцæгæйдæр, кæд æмæ ирон хæдзары схъомыл ис, уæддæр гуыргæ Бетъырбухы ракодта, Дзæуджыхъæумæ-иу æрмæстдæр йæ каникулты рæстæг æрцыд, æвзаг нæ зыдта, æрмæстдæр йæ сабибонты мысинæгтæй цалдæр нывы балавар кодта йæ уацмысты архайджытæн. Мае дзуап 35 азы дæргъы нæ аивта: ис æй æртæ сæйраг хъуыдыйыл адих кæнæн.

Гæздæны-фырт ирон царды нывтæ, йæ хæрз хиуæтты сурæттæ æмæ райгуыраг хæдзары культурон атмосферæ кæм равдыста, йæ уыцы тексттæ сты ирон культурæйы исбон. Ирон литературæйы нæ – ирон культурæйы исбон. Афтæ дæр ваййы. Стыр уырыссаг литературæмæ ис æндæр адæмты культурон хæзнатæ æрхион кæнын æмæ бахъахъ-хъæныны хъомыс. Уый уæлдай ахсджиаг уымæн у, æмæ, фидæны фыссæг рæз цы æхсæнадон фæлтæры схаста, монон историйы хайт-тæй йæ разы кæцыты уыдта, уыдонмæ XX æнусы ирон литературæ цæстызулæй дæр нæ бакаст. Гæздæны-фырты фыццаг романы сæйраг архайæджы хæдзарон библиотека – Спиноза æмæ Юм, Ницше æмæ Штирнеры чингуытимæ – дæнцон, характерон у, советон хицауадæн афтæ æнæуынон чи разынд, уыцы ирон ахуыргонд къласæн.

Гæздæнты Гайто уыди уырыссаг фыссæг, фæлæ йæхи хуыдта ирон лæг. Йæ уацмысты бын дæр-иу барæй, цы аргъуыды номæй йæ зыдтой, Георгий (Георгий Иванович æй хуыдтой), уый нæ, фæлæ йæ ирон ном Гайто бафыста. Бунин æй куы бафарста, цыдæр æнахуыр ном дын ис, зæгъгæ, уæд ын Гæздæны-фырт дзуап радта: ирон лæг дæн. Уый у, йæ сабидуг æмæ æвзонджы бонтæ бираæнацион Уæрæсейы тыгъдады, йæ лæджы кар – бирæ бæстæтæй рацæуджыты æхсæн Парижы чи арвыста, уыцы æмбаргæ адæймаджы позици. Уый у, францаг æвзаг иттæг хорз чи зыдта, фæлæ пайдайы тыххæй уырыссаг æвзагыл йæ зæрдæ чи никуы сивта, ахæм адæймаджы позици. Дызæрддыггаг нæу – хорз æмбæрста, уырыссаг фыссæг уæвгæйæ дæр иронæй кæй баззайдзæн, уый.

Æмæ нæ фæрæдыд: ирон культурæйыл хæст чиныгкæсæг, Гæздæнты Гайтойы тексттæ ныффыссæг ирон кæй у, уый афтæ хорз

уыны, æмæ йын æй дзурын дæр нæ хъæуы. Уым диссагæй ницы ис. Уырыссаг фыссæг Гæздæнты Гайтойы гоймагон хиæмбарынад рантыстис ирон хæдзары хъомыладæй. Йæ сабибонтæ арвыста, рагон уæздан æгъдау бæрзонд чи æвæрдта, ахæм бинонты æхсæн, уыимæ, национ культурайы рæзт йæ тæмæны куы уыди, раст уыцы дуджы. XIX æнусы дыккаг æмбис æмæ XX æнусы райдианы бындур æвæрд æрцыд национ литературæ, нывкæнынад æмæ театрæн, ирон ахуырад æмæ зонадон-иртасæн куыстæн. Гæздæнты бирæ бинонтæ та дуджы æхсæнадон æмæ культурон змæлдæн йæ тæккæ гуылфæны уыдысты.

Зын зæгъæн у, æнахъом Гайтомæ хъысмæты ахаст цас хæлар уыди æмæ йын ирон хъуыдыкæнынад йæ царды мидæг цас феххуыс и – йæхицай дарддæр æй никæй бон у базонын. Уыйхыгъд нæхицæн та Гайтоимæ нæ хъуыддаг æгæр хорз дæр ма рауад. Иуæй, – куыд стыр уырыссаг прозæ кæсджытæн. Иннæмæй та, – куыд ирон уагæвæрды фарсхæцджытæ æмæ национ хиæмбарынады уагамынд агурджытæн.

СÆЛБИТЫ Тамерлан, филологон наукæты кандидат, Уæрæсейы наукæты академийы Дзæуджыхъæуы наукон центры Скифаг-а-лайнаг иртасæнты центры сæргълаууæджы хæстæ æххæстгæнæг:

– Фæсарæнты уырыссаг литературæйы ирддæр минæвæрттæй иу – Гæздæнты Гайтойы – ирон уидæгтæ иртасджыты æргом сæхимæ рагæй здахынц. Уымæн, æмæ ахъаз сты, цавæр адæймаг уыд, уый бамбарынаæн æмæ йын йе сфæлдыстадмæ арфдæр бахизынаæн.

Ацы хъуыддагыл дзургæйæ, мæ зæрдыл фыццаджыдæр æрбалæууы журналист Салхъазанты Фатимæйы фыццаг фембæлд Гæздæны-фыртимæ. Арыгон чызг, Парижы уæвгæйæ, куыст агуырда, æмæ йæ радио «Свобода»-мæ фæхуыдтой. Директоримæ куы ныхас кодта, уæд ма кабинеты уыд æнæзонгæ лæг. Йæ къухтæ йæ риуыл дзуарæвæрдæй иуварсæй каст уазæгмæ. Ныхас куы фесты, уæд директор загъта, уыцы лæг дæр ирон кæй у, Гæздæнты Иваны фырт Георги. Чызг æм йе ‘ргом куы аздæхта, уæд, дам, змæлгæ дæр нæ фæкодта, афтæмæй загъта: «Æз паддзахы æфсады булкъоны бинонты ‘хсæн

хьомыл кодтон, æмæ уымæ гæсгæ иронау нæ дзурын, уый зон». Уазал цæстæнгас, æнæрвæссон ахаст, йæ ныхмæ рацæуынæввонг. Ныхас, æвæццагæн, йæ мадыфсымæр Абациаты Дзамболатыл (Дмитрий Константины фырт) цыд.

Чызг йæ цæст дæр нæ фæныкъуылдта, афтæмæй дзуапп радта: «Æз та уæдæ паддзахы æфсады инæлары бинонты ‘хсæн хьомыл кодтон, æмæ нæм, уатмæ-иу сылгоймаг куы ‘рбацыд, уæд сыстын æмбæлыд!» Ныхас цыд Хоранты Созырыхъойыл. Дзуапп Гæздæны-фырты зæрдæмæ фæцыд, ныххудт, фестад, бацыд æм æмæ йын ахъæбыс кодта. Уый фæстæ та йæм иунæг хатт дæр нал сдзырдта. Цалдæр мæйы йæм æрмæст йæ цæст иуварсæй дардта.

Цавæр адæймаг æмæ кусæг у, уый куы бамбæрста, уæд ын кæддæр-нæуæддæр бауайдзæф кодта, цонгыл ахæм сахат дарын худинаг у, зæгъгæ. Ома, æмсæр адæмы хуызæн ныхас кæныны бар сын ис, уый равдыста.

Ам сæйрагдæр у дзырд «худинаг». Ирон æгъдаумæ бастæй, уы-мæн æмæ уый размæ, сæ кæрæдзийæн бинонты ‘хсæн хьомыладыл дзургæйæ, уыцы æмбарынадмæ æрцыдысты, æмæ Гæздæны-фырты уайдзæфы æмбæхст мидис дæр уымæ амонь.

Уæдæ уыцы рæстæг уайсадыны рагон ирон æгъдау дæр нырма йæ тыхы уыд, æмæ-иу йæ сæрты ахизынаен æмæ афтæмæй ног хуызы хъæлæсы бар райсыны гæнæн уыд æрмæст ног чындзæн йæ хицауы хъæппæрисы руаджы (кусарт-иу акæнгæйæ сæрмагонд æгъдаумæ гæсгæ).

Æппæт иннæ фæзилæнтæй уæлдай ма барвæндæй кæрæдзимæ нæ дзурыны æгъдауы уыд уæздан æмæ æмбаргæ ахаст нырма йын æнæзонгæ æмæ æцæгæлон хæдзармæ æрбацæуæг чызгмæ. Ома йын ахæм хуызы лæвæрдтой ног уавæртыл æрцахуыр уæвыны фадат. Гъемæ кæд, мыййаг, Гæздæны-фырт йе ‘рыгон æмзæххонæн ахæм фадæттæ арæзта? Йæ сахат та йын, ног бинонты ‘хсæнмæ кæй бацыд æмæ йын ног рæстæг кæй райдыдта, уый охыл нæ ивын кодта? Гæздæны-фырт 40 азы чысыл хъуаг хистæр кæй уыд, уый хынцгæйæ, ацы хъуыддаг уырнинаг у.

Ахæм хабæрттыл ма Гæздæнты Гайтойы цард æмæ сфæлдыстады не ‘мдугон, мæнмæ гæсгæ, ноджы сæмбæлдзæн, арфдæр сыл куы ахъуыды кæна, уæд.

Юрий НЕЧИПОРЕНКО, физикон-математикон наукаеты доктор, Гæздæнты Гайтойы хæлæртты æхсæнады сæрдар (Мæскуы):

– Номдзыд уырыссаг фыссæг суæвæг ирон лæг Гæздæнты Гайто мæ зæрдæскъæфт фæкодта, ивгъуыд XX æнусы 90-æм азты кæрон ын журнал «Студенческий меридиан»-ы йæ роман «Призрак Александра Вольфа» куы бакастæн, уæд. Зæрдиагæй йын райдыдтон йе сфæлдыстад парахат кæнын. Фæзынд мын æмхъуыдыгæнджытæ, æмæ мæ хæдзары цур Ломоносовы номыл библиотекæйы бындур сæвæрдтам Гæздæнты Гайтойы хæлæртты æхсæнадаен. Мæн равзæрстой йæ сæрдарæй. Уый фæстæ А. Солженицыны номыл Уырыссаг фæсарæны фонды ахуыргонд секретарь Мария Васильевайы хъæппæрисæй фонды бæстыхайы сарæзтам фыссæджы сфæлдыстады тыххæй конференци. Уый фæстæ фыццаг хатт бабæрæг кодтам йæ фыдæлты уæзæг Дзæуджыхъæу...

Абоны онг дæр Мæскуыйы Литераторты сæйраг хæдзары фембæлæм æмæ кæрæдзийæн радзурæм, нæ уарзон фыссæджы тыххæй ногæй цы фехъуыстам; цы чингуытæ, иртасæн куыстытæ æмæ тæлмацтæ фæзынд, уыдон бæстон равзарæм. 2022 азы сентябры та ногæй уыдыстæм Дзæуджыхъæуы æмæ архайдтам филологон наукаеты доктор Тахъазты Валерийы хъæппæрисæй арæзт Гæздæнты Гайтойы кадæн дунеон литературон форумы.

Æрмæст ацы архайд дæр, мæнмæ гæсгæ, дзурæг у ууыл, æмæ Гæздæнты Гайтойы сфæлдыстад нæ абоны царды ахсджиаг бынат кæй ахсы. Иугæр ын йæ чингуытæ æдзух уадзынц Уæрæсейы (æрæджы йæ романты æмбырдгонд ногæй рацыд Дзæуджыхъæуы дæр) æмæ бирæ фæсарæйнаг паддзахæдты, йæ романта æмæ радзырдтæ тæлмацгонд цæуынц алы æвзæгтæм, ахуыргæндтæ та хъахъхъæнынц диссертацитæ йе сфæлдыстадæй, уæд уый ууыл дзурæг нæу? Уæдæ йæ хуымæтæг чиныгкæсæг дæр агуры. Мах гæнæн æмæ амалæй ахæм чиныгкæсджыты нæ фембæлдтытæм æрбахонæм.

Æхсæнад ма æнхæлмæ кæсы Гæздæнты Гайтойы цард æмæ сфæлдыстады тыххæй ног чиныгмæ дæр. Рауагъдад «Молодая гвардия»-йы зындгонд сери «Жизнь замечательных людей»-ы фæлгæты куы рацæуид, уæд уый кæуылты арфæйаг хъуыддаг уайд!

Интеллектуалон романы дэсныый сфэлдыстады ма тынг арф амбэхст у национ хэдхуыздзинад дэр. Не ‘мдугонтэ уыцы ирон, бэлвырддэр дзургэйэ та, индоевропэйаг традицитэ куы бацагурикой, уэд сэ цэстыты раз райтынг уайд анаууыр хьэздыг дуне. Уый тыххэй та хьэуы фыссэгэн йэ уацмыстэ кэсын. Лэмбынэг, тагъд нэ кэнгэйэ, амэ уымэй дэ удэн ахцондзинад хэсгэйэ.

Татьяна ВЕРЕТЕНОВА, филолог, ахуыргонд, Гæздæнты Гайтойы сфэлдыстад иртасæг (Мæскуы):

– Гæздæнты Гайтойы аивадон дуне кæуылты хьэздыг у! Æцæгдæр дуне у, тыгъдад, цавæрдæр идеалон бæстæ йæхи уагæвæрдтæ амэ цардыуагимæ, сэйрагдæр та – цæстуарзон ахастимæ, удэн ахцондзинад амэ ныфс дæттæг комулæфтимæ. Уыдæттæй зынаргъ у не ‘мдугонтæн, рæстмæ сын ахады сæ цардыл.

Хорз мæ зæрдыл лæууы, 1995 азы кæрон библиотекайæ цы бæзджын чиныг райстон, уый фыццаг фарс. «Вечер у Клэр» уыд! Ме ‘нкъарæнтæ раивылдысты: «Мæнæ диссаг! Сæрмагондæй мæнæн фыст роман!» Райгом мын рæсугъд, уазæгуарзон, хъаруджын амэ хурæфсæст дуне, амэ дзы абон дæр нэ фæиппæрд дæн. Уæдæй нырмæ Гæздæны-фырт у мæ уарзондæр фыссæг.

Мæ хысмæт афтæ рауад, амэ дзæвгар рæстæг цардтæн фæсарæнты – Амырычы, Индийы, Германы. Гъемæ мын кæмфæнды дæр, мæ райгуыраен бæстæ мысгэйэ, ныфсæвæраг амэ уæлмонц æнкъарæнтæ дæттæг уыдысты Гæздæны-фырты романтиæ амэ радзырдтæ. XX æнуы уырыссаг фысджытæй йе сфэлдыстад аенæхъæнæй цалдæр хатты æрмæст уымæн бакастæн амэ ма йæ ноджы кæсдзынæн. Йæ чиныг «Ночные дороги» уырыссаг æвзагыл ис суанг индиаг дзуæрттæм кувæн бынат Хайраканы библиотекайы дæр. Кæцæй йæм бахауд, уый афоны онг дæр нэ зонин.

Гæздæны-фырт мæнæн у фыссæг-идеалист. Йæ хъайтаргæ хорз амбарыц, царды амондджын уæвын кæй хьэуы. Æмæ ма ноджы – уарзын.

Амонд амэ уарзондзинад ссарын уæ кæд фæнды, уэд кæсут Гæздæнты Гайтойы!

Даниэль ОРЛОВ, прозаик, кьорд литераторун премиты лауреат, Санкт-Петербурджы фысджыты цæдисы уæнг (Кронштадт):

– Мæ фыдыфыды хистæр æфсымæр Всеволод (Воля) Орлов бархионты æфсадимæ уыд Хъырымы. Уырдыгæй йæ фæндаг ацыд Галлиполы лагерьтæм, Белградмæ, Парижмæ. Францы уыд вагæттæ афтидгæнæг, йæ командир, Урс æфсады зындгонд инæлар Султан-Гирейы кьорды цирчы бæхылбадæг, уый фæстæ куыста таксистæй. Хæсты рæстæг Воля сси Уæрæсейæн æххуысы æхсæнады æмсæрдар. Эмигранттæ æхца æмбырд кодтой уырыссæгтæн танктæ аразынæн. Мæ фыдыхо мын дзырдта, фæрæзтæ кæй самалчындæуыд сæдæгай танктæн. Сæдæгай! Сæ райгуырæн бæстæйæ иппæрд бирæ зындзинæдтæ æвзарæг уырыссæгтæ се ‘хца лæвæрдтой, Уæрæсе Гитлерæй чи хъуамæ бахъахъæдтаид, ахæм хæцæнгарзæн. Цæмæн? Уымæн æмæ сæ райгуырæн бæстæ уыд. Коллаборанттимæ сæ зондахаст – фæйнæхуызон. Султан-Гирейы уый фæстæ сауыгътой гитлеронтимæ æмгуыстады тыххæй. Бæлвырд æй зонын, йæхимæ кæй хуыдта мæ фыдæл Воляйы дæр. Уый йын цæхгæр «нæ» зæгъта, æз, дам, ард мæ райгуырæн бæстæйæн бахордтон.

Цæмæ гæсгæ дзурын ныртæккæ уыдæттæ?

Фыццаджыдæр, мæ фыдыфыды æмæ йе ‘фсымæры ныййарджытæ – инæлар Александр Орлов æмæ йæ бинойнаг – цардысты Дзæуджыхъæуы, фæлурс сырх агуыридурæй хæдзары раздæры ипподроммæ хæстæг. Дыккаджы та, Гæздæнты Гайто æмæ Всеволод Орлов Парижы таксистæй иу рæстæг куыстой. Æмбæлыдысты, зæгъгæ, мæ бон зæгъын нæу, фæлæ уæд ахæм ранмæ æнцон бахауæн нæ уыд, æмæ сын, бæлвырд, уыцы-иу адæм баххуыс кодтой. Гайтойы «Ночные дороги» – уый мæ фыдæл Орловы фæндæгтæ дæр æвдисы.

Дзæуджыхъæумæ та фыццаг хатт бахаудтæн 1981 азы 12-аздыд сывæллонæй. Уæдæй фæстæмæ мæ зæрдæйæн адджын у, Гæздæны-фырт цы фæфыста, уыдæттæ та сты, рæстæджы уылæнтæ мын мæ бинонтæй нæ бæстæйæ кæй раппæрстой, уыдоны хъысмæтимæ æнгом баст. Мæнмæ гæсгæ ма ацы ныхæстæ зæгъын сæ бон уайд не ‘мдугонтæй бирæтæн, æмæ уый у Гайтойы цардвæндаджы æмæ сфæлдыстады ахадындынадæн йæ ирд æвдисæнтæй иу. Уый романти

æмæ радзырдты дæр нæй райгуырæн бæстæмæ фыдæх æнкъарæнтæ, æмбæлæм сæ æрмæстдæр уарзондзинады мондæгтимæ. Ома, кæд йæ бæстæйæ фæхауæццаг, уæддæр æй уарзы æгæрон уарзтæй, æмæ уымæй у Уырыссаг Фыссæджы уæлмонц номы аккаг...

Полинæ ПРОСКУРИНА-ЯНОВИЧ, фыццаг эмиграцийы æрыгон фæлтæры сфæлдыстад иртасæг, медиапроект «Nezamechennye.com»-ы автор (Новосибирск):

Кæстæр эмигрант-фысджыты схонæн ис, кæй нæ бафиппайдтой, аргъ кæмæн не скодтой, ахæм фæлтæр («незамеченное поколение»). Гъемæ мæ бафæндыд эмиграцийы фыццаг фæлтæры ахæм минæвæртты цард æмæ сфæлдыстады тыххæй ныртæккæйы æрыгон фæлтæрæн радзурын. Сарæзтам сæрмагонд сайт «Nezamechennye.com». Интернет-тыгъдады арахдæр цыбыр, æнцонæмбарæн æвзагæй фыст, зонадон терминтæ бирæ кæм нæй, ахæм æрмæджытæ фæагурынц, æмæ нæ сайт дæр уыцы хъуыддаг хынцгæйæ скуыста.

Æрмæджытæ дихгонд сты цыппар фæзилæнмæ гæсгæ:

- хъысмæт: куыд цардысты æмæ куыд амардысты;
- темæтæ: цæй тыххæй фыстой;
- контекст: сæ алыварс цытæ цыд;
- цитатæтæ: цы фыстой.

Проектæн фыццагтимæ фыст æрцыдысты Гæздæнты Гайтойы цард æмæ сфæлдыстады тыххæй æрмæджытæ, уымæн æмæ уый æрыгон эмиграцийы фыццаг уылæны литературон процессы сæйрагдæр арахайджытæй иу у.

Гæздæны-фырт йæ хъайтартау у ныфсджын æмæ царды размæ уæндонæй гæрдæг адæймаг. Цыфæнды уавæрты дæр уый равзары цард, уарзондзинад, хæст у æхсæнадæн исты хорзы бацауынын тырнæнтыл. Уый тыххæй разы у æхсæвæй-бонæй кусыныл дæр (афтæмæй ма дзы айрох вæййынц эмигрантты фыдæвзарæнтæ Парижы). Йæ романты хъайтартæн сæ тыхыл тых æфтауынц, миддунейæ фæмæгуыр уæвын сæ нæ уадзынц Уарæсейыл хъуыдытæ: «Цалдæр азы дæргъы-иу ам, дурджын пейзажы ахæсты дæр, æвзæрыдысты уалдзыгон зæрдæскъæфты æнкъарæнтæ... Уæд-иу, куыд æмæ цæмæн,

уый нэ зонгэйæ, бацыдтæн æндæр, авгæй арæзт уæлмонц дунемæ æмæ-иу сулæфыдтæн диссаджы уалдзыгон уæлдафæй. Уый нэ уыд, зæгъгæ, уæд, æвæццагæн, ныххуыдуг уыдаин». Уымæ сын Париж цæргæ-цæрæнбонтæм баззад æцагæлон бæстæйы æцагæлон горæтæй...

Гæздæны-фырт боныгтæ кæнæ мысинæгтæ нэ ныууагъта, æмæ уымæ гæсгæ, йæ хъайтарты йæхи хъуыдытæ, сагъæстæ, тырнæнтæ бавæрдта, зæгъгæ, куы зæгъæм, уæд ницæмæй фæрæдидзыстæм.

Нæ сайт ссардта йæхи кæсæджы, бацæуынц æм, сæхицæн ахъаззаг æрмæг ссарынц мингай адæймæгтæ дунейы алы рæттæй. Æмæ уым ис Гæздæнты Гайтойы цардмондаг прозæйы уæзгæ бавæрæн дæр.

Александра КИРИЕНКО, Уралы федералон университеты фæсарæйнаг ахуыргæнинагтæн уырыссаг æвзаг амонны кафедрæйы хистæр ахуыргæнæг (Екатеринбург):

– Мæ диссертацийы темæ у «Журналисты куыст Гæздæнты Гайтойы цард æмæ сфæлдыстады», æмæ мæ фыссæджы æмзæххонты æргом дæр ацы къабазмæ аздахын фæнды. Радио «Свобода»-йы куыст Гæздæны-фырты, иуæй, йæ зын уавæртæй фервæзын кодта. Уырдам нэ бахауд, зæгъгæ, уæд ма, æвæццагæн, бирæ мæгуыры бонтæ бавзæрстаид, æмæ йæ йе сфæлдыстадон курдиат æхсидынмæ нэ ‘вдæлыдаид.

Иннæмæй та, йæ хæлæрттæм фыстæджыты æдзух хъаст кодта, аивадон уацмыстæ фыссынæн ын рæстæг кæй нæй, уый тыххæй. Йæ куыстмæ тынг бæрзонд цæстæй каст, æмæ нын абон йæ уыцы миниуæгæй фæзминаг у. Рæстзæрдæ æмæ æнувыдæй архайдта радиойæн хъæугæ æппæт æрмæгыл дæр, æмæ йын уый куыдфæстагмæ фæахъаз царды фæлтæрддзинад райсыны æмæ йæ йæ диссаджы сфæлдыстад æвдисыны хъуыддаджы. Сфæлтæрдта куыд журналист, редактор, равдыстытæ амонæг æмæ организатор.

Иугæр афтæ у, уæд ын йæ прозæйы æнæ фембæлгæ нæй, дæ размæ æвæрд хæс æппæтæй хуыздæр æххæст кæныныл архай, зæгъгæ, уыцы хъуыдыйыл. Æмæ уымæй дæр зонды хос у абоны æхсæнадæн...

**ЦАРАХАТЫ Ритә, Гәздәнты Гайтойы номыл
Фәсивәды республикон библиотекәйи директор:**

– Дунә әмә әхсәнады цард Гәздәнты Гайто куыд уыдта, афтә ничи. Ома йын уыди йәхи ахорәнтә адәймаджы миддунә, йә бәллицтә әмә уымә йе ‘ппәрцәг миниуджытә равдисынаән. Йә чингуытә йын кәсынәй алчидәр йәхицән удыбәстә кәны.

Фәлә – зын фәлварән дәр, уымән әмә, адәймаджы царды алы уысм дәр хәдхуыз әмә, фәлхатгонд чи нал әрцәудзән, ахәм кәй у, уый афтә әнкъардәй әвдисы, әмә зәрдә ныккәрзы.

Йә ном нәм кәддәр-нәуәддәр кәй әрыздәхт, йә диссаджы уа-цмыстә кәсынән нын гәнән кәй фәци, уыцы хъуыддагмә йә рә-стәджды аккаг әвәрән бахаста журнал «Мах дуг». Уым фәзынд 1988 азы йә радзырд «На острове» («Сакъадахы») ирон әвзагмә фыссәг Гусалты Барисы тәлмацәй, ахуыргонд Бзарты Русланы разныхасимә.

Фыццәгты-фыццәг та йын йе сфәлдыстад иртасын әмә парахат кәнын райдыдта Массачусетсы университеты абарән литературәиртасы-нады хайады профессор, чыныг «Гайто Газданов: жизнь и творчество»-йы автор Ласло Диенеш. Уый йә байгом кодта уәрәсейаг чыныгкәсәгән, әмә мә ныртәккә йемә баст хабәрттә радзурын фәнды.

20 азы размә мәнән программә «Открытый мир»-ы фәлгәты фәци Амырыкмә ацәуыны гәнән. Уыцы сәрәвәрән проект сырәзт академик Дмитрий Лихачевы әмә Амырычы конгрессы библиотекәйи уәды директор Джеймс Биллингтоны хъәппәрисәй. Дыууә къуырийы дәргъы дард паддзахады фәуыны, йә адәмы цард ын базоныны гәнән ләвәрдтой, 45 азы онг кәуыл цыд, ахәм разамонджытән, уымә, грант рамбулын сә бон уыд әхсәнады алы къабәзты минәвәртгән. Уәд ахәм хуызы Уәрәсә әмә Амырык кәрәдзимә бангом кәныны политика рацыд, әмә дыууә паддзахады әхсәнадон фондтә хәрдз-тә сәхимә райстой. Әз бахаудтон нә паддзахады алы горәттәй библиотекәты кузджыты фыццәг къордмә.

Бәлццоны кадджын ном кәмән саккаг кәна, уый Мәскуыйы кусәг Дунәон ахуырады фәдыл амырыкаг советы офис әртә мәйи февзәрста. Тынг бирә фәрстытә нәм ләвәрдтой, уымә баст уыдысты куыд профессионалон әмә әхсәнадон архайдимә, афтә, куыд цәрыс, дә хион-хәстәджытә чи сты, әппәт уыдәттимә дәр. Гьемә диссаг уый

уыд, æмæ æдзух фарстой, Амырыкмæ ацæуын дæ цæмæн бафæндыд, зæгъгæ. Ау, кæдæмфæнды куы ацæуай, уæддæр ногæй исты нæ базон-дзынæ, адæмы нæ фендзынæ? Уымæй ма хуыздæр разæнгардгæнæн фæрæз цы уа! Фæлæ ма æз, ацы фарстæн парахат дзуапп дæтгæйæ, æнæмæнг дзырдтон æмæ фыстон, тынг мæ кæй фæнды амырыкаг ахуыргонд, ме ‘мзæххон фыссæг Гæздæнты Гайтойы сфæлдыстад иртасæг, профессор Ласло Диенешимæ фембæлын. Цы хуызы, уый рæстмæ не ‘мбæрстон – нæ балцæн кæрæй-кæронмæ пълангонд уыд, æмæ йæ хуамæ кæм агуырдаин?! Чырæгон бастдзинад нырма уæд зынын райдыдта, æмæ дзы рæстмæ спайдагæнæн нæма уыд.

Нæ балц рауад тынг цымыдисаг, зæрдæмæдзæугæ æмæ ахъаззаг. Вашингтон, Филадельфи, Нью-Джерси, иннæ горæттæ, штаттæ, адæмимæ фембæлдтытæ... Уый хорз, фæлæ мæ Пенсильванийы штаты цыппар боны æмгъуыдмæ æрцæрын кодтой чысыл горæт Филипсбурджы Сьютерты бинонтæм. Мæ дисæн ма кæрон кæм уыд, нæ къорды разамонæг, горæты дзыллон библиотекайы директор Патрисия Лоусоны (Пэт æй хуыдтам) цардæмбал Массачусетсы университеты Ласло Диенешимæ кæй кусы, уый куы базыдтон, уæд. Хæлæрттæ дæр ма разындысты. Мах ацæуын цы бон хуыд, раст гъеуæд иумæ хуамæ сæмбæлдаиккой Филипсбургмæ!

Ехх, цас арфæйы æмæ бузныджы ныхæстæ фæкодтаин, Гæздæнты Гайтойы ном рохуатæй раздахыныл стыр куыст чи бакодта, уыцы адæймагæн! Фæлæ... се ‘рцыдæй дыгуæ сахаты раздæр мах уырдыгæй раластой, æмæ ахуыргондимæ нал сæмбæлдыстæм. Нæ федтон, ирон лæг, зынгæ уырыссаг прозаикы фыццаг биографы, йе сфæлдыстадыл ын диссертаци чи бахъахъхъæдта, уыцы Диенешы... Нæ федтон, нæ аныхас кодтон йемæ, фæлæ дзы абон дæр тынг бузныг дæн, Гæздæны-фырты аивадон дзырд дæрдтыл кæй айхъуысын кодта, уый тыххæй. Абон ын йæ уацмыстæ тæлмац кæнынц англисаг, французаг, италиаг, болгайраг, сербаг æвзæгтæм. Уæрæсемæ «æрыздæхт» сыгъдæгæй æмæ, цалынмæдæриддæр литературæйæн аргъгæнæг уа, уæдмæ йæ ном рох нал уыздæн. Кæд æм, Диенешы загъдау, «алкæмæн æмбæрстгонд ма уæвыны лæгдзинад разынд», уæддæр. Ома, йæ аивадон дуне зын æмбарæн, арф æмæ бирæкъабаздзын у, æмæ йæм алчидæр агурдзæн йæхи бацæуæн йæ эстетикæ æмæ царды философи йын банкъарынæн.

Хуымæтæг амырыкæгтæ та сты æргомзæрдæ, Уæрæсемæ хорз

цэстэй кэсэг адæм. Уый, хыгагæн, сабырдынад тауынаен ныртæккæ ницы ахъаз у, фæлæ кæд уавæр искæд хуыздæрырдæм ивид...

БЕЗАТЫ Фаризæ, педагогон наукæты кандидат, ЦИПУ-йы ирон филологийы факультеты ирон литературæйы кафедрæйы доцент:

– Гæздæнты Гайтойы тыххæй йе ‘мдугон фæсарайнаг æмæ уырыссаг фысджытæ æмæ литературон критиктæ сæ хъуыдытæ раджы загътой. Æмхуызонæй йын йе сфæлдыстадæн скодтой стыр аргъ, йæ курдиатмæ гæсгæ йæ æвæрдтой йæ рæстæджы зындгонддæр фысджыты æмрæнхъ. Уыдæттæ, абоны техникон уавæртæ хынцгæйæ, алы чиныгкæсæг дæр æнцонæй ссардзæн, æмæ кæйдæр хъуыдытæ нæ фæлхат кæндзынæн. Зæгъдзынæн æрмæст: Гайто ахæм диссаджы уацмыстæ куы не сфæлдыстаид, уæддæр, ирон адæмы (ирон лæджы) менталитеты барæнтæй баргæйæ, у кады, зæрдыл дарыны аккаг, уымæн æмæ йæ хысмæт цы трагикон уавæрты сæвæрдта, уым йæ цард дæр бахъахъхъæдта æмæ йæ уды фарн дæр. Уый лæгдынад у, æмæ лæгдынадæн та аргъ кæнын хъæуы. Йæ уацмысты хъайтартæй (йæхæдæг дæр хъайтар-дзырднывæндæг) бирæтæ нæ бафарæзтой уыцы уаргъæн æмæ кæнæ сæхи æгады бынатмæ æруагътой, кæнæ сæхимæ сæ къух систой. Уыдонмæ авторæн цы ахаст ис, уый тыххæй дæр бирæ раст хъуыдытæ загътой Гæздæны-фырты сфæлдыстад иртасджытæ.

Йæ уацмыстæ зæрдæ тынгдæр цæмæй æлхæнынц, уый сбæрæг кодта ирон æмæ уырыссаг дзырды дæсны Джусойты Нафи йæ уац «Высокое «Искусство воспоминания»-йы, æмæ йын уымæй хуыздæр зæгъæн кæй нæй, уымæ гæсгæ дзы æрхæсдзынæн иу хъуыды Гайтойы прозæйы хæдхуызæд æмæ уæздан лиризмæ тыххæй: «...искренно – на самой напряженной и густой лирической волне, обо всем, даже о самом затаенном интимае, но с благородной сдержанностью, без эмоциональной расхристанности и эпатирующего бесстыдства...». Ацы æууæл фæзминаг хъуамæ уа нæ дуджы фысджытæн дæр. Афтæ у, зæгъгæ, уæд сын сæ уацмыстæ ахсызгондæрæй кæсдзысты.

Цымæ абон ирон адæм цавæр аргъ кæнынц Гайтойы сфæлдыстадæн? Уый зын сбæрæг кæнæн у æнæ социологион бафарстытæй, ам иугай адæймæгты хъуыдытæй хатдзæгтæ кæнын раст нæ уыздæн. Бафиппай-

дзынæн æрмæст уый, æмæ Гæздæнты Гайтойы хæлæртты æхсæнады (Мæскуы) курдиатмæ гæсгæ не ‘мзæххоны хуыздæр романти йу «Призрак Александра Вольфа» ирон æвзагмæ раивтон. Дзгойты Валери æмæ Пухаты Оледжы хъæппæрис æмæ хардзæй нæ паддзахады сæйраг горæты хицæн чиныгæй рацыд. Ирыстонмæ лæвары хуызы уыцы ирон лæппутæ цалдæр сæдæ экземпляры куы æрæрвыстой, уæд æй бирæтæ æхсызгонæй агуырджой, библиотекæты арæзт цыдысты презентацитæ, чиныгкæсджыты конференцитæ. Уымæн, æмæ адамæн зындгонд у, сæ зæрдæтæм – хæстæг, йæ уацмыстæ йын разæнгардæй кæсынц.

Тæлмацы тыххæй ма мæ зæгъын фæнды ахæм хуыды дæр: Гайто зын тæлмацгæнæн авторыл нымад у, æмæ уый раст у. Фæлæ йæм ис цавæрдæр диссаджы миниуæг – йæ уацмыстæ йын ирон æвзагмæ ивын хæссы стыр æхсызгондзинад: абон уал фаг у, зæгъын зын вæййы, æмæ, кæд тæлмацгæнæг фæллайгæ бакæны, уæддæр фæлмæцгæ не скæны.

Ис ма мæм иу фæндиаг: хорз уайд, нæ культурæйы æмæ нæ мыхуыры хуыддæгтæм кæсджытæ сæ хуыс тынгдæр куы раздахиккой тæлмацы фарстмæ, цæмай Гæздæнты Гайтойы уацмыстæй дæр фылдæр æрцæуа ирон æвзагмæ ивд æмæ мыхуыры рацæуой «Æвзæрст уацмысты» хуызы.

ÆЛБЕГАТЫ Алан, РЦИ-Аланийы адæмон артист, ЦИПУ-йы аивæдты факультеты театралон аивады кафедрæйы сæргълаууæг, доцент:

– Актерты аивады тæккæ уæлдæр æмвæзады фæлварæнтæй иу у фæлгонцтæм этюдтæ аразын. Райсын фæхъæуы прозаикон уацмыс – роман, уацау кæнæ радзырд – æмæ йæ хъайтарты хуызы бацæуын, уырнинагæй сæ равдисын, дæхи цæстæнгас сæм раргом кæнын.

Мæн бахъуыд, дыккаг курс чи фæуд кодта, уыцы студенттæн ахæм этюдæн уацмыс равзарын. Æрлаууыдтæн уырыссаг литературæйы классиктæй иуыл, фæлæ... Фыццагкурсонты фæлварæнмæ нæм æрбацыд ЦИПУ-йы ирон филологийы факультеты декан Гуытгыаты Эльмирæ æмæ мын балавар кодта Гæздæнты Гайтойы чиныг «Призрак Александра Вольфа» ирон æвзагмæ тæлмацгондæй. Не ‘мзæххон фысæджы хуыздæр уацмыстæй иу иронау итгæг дæсны «сдзурын кодта» нæ университеты бирæ азты дæргъы кусæг ахуыргонд Безаты Фаризæ.

Мæ цинæн кæрон нал уыд – актерты ирон курсæн хуыздæр этюд цы уа! Шекспиры, Гоголы, Островскийы иронау кæм æвæрæм, уым хъуамæ Гæздæны-фыртыл та нæхи атигъ кæнæм? Æргом æй зæгъын хъæуы, мæ хъæппæрисыл фæсивæд зивæггæнгæ сразы сты, уымæн æмæ сын уырыссаг классикы уацмысыл æнцондæр бацархайæн уыд. Фæлæ уæ бауырнæд, уый фæстæ сæ бирæ алыхуызон æнæнхъæлæджы фæзилæнтимæ, философон хъуыдытимæ стыр уацмыс зæрдæскъæфт фæкодта. Алцы дзы æххæстæй нæ бамбæрстой, фæлæ Гæздæны-фырты характерон интонацитæ банкъардтой, йæ сывæллоны бонтæй дарддæр Ирыстоны чи нæ уыд, уыцы фыссæг уæддæр ирон лæгæй кæй баззад, уый базыдтой. Ноджы ма сæхи миддунемæ балцы дæр ацыдысты, æхсæнады сын цы бынат хъуамæ уа, ууыл ныхъхъуыды кодтой, æмæ уый дæр махæн, ахуыргæнджытæн, æнтысты æвдисæн у.

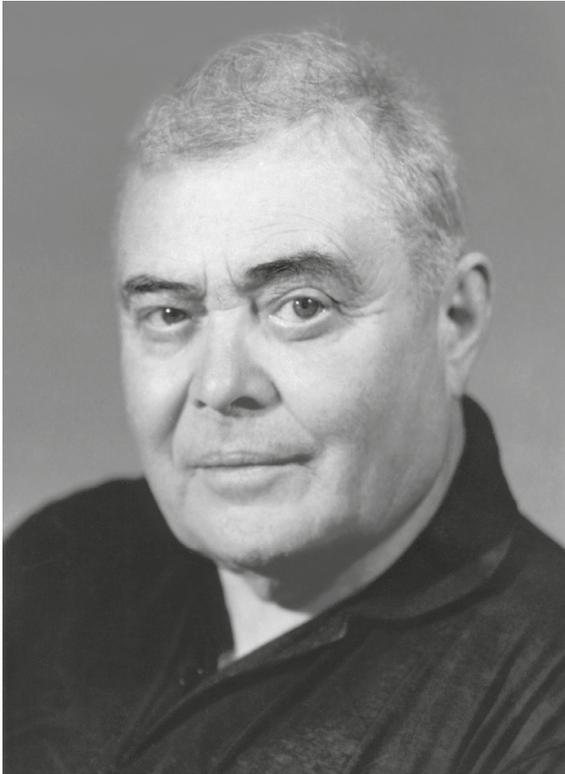
Фидæны актертæн ахсджиаг æмæ ахъуыдыйаг фыццаджыдæр уый уыд, æмæ автор йæ романы адамы дыууæ дихы кæй кæны. Иутæ – кады akkaг чи у, цымыдис æй чи кæны, иннæтæ – Парижы «царды быны» цæрæг фыдгæнджытæ, хъахбай сылгоймæгтæ æмæ уыдонæн «куыст агурджытæ». Фæлæ ма романы хабæрттæ дзурæджы хуызы фæзыны фыссæг йæхæдæг дæр. Мах æй равдыстам Георгийы фæлгонцы. Не ‘мдугонæн йæ хъайтартæй бирæтимæ хæстæг у уымæй, æмæ сæ фезмæлд, сæ зондахæстæй, æцæгæлон Парижмæ афтгæйæ, уырыссагтæй кæй базадысты. Афтæмæй нæ студенттæ ссардтой сæхицæн уарзон фæлгонцтæ æмæ сæ дзæвгар рæстæгмæ ныхъхъуыды кæндзысты. . .

Мæнмæ гæсгæ, нæ ацы фæлварæн æрмæст фыццаг къæхдзæф уыд. Спектакль равдыстам Вахтанговы хæдзары, фæхуыдтам æм литераторты, Гæздæны-фырты сфæлдыстад иртасæг ахуыргæндты, зындгонд актерты. Нæ студентты архайдæн æвдисæн уыдис Мæскуыйы Вахтанговы номыл театры директор Кирилл Крок дæр. Уыдоны фиппаинагтæ æмæ хъæппæристыл ахъуыды кæндзыстæм, нæ архайд рацараздзыстæм æмæ ма афтæмæй спектакль, æвæццагæн, цалдæр хатты равдисдзыстæм.

Ныхас ныффыста ТЪЕХТЫ Тамерлан

ХЪАЙТЫХЪТЫ АЗÆМÆТ: 100 АЗЫ

(1923 – 2016)

*Лæгæн ис хуры къæртт йæ риуы,
Хуыйны уый мады 'взагæй уд.
Лæджы сæр зонды стыр къæбиц у,
Бæрзонд æй кадимæ хæссут.*

СӘУУОН ХУРЫ СКАСТАУ – НӘ ФЫДӘЛТЫ ФАРН

ДЕ СТЬАЛЫ ИРЫСТОНЫ ССАР

Амондагур даргъ фәндәгтыл бирә,
Ехх, мә кәстәр, цас фәцыдтән, цас!
Фәлә-иу мыл амбәлд кәнә бирәгъ,
Кәнә та зылынзәвәтджын арс.

Амбәләд дәуыл та, мә хур, рувас,
Ахонәд дә Уацилла хуындзау.
Дарәд цъәх хъәдабәйау дә хурварс,
Бакәнәд дын арвы дуар Хуыцау.

Ратгәд дын рәубазыртә та Реком,
Тутыр та дын – ныфс әмә Әхсар.
Раздахәд дәм рухс Уастырджи йе ‘ргом, –
Де стьалы Ирыстоны ссар.

ӘРӘГВӘЗЗӘГ

Хъәды хил фәдәрзәг,
Йе стыр сәр ыссау.
Хъәуы сәрмә фәздәг –
Цухъайы дысау.

Комы мигъ әрхуыссыд,
Галдзәстәй кәсы.
Әфцәгмә әрхъуызыд
Урс-урсид пьәззы.

Ихсийы Әрыдон,
Нал хъазы сәрәй.
Нал зары әрвылбон
Гъе-ри-ра! – хъәрәй.

Дард балцы аenkъардæй
 Бур фæззæг лæсы.
 Хурзæрин æм æрвæй
 Цъиудзæстæй кæсы.

ТÆХУДЫ

Дидинаæджы къусы
 Адджинаг – сымæр.
 Дзуры йын йæ хъусы
 Мыдыбындз цыдæр.

Гуси дурыл уари
 Сæвæрдта йæ фынг.
 Уагъылыиы дари
 Хуры ‘рдæм фæтынг.

Арцау хъил ысбадти
 Еууы ‘фсиры сыг.
 Арвæй йæм æрхауди
 Мигъы хъарм цæссыг.

Уæрцц-былдыхъхъ тæссармæ
 Басирдта уæлдæр.
 Къутубыд хæдзармæ
 Сайы та кæйдæр.

Хъуысы зарæг рагъæй,
 Фыййæутты æхситт.
 Адджын мын у рагъæй
 Зымты хъæлдзæг сидт.

Дидинджыты фурды
 Атылдтæн æз рог.
 Райгуыр-ма, тæхуды,
 Ацы хæхты ног.

* * *

Хъæд æрфынæй и йæ рады,
 Терк – æдзæм, къуытты.

Зæххыл арфхъæпæн мит бады
Урс каркау къуыртты.

Тымыгъ заинаг тæрхъусау
Хуынчъыты лæсы.
Хох æвгъæды бадаг усау
Дзагъырæй кæсы.

Хъомпалай хъæбыс-хъæбысы
Сырдты бал – фынай.
Бирæгъ аскъæфта гæбысы
Асины бынай.

ХОРЗÆХ

Куыройау ифтыгъд дæн мæ уагыл,
Нæ дæн кæйдæр дзулау æдзæхх.
Лæдзæг дæн хистæрæн фæндагыл,
Æмгарæн – стыр ныфсы къæдзæх.

Нæ халын ивылд донау арæн
Лымæн дыууæ лæджы æхсæн.
Мæ арм у фидыды цæхдарæн,
У ме ‘взаг уарзæтты рæхсæн.

Æз дæн нæ кæстæртæн сабыр бæх,
Æдзух сын хъазæнфæз – мæ риу.
Куы мæ уа адæмæн сæ хорзæх,
Уæд мын паддзахы бон дæр циу?!

ХУРХÆТÆНЫ

Кæркусаг фæпух и,
Гæнгæлы – фæлмæн.
Дидинджыты духи –
Удхосау мæнæн.

Уиззайы цыргъ хъустæ
Саджы сытау – хъил.

Мэнтæджы цъæх рустыл
Нымæтхуд æрхъул.

Зулмæ дауы рихи
Дзындзалæг, фæхъал.
Сæнчы сæр фæпих и,
Цъамалæг фæхал.

Арауы дзылакъуы,
Карды ком – цъæнут.
Хуымæллаг фæлакъуы,
Бацыди дзы уд.

ФЫДЫУÆЗÆГ

Уæлладжыргом, дзæнхъа дурты зæйæхситт,
Фыдыуæзæг фæйнагфарс Аланир.
Дæ сæумæ хорз, мæ рæубазыр «Сæуæхсид»,
Дæ райсом хорз, мæ уарзон Алагир!

Æлвасыс мæ цыдæр тыхтæй дæхимæ,
Фыдыуæзæгæн диссаг у йæ ад.
Цыма мæм уым къæбæр æмæ цæххимæ
Кæсы æнхъæлмæ алы бон мæ мад.

Цыма мæм уым, мырмыргæнгæ, æд идон
Мæ уисын бæх йæ къахæй хойы зæхх.
Цы фæдæ, цы, мæ сабидуг – мæ ибон?
Мæ «Сæуæхсид», растдзинад-ма мын зæгъ.

Цæхæртæ кал мæ фæндиаг, «Сæуæхсид»,
Дæ урс æфсургъæн хъузон дæн æз дæр.
Бсленк кодта сæууон арвмæ сæуæхсид –
Уыздæн нæ сомбон абонæй хуыздæр.

Бскасæд хур дæ Хуссарыл, Аланир,
Нæрсæд мæ фæндиаг де ‘лутон æфсир,
Ды та мын басгуых авдудон Алагир, –
Æнæ дæу мæйы къахыр уайд Ир.

ДЖЫЗÆЛЫ ХЪОМГÆСЫ КАТАЙ

Радзырд

Чысайнаг Бибылты Тасойæн, дам, ахæм лæппу рантыст, ахæм, æмæ, дам ыл сыппа галы сгуййæ сæвæрдтой, зæгъгæ, кæрæдзийæн цымыдисæй дзырдтой хъæуы адæм æмæ Бибылты уæзæгмæ арфæтæм цыдысты. Нæлгоймæгтæ мæнгагъуысты хъайваныл бæндæн бабастой æмæ хъеццау кодтой, сылгоймæгтæ та сæм цæсты тутæм цыдысты.

Хабар Мосо-æлдармæ куы ныхъхъуыст, уæд йæ фæсхъус аныхта æмæ моураутæн бафæдзæхста, цæмæй æппынæдзух сæ хъус дарой Бибылты Тасойы хъуымыздзых Гæбумæ.

Кæд Бибылты гæвзыкк уæзæгыл даргъ хæххон зымæг фыранкау футтытæ кодта, уалдзæг æй тæрккъæвдатæ хостой, сæрдыгон хур æй цъæх арты арыдта, уæддæр сын тулдз бæласы талайау Гæбу фæтасын нæ бакуымдта æмæ бонæй-бонмæ фидардæр, уæнгджындæр кодта. Фыд фæстаг хуынчъы онг йæ рон балвæста, йæ хъæбулы цинæй къорийяу хæрдмæ хауд.

Мады зæрдæ зонаг у. Къорианы æнцойдзинад фесæфт. Хатгай-иу туг йæ мæллæг уæнгты ныссæххæтт кодта, æмæ та-иу афтæ:

– Дæдæй, нæ лæг, мæ зæрдæ йæхицæн бынат нал ары, тæрсын, ацы сывæллон ныл куынæ бахæца, уымæй...

– Дур дæ комы, цытæ дзурыс уый, Къориан, Хуыцау нæм хуры тын æрбаппæрста, æмæ Йын табу кæн.

– Тæрсын, нæ лæг, нæ мæгуыр къонайыл нын уад куы снйуа, нæ хуры тыны нын фæззыгон хус сыфтæрау исчердæм куы фæхæсса...

– Уыссиу, сау халон, рувæсты амæттаг дæ Хуыцау фæкæна! – фæзæгъты Тасо æмæ, арсау хъуырхъуыргæнгæ, кæртмæ йæхи айсы.

Рæзыд Бибылты уæзæгыл хъамбулджын саби, æмæ дзы хъæубæстæ сæхицæн рагацау ныфсытæ æвæрдтой. Фæлæ иубон арв æнæнхъæлæджы ныннæрыд. Хур бон тымыгъ ныккъъуыззитт ласта, æмæ Бибылты къона афтидæй аздад. Чысангомы адæм фыдбылызы хабар кæрæдзийæн цъиутау уасыдысты: Бибылты фарастандзыд Гæбуйы, дам, Мосо-æлдар йæ мад æмæ йæ фыдæй байста æмæ, дам дзы йæхицæн

уэлыгæс скодта. Ныййарджытæ сæ уæзæгыл дзыназгæ баззадысты æмæ бонæй-бонмæ мартыйы митау тадысты.

«Уæвгæйæ дæр, Мосо-æлдар Тасо æмæ Къорианы тæригъæдæй йæ хьал бон ныккала, адæмы фыдæх йæ фæдыл бафта, нæ хъаймагъ нын цыры, æмæ не стæг магъз нал æвæры, нæ цæст – фиу», – дыууæ адæймаджы кæрæдзиуыл амбæлæнт, æндæра-иу сæ ныхасы сæр уымæй райдыдтой.

Цына карз æлгъыст кодтой адæм Мосо-æлдарæн, фæлæ цыма кæлæнгонд уыд – нæ йæм низ æмгæрон цыд, нæ – фыдбылыз. Æвæццагæн ын карз æлгъыст арфæйы бæсты цыд. Фæлæ йæ иуахæмы кæйдæр æлгъыст Чысангомы рæбын баййæфта. Цъолды хъæуы хъуынджынриу лæппутæ йыл хорз абырыдысты æмæ йæ тугæрхæмттæй рарвыстой.

Æлдары масты дзæкъул фаджысы зокъойау дæнгæл кодта, фæлæ йын йæ комбос райхалын нæ бауæндыд, æрсытимæ кæрдо чи цæгъды, зæгъгæ, æмæ сфæнд кодта Гæбуйы арæхстгай сармадзанау сифтындын.

Фыдбонтæ кæрæдзи ивгæ цыдысты. Дымгæ æххормаг бирæгъау кæмтты легка кодта. Гæбæрхæрд мигътæ хæхтыл сæхи хафтой, сæ фист кæмттæм калди æмæ Гæбуйы æвзонг зæрдæмæ рухсы цыртт нæ уагътой. Йæ ныййарджыты сурæт, йæ райгуырæн хъæуы нывтæ йæ цæхæр цæстытыл уадысты, æмæ хъызт зымæгон бонау æрхæндæг кодта. Цалдæр хатты лидзгæ дæр акодта, фæлæ та-иу æй æлдары моураутæ æрцахстой æмæ-иу æй уыргæфтыдæй хъоргъы ныппæрстой. Афтамæй йыл фондз азы фондз бонау агæпп ластой.

Мосо-æлдар йæ хины къуыбылой тухын райдыдта. Гæбуйы йæ галуанмæ æрхонын кодта, ног дарæсы йæ усгур лæппуйау сфæлыста æмæ йæ æрвылбон гæрзтимæ архайыныл ахуыр кодта.

Бибылты сæрæнгуырды уæнгты тæвд туг анхъæвзта, æмæ йæ хъамбул къабæзтæ айвæзта. Афæдзы бонмæ топпæй цыуы цæст нал ивгъуыдта, карды иу сæрфтæй къамбецы дыууæ дихы кодта. Мосо-æлдар йæ цæст йæхимæ куыннæ æрныкъуылдтаид, – йæхицæн дзы хистæр моурау скодта æмæ бартхъирæн кодта:

– Багъæцут ныр, Цъолды систбæрзæй уæйгуытæ, æз уæ уæ зонгуытыл æрлæууын кæндзынæн!

Гæбуйы та йæ сагъæстæ йæ фыды уæзæгмæ хастой. Цæмæй зыдта, магуыр, йæ ныййарджытæй мæрдты стæгдар дæр нал и.

Уалдзæджы сираг цъæх бæх Цъолды хъæумæ дæр бамыр-мыр

кодта. Ӧрдзы та уд бацѳд амаа базмалыд. УыгӦрдӦнты аламааты дидинджыта фӦпуси сты, амаа алутон мыды таф арвыл амабӦлдис. Мыдыбындзыта сӦм дывдывгӦнга тахтысты амаа сын сӦ хъаймагъ аваалмонай цырдтой. Ӧрдзы аив фӦлыст ноджы рӦсугъдӦр кодтой амаанымӦц хъулон-мулон гӦлабута.

Цинафсис мӦргъты цыбар-цыбурма мард дӦр базмалыдаид. ХӦххон хъал дӦттӦ урс ахсырау сӦ нукты сӦх-сӦхӦй уадысты, амаа сӦм адаймаджи монцта цыбал кодтой. УӦрта ЦӦлды хъауы уӦзӦгыл, фыдӦлтыккон маӦсыг цыма йӦ мидбылты хуы, афтӦ зынд. Ӧрмаст йӦ цыппыл идӦдз усау амакӦрдӦй бадти сау сынт амаа айчы буарыл сау стӦӦлфау бӦрӦг дардта. Хатт-иу йӦ кӦубал айвӦзта ама-иу МӦргъиты Карумы хӦдзӦры 'рдӦм зӦрдахалӦн хъуахъхъ бакодта.

Уыцы бон ЦӦлды хъауӦн сӦ дзуары бон уыд. ЗмӦлынхӦм чи уыд, уыдон се 'ппӦт дӦр аӦд кувинагта Усанеты афцагма аивылдысты. Хъауы ма баззадысты бынтон зӦрӦдта, сывӦллонджын чындзыта, амаа уыцы хӦдмӦлхор сынтӦн «уыссиу» зӦгъӦг нӦ уыдис. МӦргъиты кӦрты катайгӦнга дыууӦрдӦм кодта уайсадӦг чындз ЗӦлда. Куы-иу авдӦнма бауад ама-иу йӦ хъӦбулыл атыхст, куы та-иу амадзургӦйӦ сынтыл йӦ кӦабӦзта сцагъта. Ирон агъдау амаа йын йӦ 'фсарм бар нӦ лӦвӦрдтой йӦ хъӦлӦс байгом кӦнынаӦн. «О Хуыцау, ма хъӦбул Де уазӦг, хъӦубӦста ДӦ фӦдзӦхст», – фӦсус хъӦлӦсӦй куылта МӦргъиты уайсадӦг чындз бӦрзондыл бадӦгма. ФӦла уайсадӦг чындзы ныхӦста нӦ фехъуыстысты, амаа ЦӦлды хъауы сабырдзинад амаан-хъӦлӦджы амабайхӦлд. Сабиты цӦахӦхст, куыйты рӦйын, кӦрчыты хъуыдатт бӦста сӦ сӦрыл систой.

Ацы бонма рагӦй йӦхи цӦттӦ кодта Мосо-Ӧлдар, амаа ныр маӦнӦ фараӦт моураума хъӦддаг сырдау хӦлофӦй скӦӦфынц адамы мулк. ХӦссынаӦн рог цы нӦу, уыдон дӦрӦн кӦнынц, нӦ ауӦрдынц ницауыл.

ЗӦлда авдӦнай фелвӦста йӦ хъӦбулы. ЙӦ риума йӦ нылхъывта, скӦӦтма ныллыгъд амаа цӦджынды фӦста амбӦхст. ФӦла тарст уӦрыккыл зӦронд бирӦгъы цӦст амахӦцыд, амаа йӦ комыдӦттӦ амауадысты. ЙӦхи амаӦрфтыта кодта, йӦ сӦхӦл рихита аздыхта амаа афсӦст галау нӦттӦ скӦӦты фӦкуыси. ЙӦ цӦнгта фӦйнардӦм айтыгъта, йӦ 'нафсис сырх цӦстыта ныйирд сты, афтӦмай калмау сындаггай хылди йӦ амагтагма.

ЗӦлдайы риуы фӦйнаг зӦрдӦ дзӦккӦрӦй хойӦгау хоста, фӦла йӦм

хьусæг нæ уыд, æмæ стайау агæппæввонг йæ нуæрттæ ныхъхъандзал сты. Мосо-æлдар æм, йæ дынджыр нард гуыбын йæ разæй хæсгæ, куы баввахс, уæд бæргæ рацæйсæррæтт кодта, фæлæ сæгуытау бирагъы дзæмбытæм бахауд. Дзидзидай сывæллоны лæгсырд иуварс фаджысмæ фехста æмæ йын йæ мады йæ хъæбысмæ æрбассывта. Зæлда йæ гæндзæхтæ бæргæ цагъта, фæлæ йыл къæдзæхы йас лæг йæ уæз ауагъта, æмæ стæлфын дæр йæ бон нал уыд. Йæ къуыбыр риутæ æмæ æндон буар æлдары сæрмæ туг ныццæвын кодтой, æмæ йын йæ къаба дæрæн кодта. Зæлдайы зонд нæ фæдзæгъæл æмæ, куыд йæ бон уыд, афтæ йæ намыс хъахъхъæдта. Галиу къухæй гæдыйау йæ фыдгулы цæсгоммæ лæбурдта, рахизæй та йын йæ хъама агуырда.

Сылгоймаджы тыхтæ тайын байдыдтой, æмæ, иуахæмы йæ къабæзтæ куы фæлæмæгъ сты, уæд ын йæ фæлмæн былтæ сæтой æлдар йæ бæзджын былтæй ацахста æмæ йын сæ ахъаззаг сцъырда. Цавæрдæр æнахуыр æхсызгондзинад къахæй сæрмæ йе уæнгты ахъазыд æмæ, ныр йæ мондаг суадза, зæгъгæ, афтæ йæ сырх цæсгом афæлурс. Йæ нард гуыбын ын цыдæр фелхыскъ кодта, стæй дзы хъамайы узал æфсæйнаг тъæнгтæ кæрдгæ калмау йæ фистоны уæнг балæст. Раст уыцы рæстæг æлдары хистæр моурау сæ уæлхъус алаууыд. Сылгоймаджы цæстытæ масты цæхæртæ акалдтой, æлдары йæ уæлæйæ иуварс афæлдæхта æмæ хъамалвæстæй фестад.

Мосо-æлдары цæстытæ æххуысагур Гæбумæ ныддзагъыр сты, фæлæ йæ уый цыма уынгæ дæр нæ кæны, уыйау, фыр куыдæй чи ныффæсус, уыцы дзидзидай сывæллоны арæхстгай систа æмæ йæ йæ мадмæ бадардта. Зæлда йыл æнæууæнк цæстызынджытæ бакалдта, стæй галиу къухæй йæ хъæбулы скъæфæгау акодта, йæ зæрдæмæ йæ нылхъывта, æмæ тугæйдзаг хъама йæ къухæй æрхауд. Гæбу йæ систа, Мосо-æлдары хъус дзы схенц кодта æмæ фæддæдуар.

Сабиты цъæхахст, куыйты рæйд æмæ кæрчыты тарст хъуыдатт иучысыл фæсабырдæр. Гæбу ныхасы зæронд лæгты раз моурауты сæргуыбырæй æрлæууын кодта. Йæ хъоппæг цæстытæ цæхæртæ калдтой, йæ саулагъз цæсгомы нуæрттæ æлхынцъытæ кодтой, йæ зыгъар бæх йæ быны тæлфыд, тугæйдзаг хъама йæ къухы æрттывдтытæ калдта, æмæ йе 'ндон хъæлæс азæлыд:

– Мосо-æлдары æз йæхи хъамайæ куыдзы 'ргæвст акодтон. Кæд уæ искæй йæ туг райсын фæнды, уæд бавзарæд! Ныр та уæ куыдзы

мард, цалынмæ нæма стæф кодта, уæдмæ адде кæнут! Æрмæст уæ, нæ фехъуыстон, мачи зæгъæд, ацы хъæуы фæллойæ уæ галаган дæр чи ахæсса, уымæ ма æз фембæлдзынæн! – балхынцъ кодта йæ ныхас æмæ нараг къахвæндагыл йæ бæхы бацагайдта. Ныхасы зæронд лæгтæ моураутæй сæ цин равдисын нæ уæндыдысты æмæ сæ цæсты зултæ кæрæдзиуыл асæрф-асæрф кодтой – чи у уыцы сæрæнгуыр, сæ ирвæзынгæнæг? Моураутæ æлдары марды йæ бæхыл сæвæрдтой æмæ комы дæлæмæ ауырдыг сты. Цъолды хъæуы мæсыджы сæрæй сау сынт стахт æмæ холыйы фæдыл сындæг йæхи ауагъта. Куывддзаутæ заргæ рагъæй æрзындысты.

Иубон Чысаны хъæуы ныхасы æнахуыр мызыкхъарæзт барæг йæ зыгъар бæхæй æрфистæг. Ирон æмæ гуырдиаг дзырдтæ æмхæццæгæнгæ адæмæн арфæ ракодта. Хистæргай сын сæ къухтæ райста, стæй, йæ мидбылты уæздан худт кæнгæ, бафарста:

– Нал мæ хъуыды кæнут?

Ныхасы адæм сæ армытæпæнтæ æрфгуыты сæрмæ бавæрдтой æмæ йыл къахæй сæрмæ сæ цæстæнгас æрхастой. Тома йæм, йе схæл рихитæ здухгæ, хæстæг бацыд, йæ хъамбул къабæзтæ йын æрысгæрста æмæ дисгæнгæ бафарста:

– Фæлæуу-ма, фæлæуу, нæхи Тасойы фырт Гæбу нæ дæ?

Лæппу мидбылхудгæ йæ сæр, о, зæгъгæ, батылдта, æмæ дыууæйæ дæр кæрæдзийыл ныттыхстысты.

– Уæ дæ ныййарджыты тæригъæдæй Мосо-æлдар хæсгæ мард фæуа, – ныххæкъуырцц кæны Тома, æмæ зырзыргæнгæ йæ хъæлæс анæры: – Ракæсут-ма, ракæсут, нæ буц хистæртæ, мæнæ нæм Бонвæр-нон стъалы æртахти. Тасо æмæ Къориан мæрдты сызгъæрин талатæ суадзой, дæ ахасты фæстæ мæт æмæ сагъæсæй афæдзмæ баруадысты, иу къуырийыл сæ бавæрдтам, рухсаг уæнт...

Тархъæдыл уад куы ’рбамбæла, уыйау куыннæ банкъуысыдаиккой ныхасы бадæг адæм! Куыннæ ракодтаиккой Гæбуйæн хынцъымгæнгæ тæфæрфæс æмæ йыл куыннæ фæцинтæ кодтаиккой! Хъыг æмæ цины цæссыгтæ хæлбурцъ кодтой, афтæмæй ныхасы адæм хъуыстой Гæбуйы æнкъард таурæгъмæ.

Адæм се ’муд куы ’рцыдысты, уæд Тома Гæбуйы уæлмæрдтæм йæ къух æвæрынмæ ахуыдта.

– Уæ ме ’намонд ныййарджытæ, куыннæ стонут уæ ингæны уæззау

кьэйтæ æмæ иу каст уæддæр куыннæ ракæнут, мæнæ уæ сæфт бындар уæ разы дзыназгæ куы лæууы. Банцайут ныр уæ хьæрзынæй, Мосо-æлддары уын ныффæлдыстон æмæ уæм йæ тьæнгтыл хæцгæ фæцæуы, урскъах бæхæй уын фæхæта. Мæнæ уын уый та æвдисæйнаг æрхастон, – ныххæкъуырцц кæны Гæбу æмæ æлддары хъус ингæнтæм басхойы.

Къопа-Ерыстау, Мосо-æлддары хæрæфырт, ингæны уæлхъус ард бахордта, æз уыцы систрагъæн йæ хæлаф йе 'фцæджы æрæфтаудзынæн æмæ дын æй цæрдудæй ныффæлдисдзынæн, йæ куысыфтаг та йын куыйтæн аппаратзынæн, зæгъгæ. Сусæг дзырдхæсджытæ баххуырста, фæлæ цæвæгæй хъавæг фæраздæр.

Иуизæр, йæ уæлæ сау нымæт, йæ сæрыл басылыхъ, афтæмæй Къопа-Ерыстауы кæрты æнахуыр барæг стæлфыд æмæ уæладзыг хæдзары къæлидоры фæйнаг ехсы хъæдæй барджын хост бакодта. Хæдзары хицау, борзوماг суарау бухгæнгæ, бæгъæмсар, уæгъд хæдоны йæ уатæй рахызт æмæ былысчылæй бахъуыр-хъыр кодта:

– Чи куыдз, чи хæрæг, мæ дуæрттæ мын йæ сæрæй чи сæтты?

Барæг æм йæ тæлтæг бæх хæстæгдæр баздæхта, æнæууæнк дзагъултæ фæйнардæм акодта æмæ фæсус хъæлæсæй фæзæгъы:

– Дæхи-ма мæм чысыл æркъул кæн, хорз хабархæссæг дæм дæн.

Къопа-Ерыстау йæ къæбут аныхта, æмæ, къæлидорæй йæхи куы радардта, уæд æй барæг зыгуымы голлагау раскъæфта, æмæ йын йæ дымгæ дæр ничиуал ауыдта.

Сау халоны хъуахъхы бон дæр нал фæци. Хохаг цæргæсы дзæмбыты стæлфыд, æмæ йын уый йæ пакъуы ацагъта.

Бибылты Гæбу сæ хъæуы мæрдтæн кад скодта. Цæрдудæй сын Къопа-Ерыстауы ныффæлдыста. Чысангомы йæ хъæуи-хъæу мадард бæгънæгæй æрсырын кодта, стæй йын йæ дыууæ хъусы сæ рæбынæй ачъепп ласта æмæ йын бафæдзæхста:

– Лидзгæ кæн ам дæлæмæ, фæлæ ма искуы искæй куы бафхæрай, кæнæ ма дæ мæ кой куы 'рыхъусон, уæд дын дæ корто куыйты амæттаг бакæндзынæн!

Комы дæлæмæ, доны былты, нарæг къахвæндæгтыл хæйрæгау лыгъди æнæхъустæ, бæгънæг, гуыбынджын лæг. Доны уддзæф ын йæ пыррыкк рихитæ фæстæрдæм фасæгау кодта. Адæмы кæл-кæл хæхтæ, къæдзæхтæ арыдта.

Чысайнаг Гæбу æлдæрттæй куыд хъазы, уыцы хабар Калачы хи-

цауадыл тас бафтыдта, амæ фондз мин сомы радих кодтой, йæ сæры къуыдыр сæм чи æрхæсса, уымæн. Уыцы бонæй фæстæмæ Бибылты Гæбуйы Чысангомы ничиуал федта.

Уыцы фыдзаманты цард зæххæй уыд, зæхх та удгоймаджи сæрыл уæрст цыд, амæ, абабау, фыды уæзæгæй фæхауын карз æлгъыст уыд.

Бибылты Гæбуйы дæр фыдусы æлгъыст басыгъта. Уæззау хъысмæты тымыгъ æй йæ фыдæлты уæзæгæй уаддзæлхау бындзарæй стыдта. Хохæй хохмæ, комæй коммæ йæ фæраппар-баппар кодта, амæ фæстагмæ бæгънæг, бæгъæмвадæй йæ тъæпп Джызæлы хъæуыл фæцыд.

Куыннæ фæцыдаид ныхасыбадæг, боцъоджын хистæрты зæрдæмæ, Бæтæйы фырт Аслæнбегау уæздан, дзыхарæхст, разæгъды Черменау фæтæнуæхск, Алыккаты Хазбийау цæхæрцæст чи уыди, уыцы хохаг сахъ гуырды. Тыхгæнджытæй цъæхдæндаг чи уыд, цалдæр хатты хизæн-уатæй сæ фос кæмæн фæтардæуыди, уыцы хъæубæстæ куыннæ бацин кодтаиккой, куыннæ баууæндыдаиккой сæ фос ахæм сахъгуырдыл, амæ Бибылты сидзæр Джызæлæн хъомгæсæй агæпп ласта.

Мызд ын снысан кодтой, ирон уæфт тынæй афæдз иуы фæлыст куырæт амæ хæлайфагæн, æхсæз дзабырхоры æрчъиаг, æртæ азы иу хатт фондз фысдармы худ амæ кæрцæн. Фысымуат амæ гуыбыны хардз та хæдзари-хæдзар радæй, дыууæ сæрæн – иу æхсæв. Бирæ хызæмæртты фæстæ чысайнаг сидзæр цыма æхсыры малы ныххауд, афтæ бузныг уыд йæ цардæй амæ бонзонгæ йæ куыст зæрдиагæй æххæст кодта.

Хорз æгъдау лæвæрдтой джызæйлагтæ сæ хъомгæсэн, йæ зæрдæ-худты ницæмæй цыдысты, фæлæ йыл Куындыхаты Бутийы ус Фаризæт уæлдай цингæнагдæр уыд. Лæппу уыдонмæ куы вæййы, уæд сылгоймаджи дыууæ сау цæсты сæууон стъалытæ фестынц, йæ къæлæт æрфгуытæ цæргæсы базыртау сæхи бæрзонд сисынц, йæ рæхснæг уадултæй хуртæ амæ мæйтæ ракасы. Йæ хъуыгаз хъæлæс, йæ фæлмæн мидбылхудт æнæрцæф лæппуйы зæрдæ цавæрдæр æнæуынгæ цыллæ бæндæнтæй сæхимæ нылвасынц. Йæ рад нæ вæййы, уæддæр хъомгæсы къæрид хызыны арæх авæры авджыдзаг амæ хъарм уæливыхтæ.

– Нæ лæг, уæртæ нæ мæнгагъуыст æдзæрæгæй куы сæфы, уæд та хъомгæсы æрбахон, амæ уал дзы уый цæрæд, – бакой кодта иуахæмы йæ мойæн Фаризæт.

Куындыхаты Буты уыди уæздæттæй, мулкджын, фæлæ уæдæгонд лæг. Фаризæт æй нæ уарзта, фæлæ йын æй йæ ныййарджытæ

стыр ирæдыл ныууæй кодтой, æмæ æнæбары царди. Иунæг лæппу сын куы райгуырды, уæд Бути хибар сынтагмæ йæ хуыссæн аивта. Цардмондаг сылгоймаджы цæхæр схæуæг нæ уыд, æмæ йæхмидаг сæнарау æмырæй сыгъди. Ныр мæнæ хуры къæртт æрхауд, æмæ йæм йæ зæрдæ бакъæбæлдзыг. Сылгоймаджы уынаффæйыл лæг дыууæ нæ загъта, хъомгæсы мæнгагъуысты æрцæрын кодта, æмæ Фаризæт йæ цæст йæхимæ æрныкъуылдта. Топпыхосы боцкъа æнæ хъæр, æнæ цъистæй арæхстгай зынгмæ тылди, фæлæ йæм куы баввахс, уæд се 'хсæн фарастандзыд Бало дурын къулау слæууыд.

– Уый, мæ къона, сау адæмæй у, хъомгæс, ды та сыгъдæгтуг уæздæгтæй дæ æмæ йæ дæ сæрмæ ма хæсс. Йе 'мгæрæттæ дæр ма цу, – ардыдта йæ буц хъæбулы Фаризæт, фæлæ уый, Гæбуыыл бецъебийæ ныхæст цыма уыд, уыйау дзы атонын нæ куымдта. Хатгай-иу æхсæв дæр уымæ баззад.

Иуизæр та Бало æрæгмæ зынд, æмæ Фаризæт къуымбил æхсæдæг скодта йæхи. Йæ лæг Бути куы бафынæй, уæд сындæггай кæртмæ рахызт, хъомгæсы агъуысты размæ тагъд-тагъд бауад æмæ йын йæ дуар сындæг бахоста:

– Кыс, кыс, Гæбу, хъал ма дæ, уыцы къулбадæджы йæ хæдзар нал хъæуы?

Гæбу фестад, йæ уæлæ цыдæр бызгъуыртæ баппæрста, дуар ба-зыхъхъыр кодта æмæ радзырдта:

– Мауал æй хъал кæн, ахсæв æй ам уадз.

Æрцъыккысхонау уыцы фæлмæн хъæлæс цæхæр акалдта æмæ йæ зынджымур топпыхосы боцкъайыл сæмбæлд. Фаризæты зæрдæйы монцтæ агъæпп ластой. Къахæй сæрмæ йæ буар артау ссыгъд, стæй йыл цыма æвиппайды их дон басæххæтт чынд, уыйау ныррызт. Йе 'фсармы фидар рæхыстæ арæмыгъта æмæ Гæбуы хъæбысмæ йæхи фехста.

Гæбу кæд цыфæнды фидар уыд, уæддæр ын сылгоймаджы тæвд буар æмæ адджын пъа йæ тыхджын туг базмæлын кодтой. Дыууæ уды æддæг-мидæг куыд ауадысты, уымæн æвдисæн уыд рудзынгæй кæсæг былкъахыр мæй. Бало хуырыртæй хуыссиди, йæ къахы æнгуылдз дæр нæ базмæлыд.

Куы 'руазал сты, уæд Фаризæт сыбар-сыбур кодта:

– Мæ зæрдиаг, æрмæстдæр ацы сахат дæуæй банкъардтон лæджды ад, айс ды мæ зæрдæ, ратт мын дæ зæрдæ, æмæ кæрæдзи рæвдауæм...

Сывæллон базмæлыд. Мад æй йæ хъæбысы фелвæста, хъомгæсыл ма цæстæнгасæй ацинтæ кодта æмæ хурау рухс цæсгомимæ фæддæдуар.

Уыцы æхсæв Гæбумæ хуыссæг æмгæрон нал цыд. Цы бæллæх æр-
цыд, ууыл арф ныхъхъуыды кодта æмæ йæхи æфхæрдта:

– О Хуыцау, зындоны арты мæ ма баппар. Куындыхаты бæзджын мыг-
гаджи нæфæтчиагæй æнæбары сахуыстон, æмæ мын мæ рæдыд ныббар.

Бонырдæм, рæдзæмæдзæгæнгæ, йæхицæн ныфсытæ авæрдта: стьалы
ныггуыпп кæны, стæй атахы æмæ дард кæмдæр арвы кæрон амбæхсы...

Райсомæй Фаризæт райдзастæй цыллинджытæ кодта. Хъомгæсы
хызын æруæззау цæрвджын уæливыхтæ, къуыдырвых дзидза æмæ
наливкæйы авгæй. Гæбу адæмæй йæхи иуварс ласта. Цъиутæ дæр
цыма уый фыдгой кæрæдзийæн цъыбар-цъыбур кæнынц, афтæ йæм
каст, æмæ æфсæрмай йæ цæсгом артау сыгъд.

Сæрдыгон даргъ бон дæр, цыма Гæбуйæн фыдæнæн кодта, йæ
дымджытæ мæлæты тагъд ацагъта. Джызæлы хъомгæс зындонмæ
цæуæгау скатай. Йæ къах æй Куындыхатæм нæ хæссы, фæлæ цы фæуа,
йæ иунæджи сæр кæм фæцава? Нал сæм бацæуид, искуы дуррæбын
дæр цæрид, фæлæ цы æфсонæй, исчи фæгуырыско уыздæн, æмæ йыл
уæд адæм ныхситт кæндзысты.

«Цæй, кæд йæ цæсгом бынтон не суадзид», – йæхицæн ныфс æвæргæ,
талынджы хъуызæгау бацæуы йæ агъуыстмæ, дуары къæндзы фидар
æрæхгæны æмæ хуыссæны йæхи дæлгоммæ баппары.

Фæсахсæварты сабухы дзæм-дзæмы суадон. Хъазыны быдырты
аивылы мæнгагъуыстмæ, фæлæ Гæбу йæхи ныддур кæны æмæ та
доны æрра уылæнтæ сæ къанауы фæстæрдæм æнæбары асаха кæнынц.

Тарст хъæддаг уырс сæхъис архъанмæ æмгæрон нал цыд. Фаризæт
æм йæ сызгъæрин тæбæгъ тылдта, царв æмæ мыд, цæхх æмæ сæкæрæй
дæр æй бæргæ сайдта, фæлæ-иу уый нычъчъыллпп ласта æмæ-иу
футтытæгæнгæ алыгъд. Налат сылгоймаджи риуы уарзондзинады
зынг ахуыссыд, æмæ дзы маст исыны арт сцырен.

Бирæ фæраууил-баууил кодта Куындыхаты чындз хинтæ æмæ
кæлæнты хъултæ, йæхиуыл къæм дæр куыннæ абада, агуырда ахæм
карз мадзал æмæ йыл фæстагмæ фæхæст.

Иубон баздæхт æмæ цæхæры бур-бурид хъæстæ цæхæраджын
сфыхта. Хъæдын тæбæгъимæ йæ хордзены авæрдта æмæ йæ хъæбулæн
афтæ зæгъы:

– Цу, Бало, мә кьона, хьомгәсәен сихор ахәсс, әрмәст-иу фәстәмә тагъд фездәх, мәнә дын дзаджджын гуыл фыцын.

Бало әнәуый дәр Гәбумә йә бәттәнтә тыдта әмә доны былты, гаккәрисәй хьазгә, әд хуын сихорафон йә уәлхьус баләууыд.

Дьууә лымәны кәрдо бәласы бын фыр цинәй кәрәдзийы куы аууәрстытә кодтой, уәд Гәбу ләппуйы кьухы цәхәраджыны карст фәсагъта, йәхәдәг зылын обауы 'рдәм фыййау Тамбийы агураг әуад.

Бало йә кьәбәр куы ахордта, уәд нәууыл кьуыбылеңцытәй хьазыныл фәци, фәлә йә йә тьәнгтә әваст савтой әмә хьомгәсы нымәтыл әрбатымбылтә. Иуцасдәр йә гәндзәхтә ацагъта, стәй йә әнәхин цәстытә фәдзагъыр сты, әмә йә гыщыл уд систа.

Хьомгәс, йә нымәтхуд тилгә, Тамбимә ныхситт кодта, рацу бахәрәм, зәгъгә, әмә, ләдзәгәй дуртә кьуыргә, фәстәмә рафардәг.

Хьомгәс марды алыварс катайгәнгә зылд әмә тымбыл кьухәй йә сәр хоста, афтәмәй йә әрбаййәфта фыййау.

– Арәбын, ныртәккә йә хьазгә, худгә, кьәбәр хәргә фәуагътон, – ныддис кәны Гәбу.

Тамби марды цьәх хьулон цәсгом куы федта, уәд цәхәраджынай фәсаста әмә йә Милайән аппәрста. Чысыл фәстәдәр куыдз йә хьустә әруагъта, хьыхьысгәнгә йә гуыбын зәххыл ахәфтытә кодта, стәй йә гәндзәхтә бацагъта әмә, йә комы фынк калгә, адәргъ. Аххосаг рабәрәг. Арвыл иу кьәм дәр нә зынд, афтәмәй лыстәг сыг рацыд.

Хингәнәджы фыдбылызтә йәхирдәм фесты. Сау халоны бәсты дзы Майрәмы карк бацарәфтыд, әмә ма йыл абон дәр Джызәлы хьомгәс катай кәны.

НЕМЫЦАГ ПОЭЗИ

Золойты Аркадийы талмацтæ европæйаг æвзæгтæй (арæхдæр мыхуыргонд цæуынд журнал «Мах дуг»-ы) нырыккон ирон поэзийы æнæфæхицæнгæнæг хай раджы систы. Талмацгæнæг аив дзырд тынг хорз кæй æнкъары, уымæ гæсгæ та йын ис йæхи кæсæг, æмæ йын йæ ног куыстытыл æхсызгонæй сæмбæлы.

Ацы хатт нын Золойы-фырт нæ размæ хæссы немыцаг поэтты уацмыстæ. Уымæ уыйбæрц сты, æмæ сæ схонæн ис немыцаг поэзийы ирон антологи саразынмæ уæзгæ къæхдзæф: Людвиг Уланд (1787–1862), Фридрих Ницше (1844–1900), Эльза Ласкер-Шюлер (1869–1945), Беррис фон Мюнхгаузен (1874–1945), Райнер Мария Рильке (1875–1926), Макс Герман-Нейсе (1886–1941), Георг Тракль (1887–1914), Пауль Целлан (1920–1970), Ингеборг Бахман (1926–1973). Алыхуызон автортæ, хатт бынтон фæйнахуызон сæ дунембарынадмæ гæсгæ, ноджы ма алы фæлтæрты минавæрттæ. Фæлæ сæ иу кæны, сæ дуджы сæйраг литературон-эстетикон æмæ культурон-политикон тохты архайджытæ кæй уыдысты, уый. Хъысмæт сæ фæлвæрдта, уыдоны та фидарæй уырныдта, æцæг поэзи сæ райгуырæн адæмы хъысмæтимæ æнгом баст кæй у, уый. Уæвгæ та ирон чиныгкæсæгæн дæрдтыл ныхас нæ хъæуы – немыцаг поэзимæ фæндаг ын амонын райдыдта Людвиг Уланды ном. Æппæты фыццаг ын йæ ‘мдзæвгæтæ æнусæй фылдæры размæ ирон æвзагмæ раивта гениалон Токаты Алихан.

Талмацгæн алы литературæйы дæр сæхи сæрмагонд нысануæг ис, æмæ сыл тæккæ номдзыддæр поэттæ дæр зæрдиагæй уымæн архайдтой. Уæлдай ахсджиаг та свæййынд дугиванты, уымæн æмæ уæд национ традициты бастдинад дунеон культураимæ æнаæмæнг бахахх кæнын фæхъæуы. Ирыстон йæ ныртæккæйы уавæры уыцы дугиванты бахауд – литературон фæлтæривы, æрбауылæн нæм кодтой хæрзæгъдаудзинадыл æвзæрырдæм ахæдæг ламæгъ уацмыстæ æмæ конъюнктурæ. Æмæ, нæ классикон ирон поэзийы æмрæнхъ национ Поэतिकон Дзырды æнтыстытæ ирддæрæй цæмæй разыной, уый тыххæй абон æнаæмæнг ногæй хъæуынд дунеон традициты налхъуыт-налмастæ дæр.

БЗАРТЫ Руслан

ЗÆРВАТЫККАУ МÆ ЗАРÆГ МИГЪТÆМ ТАХТИ

Эльза ЛАСКЕР-ШЮЛЕР

* * *

Æрвхуыз Клавир ныззауат и хæдзары:
Йæ синтæ – саст, йæ тæнты рыг ныббадт.
Æрвиты бонтæ рохуаты нæ цары, –
Йæ царды федта намыс æмæ кад!

Фæцаегъды йыл мæйрухс æхсæвты Стъалы,
Йæ зарæг сисы урс æврæгъты Мæй:
Йæ алаемæты дзаг зæлтæ нызгъалы
Зæронд Клавир: йæхицай ахсæв хъал у!
Уырытæ симынц й’ алыварс фæрнæй.

...Дзырдта-иу Зæд, нæ Аудæг, æргомай
Мæнæн кæддæр уыдзæн дæ кæрдзын маст,
Фæлæ-иу хатгай ауындзынæ гомæй
Уæларвы Дуар дæ тæккæ размæ ‘вваст!

Фридрих НИЦШЕ

ИУНÆГ

Йæ зæрдæ – рывт,
Æвдисы арвæн сынт йæ тахт.
Æрцауы хъызт,
Бынат дæ бахъæудзæни тагъд.

Æнкъард, æмыр
У бæстæ: уайтагъд бандзыг хъæр.
Æдылы, ныр
Кæдæм фæхæсдзынæ дæ сæр?

Дæ дуне – тар
Гæныстон бæстæ: афтид, салд.

Дæхи – дæ бар,
Æдылы дæ, сау бон дыл ныккалд!

Дæ фæндаг – дард,
Дæ хызын – рог, дæ лæдзæг – цым.
Зымæгон мард
Æхсæв дæ бадомдзæн хынцъым.

Йæ зарæг – рыст,
Æвдисы арвæн сынт йæ тахт.
Лæгæрды хызыт,
Мæгуыр дæ бон, æдылы тагъд...

Людвиг УЛАНД

ХОРЗ АЕМБАЛ

Мæ фарсмæ-иу ыстæрты
Æмрæнхъæй сагсур цыд:
Йæхи мæнимæ баста,
Гуымсæг йæ фарсыл хаста, –
Уæздандæр лæг нæ уыд!

Æхситгæнгæ фыдгулæй
Нæмыг æрхæццæ тагъд, –
Кæм ма фæкодта хъист дæр,
Йæ уд мæ къухты систа,
Йæ туг мæ армыл тагъд...

Мæ лымæн, фест уæлæмæ!
Гуымсæг, дæ зарæг зар!
... Лæууыдтæн æз уæнгмардæй,
Уæнгхъуаг æмæ æнкъардæй, –
Хуыцау, йæ уд – дæ бар!

ПЫСЫРА

Баллада

Фарста Уарзт йæ Уарзты: «Зæгъ, мæхи нæ дæ?»
 Райста дзуапп йæ фарстæн: «О, мæ уд, уæдæ!»
 «Зæгъ уæдæ, куыд уарзыс – бирæ, тынг, æгæр?»
 «Калдзæни æнустæм алы ‘хсæв цæхæр!»

«...Æмæ нын фæндагыл рухс кæндзæн æдзух!»
 Сахъуырдаен ыстыдта судзаг сыф йæ къух.
 Уым сæ размæ рагъыл хъамылы æрзад.
 «У, Мален, нæ уарзтæн судзагдæр йæ ад!»

«Судздысты нæ былтæ, сау мæт фестдзæн монц.
 Цалынмæ нæ уæнгты хæф нæ festa рондз,
 Цалынмæ нæ уынгты рагуалдзæджы раст
 Сау пысыра зайа, – мах уыдзыстæм баст!»

«О, мæ цард, æнустæм... О, мæ уд, мæ цæст!»
 Уарзæттæ куыд вæййынц рухс сæнттæй æфсæст!
 Ахæссы изæрмæ сихорæн йæ ард,
 Стæм зæрдæйæн судзы стъалыйау йæ арт...

Хус сыфау фæхаста хæст чызгайы дард,
 Акæс-ма: йæ уарзон саулохыл æд уарт
 Мидбылхудгæ сиры Ус-Паддзахмæ цырд,
 Ахæм чызг фæкуры паддзахæн йæ фырт!

Бонтæ згъордтой, азæн аз йæ фæдыл уад,
 Судзаг сыф-иу алкæм уалдзæджы æрзад...
 Чи уыдис ныхасæн хицау, уый зыдта
 Не Скæнæг: кæй артæй уарзт нырмæ сыгъта!

Стыхсти паддзах: риуы пиллон калы мæт,
 Иубон цуаны кодтой тар пыхсыты фæд,
 Пысыра йæ былтæм бахаста æмраст,
 Æмæ йын кæддæрау ссыгъдысты æваст!

«Цъæх пиллон арт, пуруса!
Зæгъ æй, кæм и Мален?
Мæ содзгæ уарзт, мæ еунæг,
Фæззинай мæм, мæлун!»

«Уый цы ‘взаг уыд? – фарста паддзахы йæ ус.
«Ацы ‘взагæй зонын не ‘замантæй цъус!» ...
‘Рбздæхти сæхимæ нæ æгас, нæ мард:
Кафыдис йæ былтыл, пиллон калгæ, арт!»

Доны былмæ згъоры гомсæрæй йæ ус:
Иу æнахуыр зарæг ацахсы йæ хъус.
Стъалытæ луарынц сау тæгæртыл рыг,
Иу мæгуыр чызг калы доны был цæссыг.

«Цъæх пиллон арт, пуруса!
Æз бабæй дæн, Мален!
Мæ еунæг мæ ниууагъта,
Куыд ма цæрон, мæлун...»

«Ацафон цы кусыс ам, зæгъ мын æргом!
Зоныс, чи дæн? Рæвдздæр зæгъ мæнæн дæ ном!»
Сабыргай йæм дзуры уый: «Нæ зоныс мæн –
Дард бæстæй æрцыдтæн. У мæ ном Мален!»

...Денджызы уылаентæн не ‘нцайы сæ хъазт,
Симгæ-симын схизынц суанг уæларвмæ раст.
Фæлæ дзы сæ иумæ разындис æфсарм:
Ус-Паддзахы хъавгæ аузы йæ арм...

Бафæрсы йæ Уарзты Уарзт: «Мæ уд, кæуыс?»
«Цас куыдтон, куы зонис, уыцы сау бон æз».
«Сау заман нæ уарзтыл нал ыскæндзæн, нал...»
«О, мæ иунæг, зонын – никаед, никаедуал...»

АДЗАЛЫ ФУГÆ

Йæ сау æхсыр сæумæйæн тары изæры нуазæм,
 Нуазæм æй райсомæй, сихорæй, нуазæм æхсæвы,
 Нуазæм ‘мæ нуазæм...
 Нæ ингæн фæкъахæм фыдуæрæх, къуындæг нын нæ цæуы,
 Йæ хæдзары иу лæг кæлмытæн фæцæгъды, фæфыссы, фæриссы,
 Фæфыссы дæм арæх зæринхуыздыкку Маргаритæ.
 Ыстъалытæ ссудзынц, йæ куййтæм æхситтæй фæсиды,
 Йæ дзуттытæ ракæны, райдайынц къахын сæ ингæн,
 Йæ бардзырдмæ иумæ ныццæлхъ кæнæм мах дæр нæ цагъд.

Йæ сау æхсыр сæумæйæн мах дæр нуазæм æхсæвты,
 Нуазæм æй райсомæй, сихор, изæры нуазæм,
 Нуазæм ‘мæ нуазæм...
 Йæ хæдзары иу лæг фæцæгъды кæлмытæн, фæфыссы,
 Фæфыссы дæм арæх зæринхуыздыкку Маргаритæ,
 Фæныкхуыздыкку Сулæмиф, у дæ ингæн уæрæх.

Йæ бардзырдмæ зæххæн йæ риутæ ныххойæм, рæхойæм.
 Фæзары куы иутæн, куы иннæтæн, калмимæ хъазы,
 Къæппæгæй йæ сисы æфцæгготæй, йæ цæстытæ – арвхуыз.
 Нæ зæххæн рæхойынц йæ риутæ куы иутæ, куы иннæтæ хойынц.
 Йæ æрфыджы фæзмæлдмæ мах дæр ныццæлхъ кæнæм цагъд...

Йæ сау æхсыр сæумæйæн тары æхсныфæй нуазæм,
 Нуазæм æй райсомæй, сихор, изæры цъæх милты,
 Нуазæм ‘мæ нуазæм...
 Йæ хæдзары иу лæг, зæринхуыздыкку Маргаритæ,
 Фæныкхуыздыкку Суламиф, акæс, калмимæ хъазы,
 Фæсиды, фæцæгъды мæлæтæн маэстро Германæй,
 Йæ хъисын фæндырмæ нывналы, уæларвмæ фæтæхынц,
 Æврæгъты нæ удтæн сæ ингæн нæ вæййы къуындæг...

Йæ сау æхсыр сæумæйæн мах дæр нуазæм æхсæвты,
Нуазæм сæумæцъæхты,
Нуазæм изæрыгон, райсомæй, нуазæм ‘мæ нуазæм...
Маэстро Германæй йæ цæстытæ фурдæн йæ дон.

Дæ размæ нæмыгхуызæй рацæуы, ратæхы здыйæ,
Йæ хæдзары иу лæг маэстро Германæй дæсны у,
Йæ калмимæ хъызгæ, йæ цæстытыл ауайут, фены
Дæу фены йæ фынты, зæриндзыкку Маргаритæ,
Йæ фæстæ та – дæу, фæныкхуыздзыкку Суламиф...

* * *

Цы ‘рцыди, зæгъыс? – Хох ныййардта дур!
Кæй райхъал кодта? – О, мæ иунæг, дæу!
... Ныхас, ныхæстæ... немæ стъалы дзуры, –
Гæвзыкк ныхæстæ, ницæйаг, быдзæу...

Кæдæм фæлидзæм? – Гъосмæ – русæй-русмæ,
Дыууæйæ, немæ – айнаджы лæппын,
Æмзæрдионæй, фидæны æнустæм.
Цæрын æнцон у, исты уæвын – зын.

Макс ГЕРМАН-НЕЙСЕ

УЫДТÆН ПОЭТ ГЕРМАНИЙÆН КÆДДÆР

Уыдтæн поэт Германийы кæддæр –
Зæрватыккау мæ зарæг мигътæм тахти,
Мæ царды фарн æхсæвæй-бонæй тагъди, –
Ныр байсыст, бамыр, бамынаг йæ хъæр...

Фыдохы кæмттыл абухы æмраст,
Фыдыбæстæ мыл ауигъы йæ къухтæ,
Уæддæр æй æз æрымысын æдзухдæр, –
Нæ хæссын бирæ сонт зæрдæйы маст!
Мæ рæнхъытæ мын равдисынц йæ хуыз,
Мæ рæнхъытæ та бацæудзысты тохы,

Зэрватыккæн йæ зилгæ кафын хохы
Æрымысын кæйдæр сахарты æз.

Цы сагъæстæй ысдон вæййы мæ сæр!
Кæй фендавынц, кæй бауырнынц – мæ уды!
Ныр та мæ зарæг сафтид ис. Тæхуды!
Уыдтæн поэт Германийæн æз дæр!

Ингеборг БАХМАН

МАРД НАУЛÆУУÆНЫ

Донласт тырысатыл худын нæ фæтчы –
Чъызитæ, скъуыдтæ уой – хъауджыдæр нæй!
Уад сæ фæйлауы цæджындзæн йæ тæсчы
Зары цъæх фæныкхуыз стъалытæн мæй.

Фурды уылæнтæ æнусæй-æнустæм
Амбæрзынц-амбæхсынц науæн йæ фæд.
Рухс ыл фæуары ыстъалыты рустæй,
Балцы йыл ауды зæд...

Буц фынты афады денджыз йæ риуæй,
Ногæй хъыбыллæ фæхуынкъ кæны тар.
Абон ма смæрзы йæ сæнтты сæ фиутæ,
Æмæ йæ науонтæ сисынц сæ зар.

...Фурдыл кæддæрау æрзины уæндонæй,
Йе скъуыд пæлæзтæй у разы æдзух!
Науонты науимæ ‘хсæвæй уа, бонæй
Авдæнау аузы фурдæн йæ къух.

Райнер Мария РИЛЬКЕ

* * *

Мæ хъысмæты зиллæктыл згъорынц мæ бонтæ.
Нæ вæййы мæ никæддæр рох:
Мæ къухты нæ бафтдзæни амонд æнцонтæй –
Кæнын ыл æппынæдзух тох!

Ыстæхын гæнахмæ, æрзилын уæларвыл –
Йæ зиллæгтæ здухы мæ цард!
Æз уари дæн мигъты, кæф – денджызы арфы,
Мæ кадæг – тымыгътæн сæ зард.

Георг ТРАКЛЬ

**КÆДДÆР МÆ ЗÆРДÆЙЫЛ ЦЫ ИЗÆР
СÆМБÆЛДИС, УЫМÆН**

Изæры цъæх милты хæлынбыттыр систа хъæлæба,
Æнæнцойæ саулохтæ хосгæрсты цингæнгæ симдтой,
Æнкъардæй сæ тугхуыз сыфтæртæ æппæрстой тæгæртæ,
Фæндагдзумæ иуафон дардæй æрбазынд сæндон...
Куыд диссаг уыд ног сæн, куыд адджын уыдысты æхсæртæ...
Изæрыгон хъæдыл йæ къæхвæндаг хъæумæ ыскодта,
Йæ зæлтæ сывылдзтæн сæ къалиутыл луæрста дзæнгæрæг,
Нырхæндæг-иу зæрдæ, æртагъдис-иу русыл цæссыг.

Немыцаг æвзагæй ЗОЛОЙТЫ Аркадийы тæлмац

ИСТОРИОН ТАУРÆГЪТÆ

ХÆКЪУЫНАЙЫ МÆСЫГ

Куырттаты комы мидæг Нæуы хохы бæрзондыл цардис хан Хæкъуына. Райгуырди йын фырт, æмæ йыл ном сæвæрдтой Ханджери. Лæппуйæн йæ мад амарди, æмæ йæ фыд æндæр ус æрхаста. Ус чи у, уый Ханджериимæ нæ фидыдта.

Иухатт куы уыди, уæд лæппу хъæдмæ ацыди, абырджытæ йæ æрцахстой æмæ йæ кæсгон æлдарæн бæхгæсæн ауæй кодтой. Быдыры астæумæ-иу ацыди бæхгæс æмæ, иухатт куы уыдис, уæд дын дзы бæхы сæр ссардта алыппы мыггагæй. Базыдта йæ, уымæн æмæ сæхимæ ахæм хорз бæхты мыггаг уыди. Æмæ уыцы бæхы сæрыл цалдæр боны фæкуыдта.

Арвы айдæнæй йæм иу ханы чызг кастис, йæ фыдæн хабар радзырдта æмæ йын лæгъстæ кæнын байдыдта, бафæрс æй, цæуыл кæуы, зæгъгæ. Бадзырдта хан лæппумæ æмæ йæ фæрсын байдыдта, фæлæ йын лæппу нæ саст. Стæй уæд загъта:

– Ахæм бæх ныгæнинаг уыдис æмæ, æппæртст кæй æрцыди, ууыл куыдтон, стæй мæхиуыл дæр кæуын, уый – бæхты æлдар, æз та – адæмы, æмæ нухуызон æгъдау баййæфтам.

Уæд æй æлдар бафарста:

– Æмæ ныр ахæм бæхтæ куы фенис, уæд сæ базонис?

– Йе стæгдар кæмæн базыдтон, уæд уымæн йæхи нал базонин?!

– Гъеуæдæ цом, – загъта хан æмæ йæ рæгъæуттæм ракодта.

Иу ран æндæр ханмæ ссардта, мæллæгæй чи марди, ахæм бæхтæ æмæ сæ уæддæр базыдта, уыцы мыггагæй кæй сты, уый. Æлдармæ бацыдысты æмæ йын загътой:

– Мæнæ ай æххуырст у, æмæ дæм дæлæ æвзæр бæхтæ ис, æмæ йын сæ кæнæ уæй ракæ, кæнæ афтæ ратт.

Æлдар сын бауайдзæф кодта:

– Уыдон дæлæ къæппæджи йеддæмæ куы ницæмæн бæззынц.

– Æндæр мæ нæ хъæуы, – загъта Ханджери, æмæ йын сæ æлдар дæр радта.

Сæрæн лæппу уыди Ханджери. Бæхтæ скорз кодта æмæ сæ бафæлварынвæнд скодта. Сæргътæ сæвæрдтой ханимæ. Иу бæхæн йæ

ныхыл абазийы йас зыгъар уыди (уæдæй нырмæ бæхтæ зыгъар сты), се ‘ппæтæй рæсугъддæр уыд, æмæ йæ æлдар йæхицæн айста.

Хуры ‘рдæм-иу куы цыдысты, уæд-иу æлдары бæх иннæйы нал æййæфта. Бирæ фæцыдысты. Фæстæмæ куы раздæхтысты, уæд лæппу æлдармæ бацыди æмæ йын загъта:

– Куы мæ ауадзис, уæд мæ фыды фенин.

– Дæ аргъ бафид, æмæ дæ ауадздзынæн.

Цы йын раттон, зæгъгæ, лæппу æрдиаг кæнын байдыдта. Æлдары чызг ныхас фехъуыста æмæ лæппуйæн æхца радта.

Æлдар хъуыддæгтæ бамбæрста. Цыдæр Хуыцауы уарзон адæймаг уыдис, æвæццæгæн: лæппу æмæ чызгмæ иу ранмæ бадзырдта æмæ сын загъта:

– Сымахæн уæ зæрдæтæ уæ кæрæдзимæ ‘хсайынц, æмæ уын мæнæ хæдзар, мæнæ мулк æмæ цæрут.

Бацардысты. Лæппу сын райгуырди, уалынмæ – иннæ. Сдынджыртæ сты, фæсарц айсынæн бæззын байдыдтой, æмæ ус загъта:

– Каистимæ цæрын худинаг у, æмæ дын кæд искуы фыдыбæстæ ис, уæд æй бацагурæм. Нæ лæппутæ дæр ныр фæсарц айсынæн бæззынц.

Иу æхсæв куы уыди, уæд æрæмбырд сты æмæ ацыдысты. Райсомæй сæ æлдар расырда. Ханджери зыдта, сурдзæни сæ, уый, æмæ-иу хур чердыгæй уыд, уыцырдæм-иу раздæхти, цæмæй сæ æлдары бæх ма баййафа.

Æлдар йæ бон куы базыдта, уæд аздæхтис. Уыдон Куырттаты коммæ æрбацыдысты æмæ уæлæсыхы æрцардысты, Хæкъуынайы бакомкоммæ.

Райсомæй уæлæсыхæй фæздæг куы ссыди, уæд сæм хан барвыста:

– Уый цию, цавæр у, мæ зæххыл мын чи æрæнцади æмæ дзы фæздæджы тæф чи ссæуын кодта?!

Загътой йын, ахæм æмæ ахæм адæм дзы ис.

Хан сæ æрхуыдта, æмæ йын лæппу загъта:

– Фæндаггон адæймаг дæн, мæнæ арт скодтам, æндæр дæ ницæмæй бахъыгдардзыстæм.

Æлдар сæ суазæг кодта. Ханджери йæ фæрсынæтæ байдыдта æмæ йын базонын кодта, йæ лæппу кæй уыди, уый. Хан тынг ныццин кодта, уый тыххæй æмæ йын æндæр бындар нæ уыди.

Ханджерийы фырттæй иу хуынди Тæга, иннæ Куыртта.

Лæппутæ слæгтæ сты. Уæлæсыхы бын та сын мæсгуытæ уыди.

Цуан кодтой æмæ дардтой уаритæ, кæцытæ-иу маргъæн йæ цæстытæ акъахтой. Уаритæ-иу сæ хицæуттæн се уæхсчытыл бадтысты.

Иуахæмы Куырттайы уари саугарк æрцахста, æмæ йын æй Тæгайы уари байста. Куыртта бавдæлд æмæ Тæгайы уарийæн йæ къубал сыскъуыдта.

Тæга рамæсты:

– Уæдæ мæ уарийы сæрмæ кæм бауæндыди, уым æй мæхи сæрмæ дæр хъæуы, – æмæ алыгъди Дæргъæвсы коммæ. Цæгат Ламардоны цъуппытыл æрцарди, уый тыххæй æмæ тыхгæнæгæй-æндæрæй тас уыди. Стæй зæхх куы ныффидар и, уæд ныллæгдæр рацыдысты.

Радзырдта йæ Хæдарцаты Хъазыбег.

Ныффыста йæ Хæдарцаты Азæ, Гуысыра, 16 июль, 1940 аз.

ЦИГСИИ-йы архив, фольклор № III, 89 напкæ, 193 – 196 ф.

ТУАТЫ МЫГГАДЖЫ ТЫХХÆЙ

Фыццаг рæстæджы-иу ирон дзуарæй ард бахордтой, æмæ-иу ард чи бахордта, зæхх-иу уымæн баззад. Æгас Зæрæмæгимæ мах тох кодтам «Æддаг хъæдыл», Боцитыхъæуимæ та «Наргъыл». Уымæн æмæ дыууæ дæр нæхи уыдысты, æмæ нын тых кодтой, нæ нæ уагътой. Цæргæсатимæ уыцы хъæдтæ уыдысты уæрст, нæхимидæг уæрст никуы уыдысты. Туатыхъæуы цæрджытæ кодтой хицæн дихтæ: Хъайсынтæ фыдыфырт уыдысты, Абелтæ дæр фыдыфырт уыдысты, Болатыхъотæ – фыдыфырт, Чеметæ дæр – фыды- фырт. Æдæппæт – цыппар фыдыфырты, цыппар æфсымæры цауæт. Туатæй цæры Чырыстонхъæуы, Хуымæллæджы, Хъахъхъæдуры, Къобы æмæ æрæджы алидзгæтæй – Кировыхъæуы. Иууылдæр сæхи Туатыл фыссынц, фæлæ, кæй фырттæ уыдысты, уый нæ зонын.

Гæркъа кæй хонынц, уырдыгæй ралыгъди, загътой, Туа, фыццаг Зæрæмæджы, Бодзитæ кæм цæрынц, гъеуым æрцарди. Уырдыгæй цуаны рацыд. Уæллагхъæуы рæгътыл æрцыд ардæм (Адайы комы уыд цуаны). Ам зæхх куы федта, уæд Саппы сæр байтыдта хор æмæ (кæрвæз) мæнæу, æмæ тынг хорз æрзадысты фæззæгмæ. Æрмæст хъуыды кодта, донæн цы кæндзынæн, зæгъгæ. Уымæн æмæ ам тархъæд уыд. Доны сæр хъуына сæвæрдта æмæ йæ хъуыр-хъуыр

цыд, стæй йæ къæпийæ куы ракъахта, уæд дон сзынди. Йæ хъæды мыггаг: тулдз, бæрз, нæзы.

Бигъуылатимæ хæцыд Туа, уымæн æмæ Туатæй лæг амардтой. Туатæй Бырнац, Хъайсыны лæппу, амардта тугмæ Бигъуылатæй Хамызайы. Хамыза Мамысоны 'рдæм кæдæмдæр бацыди, æмæ Хъайсын барвыста Болатыхъомæ: бæх, дам, знæт бæх у, æмæ йын дон мидæг бадарæм æви йæ æддæмæ ауадзæм? Уæд сæм Болатыхъо рарвыста: уæгъдæй йæ ауадзут, кæннод уæ искæй ныццаæвдзæн. Æддаг хъугоммæ куы ацыд, уæд æй фехстой, нæмыг йæ ронбастыл сæмбæлд. Уый ма мæкъуылы ауонмæ ныллыгъд йæ тæвдæй, ныллæгъстæ сын кодта, ма мæ ныккъуыхтæ кæнут, зæгъгæ, æмæ ма удагасæй аирвæзт дæлæмæ.

Тох цыдис зæххы тыххæй. Мæсгуытæ нæ хъæуы арæзт æрцыдысты Особайы заманы. Особа хуыдтой, мыггаг мыггагимæ куы хæцыдис, уый. Тъæбæгъæуы цæрынц Абелтæ æмæ Болатыхъотæ. Болатыхъо æмæ Абел æфсымæртæ уыдысты. Чеметæ, Хъайсынтæ æмæ Æрдзбантæ дæр хицæн фыдыфырттæ уыдысты. Æрвадиуæг кæнæм Дзауы комы Уалытимæ, Уалытæ алыгъдысты ардыгæй.

*Радзырдта йæ Туаты Мысырбийы фырт Елмæрза, 65-аздыд.
Ныффыста йæ Боциты Барон, Туатыхъæу, Сатъат. 6 июль, 1932 аз.
ЦИГСИИ-йы архив, фольклор № 122, 92 папкæ*

ГОДЗИЙЫ ХАБАР

(Скъуыддзаг)

Персы паддзах сфæнд кодта Тamaræйы йæхирдыгæй бакæнын. Тamaræ гуырдызыйæ ныфс никæмæй дардта æмæ рарвыста Нары адæммæ фæрсынмæ. Уыдон сæ сæрмæ не схастой «нæ» зæгъын æмæ рарвыстой æртындæс адæймаджы. Уыдон хъуамæ схæцыдаиккой Персимæ. Кæрæдзимæ бакастысты æртындæс адæймаджы æмæ сæ цæст сарæзтой Хетæгкаты Годзимæ. Уый сразы ис æмæ рацыдис хæцынмæ. Йæ кард асастис æмæ йæ сцыргъ кодта. Йе 'мбæлттæй йын чидæр лæвæрдта кард, фæлæ йæ нæ райста. Уыцы адæм хæцæг уыдысты æмæ дардтой згъæр худ, уарт æмæ згъæр хæдон, цæмæй дзы фат ма ахызтаид. Адæймагæн-иу йæ сæрыкæхц куы фæдих ис, уæд-иу æй бахуыдтой æрхуыйæ.

Годзи æмæ йе 'мбæлттæм уыдис згъæр худ, уарт æмæ телын хæдон.

Авæрдтой персайнаг æмæ Годзи сæ кæрдтæ кæрæдзийыл, æмæ загъта персайнаг, цæв, зæгъгæ. Уæд Годзи загъта, махмæ фыццаг уазæг фæцæвы. Персайнаг уæле æрцавта, æмæ йæ Годзи нымæты бын фæкодта. Персайнаг ахауди. Годзийы та бакодтой Тамарæмæ. Рахастой йын сыгъзæрин хъалац бæгæнымæ. Ныр дæр ма уыцы хъалацы куывдты мидæг рахæссынц бæгæны æмæ, Годзи рухсаг уæд, зæгъгæ, фæзæгъынц.

Радзырдта йæ Хетæгкаты Уæччейы фырт Лади, 77-аздыд, Ныффыста йæ Гуыбаты Витали, Къостайыхъæу, 4 июль, 1975 аз.

Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты ирон æмæ иумæйаг æвзагзонынады кафедрæйы архив

ДЗÆУДЖЫ ХАБАР

Бигъуылаты Дзæуг Тменыхъæуы царди, ныр дæр ма йæ мæсыг лæууы Тменыхъæуы сæрмаæ. Дзæуг быцæу уыди Хъобаны æлдæрттимæ, Хъаныхъуатимæ, афтæмæй семæ фæтудджын. Дзæуг – комы хуыздæр цуанон, амардта йе 'фхæрæджы.

Тыхджын мыггагæй тудджын уæвгæйæ, фæлыгъдис йæ райгуыраен хъæуæй. Йæ хистæр æфсымæримæ иу аз фæцард Къобы йæ зонгæтæм. Уый фæстæ алыгъд Арвыкомы дымагмæ æмæ æрцардис йæ кæстæр æфсымæримæ Терчы рахиз фарс, бæрзондыл.

Дзæуг æппæты фыццаг цы хæдзары къуым сарæзта, уый уыдис, ныртæккæ Къостайы номыл ирон литературæйы музей кæм ис, уыцы ран.

Уый фæстæ Дзæуджы фарсмæ æрцардысты йæ санибайаг хæстæджытæ Байатæ, Хъабантæ, Смайлатæ æмæ æндæртæ. Уыцы хъæуыл баззæди Дзæуджы ном – Дзæуджыхъæу.

Радзырдтой йæ Цырыхаты Дзибойы фырт Алыксандр, 68-аздыд, Куырттаты ком, Уæллаг Хъæни;

Бигъаты Афæхъойы фырт Дзамболат, 79-аздыд, Джызæл. Цырыхаты Алыксандр Дзæуджы хабæрттæ фехъуыста йæ фыд Дзибойæ, уый та 1930 азы амард 116-аздыдæй.

Ныффыстой йæ Наниты Б. æмæ В. Мякинин. «Ирон адæмон аргъæуттæ», III том, сарæзта йæ Биазырты Алыксандр, Цхинвал, 1962, 256 ф.

ЦЪАМАД АЕМÆ САХЫ АФСÆДТЫ ХÆСТ

Дардыл айхъуысти, Цъамады кæй ис фидар хæцæндон, йæ бон кæй никæмæн у ацы фидар байсын.

Уымæ гæсгæ сæм Куырттаты комæй æфцæгыл æрбахызт Сахы æфсад æмæ хæцынтæ саматта Цъамады хъæбатыр мæсыгæй хæцджытимæ. Иурæстæг, Цъамады мæсыгæй чи хæцыд, уыдонмæ нæмыг, топныхос нал уыд. Аермæст ма хæцыдысты армы дурæй.

Сахы æфсæдтæ-иу сæ сæрыл кау сæвæрдтой, афтæмæй фæцæй-бырстой мæсыгмæ.

Уæд сæм-иу мæсыджы хæцджытæ дуарæй даргъ хъайван рауагътой, йæ бырынкъыл æфсæн конд, афтæмæй. Каумæ-иу æй быцæу фæдардтой æмæ-иу ыл рахæцыдысты, афтæмæй-иу Сахы æфсæдтæ былæй ракалдысты.

Уæд Сахы æфсæдтæ мæсыджы хæцджыты ныууагътой æмæ рацыдысты дарддæр. Алардыйы кувæндон кæм ис, уырдыгæй сæм дарын байдыдтой хурсудзæн æвгтæ.

Мæсыгæн йæ чъыр, йæ дуæрттæ судзын райдыдтой. Цъамады мæсыджы хæцæг адæм фæтарстысты æмæ, урс тырыса сдаргæйæ, сæхи радтой Сахы æфсæдтæн. Уый фæстæ Сахы æфсæдты куыд фæндыд, афтæ бакодтой. Бирæ адæм цагъды фæцис, бирæйы дзы семæ акодтой. Ацы хъæуы сæрмæ ныртæккæ дæр ис фæндаг – хонынц æй Сахы фæндаг.

Радзырдта йæ Черчесты Знайы фырт Джеорджи, 95-аздыд.

Ныффыста йæ Цæллагты Муссæ, Цъамад, 23 июль, 1932 аз.

ЦИГСИИ-йы архив, фольклор № 23 – 1, 15 папкæ, 168 – 169 ф.

ГАЙТЫ МÆСЫГ

Гайтæй уыди æртæ ‘фсымæры. Уыдонæн уыди дыууæ мæсыджы: стыр æмæ гыццыл. Ардæм Турк æрбалæбурдтой. Бæстæ байстой, фæлæ Гайты æртæ ‘фсымæры мæсыджы бадтысты, уырдыгæй сæ æхстой, æмæ сын Турчы æфсæдтæ ницы амал ардтой байсынмæ. Уæд мæсыг цыппар агъуысты уыди. Ныр дæр йæ хуылф нæмгуытæй дзаг у, фæлæ дурты бын фесты, мæсыг йæ хуылфы куы ныккалди, уæд.

Иугæр мæсыг куы фæхуынкъ и, уæд æфсымæртæ сæ гыццыл мæ-

сыгмæ балыгъдысты. Уæддæр сæхи нæ лæвæрдтой. Уæд сыл иннæ мыггæгтæ дзыххæссын райдыдтой, стæй знагæн æххуыс кæнын. Афтамæй знагтæ мæсыджи сæрмае схызтысты. Йæ цыппар фисыны йын ныххуынкъ кодтой æмæ дзы топыхос ауагътой. Раздæр дзы иу фисын схæцыд.

Уæд сæ кæстæр æфсымæр рагæпп кодта æмæ йе ‘фсымæртæм ныхъхæр кодта:

– Гъæйтт, уæхи æгады мардæй амарын ма бауадзут!

Йæхæдæг алыгъди йæ мадырвадæлтæм Хъобанмæ. Иннæ æфсымæртæ уым мæсыджи фесæфтысты.

Кæстæр иуцасдæр йæ мадырвадæлтæм царди. Стæй уæд Лисримæ Моураутæм æрбарвыста, нæхимæ фæцаеуын, зæгъгæ.

Моураутæм та ахæм лæгтæ уыди, æмæ сын, фæндагыл цаеугæйæ, «дæ бон хорз» йе «дæ фæндаг раст» куы загътаис, уæддæр нæмгæ кодтой. Ахæм фыдуаг адæм уыдысты.

Моурауты лæг ардæм ссыди æмæ хъæуæн загъта:

– Гайы-фырт æгас у, æмæ дзы чи цы райста сæ мулкæй, уый сæ фæстæмæ æрхæссæд.

Ныр иугæр дыууæ æфсымæры куы фæмард сты, уæд кæстæры бæрæг дæр ничи зыдта æмæ сын хъæуы адæм сæ дзауматыл, фосыл, мулкыл фæхæлоф кодтой. Моурауы фырт сын куы загъта, уæд уымæй тæрсгæ кодтой æмæ кæстæр æфсымæры æрбацыдмæ алчидæр, цы ахаста, уый фылдæрæй æрхаста. Ныр ам Гайтæй чи ис, уыдон сты уыцы кæстæр æфсымæры цот.

*Радзырдта йæ Гайты Ростъомы фырт Уасил, 78-аздыд.
Ныффыста йæ Цагъаты Анастасия, Калачыхъæу, 22 июль, 1960 аз*

ТÆФÆРФÆС ХЪАРАЦАТЫ ЗÆИРÆ

Литературон журнал «Мах дуг»-ы цы бирæ курдиатджын адæм куыста, дзыллæтæ зæрдæрухсæй кæй ном æрымысдзысты, уыдонæй иу уыд Хъарацаты Зауырбеджы чызг Зæирæ.

Райгуырд 1938 азы Нартыхъæуы. Уым каст фæцис скъола æмæ ахуыр кæнынмæ бацыд Педагогон училищемæ. 1961 азы 1 мартыйы литературон журнал «Мах дуг»-мæ кусынмæ куыд æрбацыд, афтæ дзы фæкуыста суанг 2019 азмæ.

Йæ «Фæллойдон чиныджы» уыд æрмæстдæр дыууæ фысты: «Ист æрцыд куыстмæ...» æмæ «Барвæндонæй уæгъд æрцыд куыстæй...» Афтæмæй йæ цардæй 58 азы снывонд кодта ирон литературæйæн лæггад кæнынæн. Уыд журналы корректор, дæсны тæлмацгæнæг. Тынг хорз зыдта хæсты размæйы æмæ хæсты фæстæйы фæлтæры фысджыты. Хъус дардта æхсæнадон цардмæ. Йæ дунембарынад уыд уæрæх.

Йæ бæрнондзинад, арф зондзинадтæ, ирон æвзагмæ уарзондзинады тыххæй Зæирæйæн стыр аргъ кодтой йе ‘мкусджытæ, фысджытæ æмæ йæ чидæриддæр зыдта, уыдон.

Зæирæ хайджын уыд бинонты амондæй дæр. Ис ын рæсугъд кæстæртæ æмæ кæстæрты кæстæртæ. Хæларзæрдæ, адæмыл, хиуæттыл æнувыд – ахæмæй баззайдзæн Зæирæ нæ зæрдæты. Йæ бирæ лæггæдтæ ирон литературæйы зиууæттæй рох никад уыдзысты.

Журнал «Мах дуг»-ы кусджытæ хыгзæрдæйæ тæфæрфæс кæнынц Хъарацатæ æмæ Джидзалаты мыггæгтæн, бинонтæ æмæ хиуæттæн. Рухсаг у, Зæирæ. Дзæнæты дын бынат уæд.

“Мах дуг”-ы кусджытæ

МАЙЫ ЦАУТЫЛ АФЭЛГÆСТ

► **25 июлы** Хуссар Ирыстоны кадджын уавæры сбæрæг кодтой газет «Южная Осетия»-йы 30 азы юбилей. Редакцийы кусджытæ зæрдиаг арфæтæ райстой республикæйы Президент Гаглойты Аланæй, Хицауады минæвæрттæй, се ‘мкусджытæй. Цæгатай арфæтæ æмæ лæвæрттимæ бæрæгбонмæ сæмбæлдысты газет «Северная Осетия»-йы редактор Битарты Маринæ, газет «Рæстдзинад»-ы хайады сæргълæууæг Касаты Батрадз, журнал «Мах дуг»-ы сæйраг редактор Хетæгкаты Оксанæ æмæ иннæтæ.

Переводчик А. В. ЗОЛОЕВ
Корректор А. К. КАРГАЕВА
Дизайн, верстка А. А. ГАБИСОВ

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «МАХ ДУГ»

Главный редактор: ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по Республике
Северная Осетия-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Учредитель: Комитет по делам печати и массовых коммуникаций
Республики Северная Осетия-Алания
Адрес учредителя: 362003, г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2, офис 202.

Порядковый номер выпуска: № 8. 2023 г.

Подписано в печать 15.08.2023 г. Выход в свет: 25.08.2023 г.

Индекс: 732447. Тираж 1050 экз. Заказ № 350. Цена свободная.

Формат 60x90 1/16. Бум. офсет. №80 г./м². Вклейка 1 печ. л. мелованная.

Гарнитура шрифта Times New Roman.

Печать офсетная. Усл. печ. л. 9. Учетно-изд. л. 14, 88.

Адрес редакции и издателя: 362008, г. Владикавказ, пр. Коста, 11.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru; адрес сайта: <http://www.mahdug.ru>.

Тел.: гл. редактор – 25-09-64; шеф-редактор, корректор – 25-09-74;
редакторы прозы, поэзии и критики – 25-20-52; бухгалтерия, компьютер – 25-22-47.

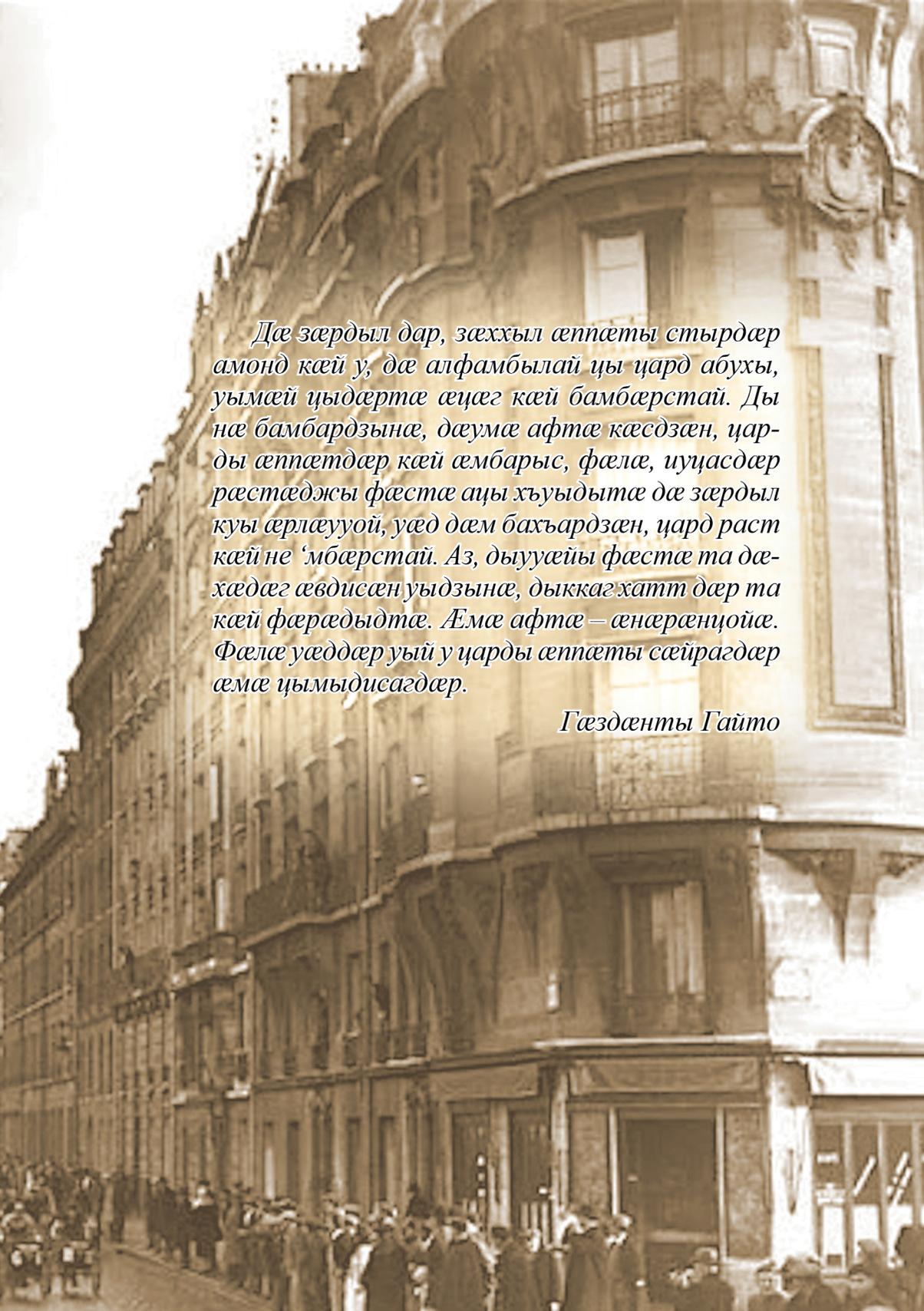
Адрес типографии: ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

Редакци авторы хуыдытимæ алкæд разы нæ вæййы.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хуыамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы крухфыстытæ лæвæрд цæуынц, уыдон редакци рецензи
нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ не здахы.

*Дæ зæрдыл дар, зæххыл æппæты стырдар
амонд кæй у, дæ алфамбылай цы цард абухы,
уымæй цыдартæ æцæг кæй бамбарстай. Ды
нæ бамбардзынæ, дæумæ афтæ кæсдзæн, цар-
ды æппæтдар кæй æмбарыс, фæла, иуцасдар
рæстæджы фæстæ ацы хъуыдытæ дæ зæрдыл
куы æрлаууой, уæд дæм бахъардзæн, цард раст
кæй не 'мбарстай. Аз, дыууæйы фæстæ та дæ-
хæдаг æвдисæн уыдзынæ, дыккаг хатт дар та
кæй фæрæдыдтæ. Æмæ афтæ – æнæрæнцойæ.
Фæла уæддар уый у царды æппæты сæйрагдар
æмæ цымыдисагдар.*

Гæзданты Гайто

